

В. ВИННИЧЕНКО

Нова заповідь

р о м а н

— 1 9 5 0 —

В. ВИННИЧЕНКО

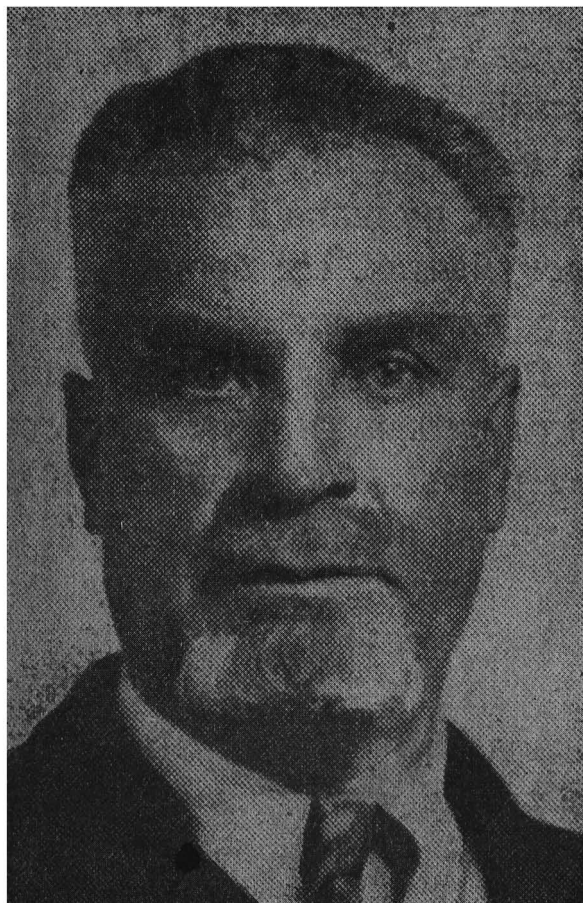
Нова заповідь

Р О М А Н

— 1950 —

diasporiana.org.ua

то на одну, то на другу постать, неначе перевіряючи на них вичитуване з паперів. І здається, перевірка та не давала йому великого задоволення, — він хмурився, сердито чухав кінчик носа й знову встромляв у кожного свої дивно-чорні чоловічки.

Власне, товариш Кішкін був не так незadowolений, як збитий з пантелику. Панас Скиба завдавав йому непорозуміння. Невже оцей кремезний дядько з широчезними плечима й могутніми руками міг знати європейські мови? І це лице, цей неначе запечений на щокх рум'янець з золотим пушком, ці хлопчачі, простодушні очі! Куди ж вони годяться для такого завдання?

Товариш його вже більше придавався б для цього: тонкий, невеликий, лице досить інтелігентне, бронзовий брUNET, — дуже добре італійця міг би вдавати. Але ж він тільки одну французьку мову знав, та й то погавенько. Та й не його рекомендовано на головну роль, а от цього саме Панаса Скибу. (Дійсно, скиба!)

— Гм!... — почухав Кішкін брову й перішуче зиркнув на Скибу: перевірити хіба його знання? Так ніяково ж буде після цього всім. Може, відправити їх назад до Києва?

— Гм... Так от, товариші...

І раптом, уп'явши в Панаса Скибу свої чоловічки, Кішкін сухо й різко спитав:

— Так ти, товаришу, знаєш, кажуть, європейські мови: англійську, французьку, німецьку?

Панас Скиба з посмішкою хитнув головою.

— Ти — з походження робітник?

— Так, — батько працював в арсеналі. А я до сімнадцяти літ теж там робив. За молодобойця при батькові...— додав він з тим самим усміхом.

— А потім?

У паперах, властиво, вся біографія і Скиби, і Савенка були докладно списані. Але Кішкін хотів почути автобіографію. Та не стільки й автобіографію, як спосіб її вкладавня та взагалі висловлювання.

— А потім комсомол, а потім партія, наука. Ну, значить, фізичній роботі кінець. А там настала війна, червона армія, фронти. Усе, як личить. А тепер учителю.

Красномовність досить скупенька. Зате, видно, не балакучий. А це не так і погано.

— Гм... А де ж ти мови вивчив?

З товаришем німцем. Він ще з часів німецької окупації у нас лишився, убив свого начальника. Соціаліст був (потім, розуміється, став большевиком). Дуже інтелігентна людина. До війни був за вчителя англійської й французької мови в себе. Ну, батько йому тоді зробив невеличку послугу. А він мене...

— „Невеличка послуга“: врятував од смер-

ти... — з легесенькою посмішкою вставив Савенко.

— А-а? — зиркнув на Савенка Кішкін — Як саме?

— Та дурниці! — з добродушною нудьгою сказав Скиба — „Врятував од смерти“. Носишся ти раз-у-раз з цією смертю, як дурень з писаною торбою. Як тільки де треба батька або мене вихвалити, так він зараз цю смерть і висуває. Ну, одбив батько цього німця, як вели його на розстріл. От і все. Що тут такого? Ну, одне слово, цей німець у подяку почав зі мною займатись мовами і взагалі освітою. Спасибі йому, багато дав мені.

— Ага... — трохи іншим тоном муркнув Кішкін і, взявши з кушки, що лежала побіч на столі, одну книжку в червоній палатурці, простягнув її Скибі. — Ану, прочитай вголос кілька рядків, я хочу почути твою англійську вимову.

Звичайно, тут справа не в вимові була, бо сам Кішкін англійської мови майже не знав, хоча за дореволюційних часів кілька разів бував у Лондоні.

Панас Скиба поклав просто на підлогу біля свого заляпаного болотом величезного чобота жовтеньку від старости кепку й узяв у руки книжку. І на диво, ці великі пальці молотобойця взяли її так легко, звично, так любовно, як бере на руки мати дитину. Розломивши її по-

середині, Скиба з посмішкою того самого молотобойця, якого хочуть перевірити, чи здатний він стукнути теслярським молоточком, почав читати. (Савенко посміхнувся такою самою посмішкою і став дивитись угору, недбало крутячи в руках свою сіру кепку).

Кішкіну зразу ж, з перших звуків голосу Скиби, вистригнули з темноти пам'яті старі, давно забуті образи: от старенький лондонський пансіон, хазяйка в мідних окулярах і з сизою гулькою на чолі, старий капітан без руки, молоді товариші англійці... І в цьому голосі, що зразу став чужим, зовсім не Скибиним, так само звуки неначе давилися в горлі, неначе в роті йому були камінці.

— Але в тебе чудова вимова! — здивовано і з великою полегкістю перебив Скибу Кішкін. — Та ти просто англієць та й годі!

Савенко перестав дивитись угору й з ніжною посмішкою глянув на Скибу. А Скиба поклав книжку на вінець столу й ясно та просто виставив до Кішкіна свої великі хлопчачі очі.

— Я дуже люблю мови...

— І ти так само знаєш німецьку й французьку? — раптом по-німецькому спитав Кішкін. І Панас Скиба з тою самою посмішкою відповів по-німецькому:

— Німецьку я, мабуть, знаю краще за ав-

гійську, бо з моїм Гансом ми говорили переважно по-німецьки. Ну, та й німецькі книжки більше читав...

— Та-ак...— сказав товариш Кішкін і знову почав перегортати папери. Але непорозуміння його не то що зникло, а немов би ще збільшилось. Тільки тепер уже з другого боку: молодобоець і учитель, говорить як природний англієць і німець, а в папері ще є додаток: „цікавиться філософією“. І тепер цей додаток уже не здавався таким незрозумілим і трохи комічним. Навпаки, тепер непевність стала дужчою, — хто його зна, чи не вийде більше шкоди, ніж користи, коли доручити такому це завдання.

А до всього ще й такий додаточок до характеристики: „Надзвичайно амбітний і палахкий, що при його колосальній фізичній силі може бути часом дуже небезпечним“.

— Та-ак... — потарабанив пальцями по паперах Кішкін і рішуче сказав:

— Ну, так. Так от, товариші, вас викликано сюди в такій справі. Ви поїдете до Європи.

На посерйознілих, уважних обличчях майнула здивовання, але нічим іншим не виявилось.

„Є деяка дисципліна“ — подумав Кішкін.

— Поїдете в дуже важливій справі. Слухайте уважно. В Парижі в даний момент пробу-

ває один американець, якого звать „залізним королем“ Сполучених Штатів, мільярдер.

Він приїхав до Європи, а нагдо до Парижу, щоб там провадити одну... досить несподівану і чудну кампанію: кампанію за мир і світове роззброєння. Він субвенціонує деякі газети, витрачає страшні суми, а сам тим часом придбає свої мільярди з посгачань на війну. Розуміється, ніхто не вірить у пацифізм містера Стовера (він зветься Арчібалд Стовер, Мічіган). Ми віримо найменше в це. Ми маємо деякі підстави думати, що під сентиментальним камуфляжем на користь світового миру він провадить приготування до війни проти Советського Союзу. Ми маємо деякі дані щодо цього, але вони не перевірені. В кожному разі, коли це кампанія за війну, то він повинен провадити її дуже обережно, бо сьогоднішня капіталістична Європа, дуже ослаблена минулою війною, без великого ентузіазму пустилася б на цю авантуру, яка могла б кінчитися для неї дуже погано. Але з другого боку в промислових і фінансових колах Парижу кружляє чутка, що Стовер приїхав до Франції, щоб завоювати її, звичайно, економічно... Отже нам потрібні документальні довідки про наміри Стовера. І от на вас, товариші, покладається завдання здобути ці довідки.

Очі в Савенка злякано й незрозуміло поши-

рили, а Скиба насунув брови на очі й рум'янець його трохи посизів.

Кішкін одверто засміявся.

— Неймовірно, що саме на вас покладасться таке завдання? І ви можете спитати мене: чого ж ми не посилаємо на нього наших фахівців, а посилаємо вас, провінціалів? Через цілий ряд причин, товариші, про які тут довго говорити. А поза всім... це — моя особиста система. Я гадаю, що в деяких випадках нефахівці, але люди, віддані справі, з творчою ініціативою, з ідеологічною твердістю можуть зробити значно більше, ніж фахівці. Фахівць, товариші, людина трохи неповоротка, скута своєю наукою, визнаючи методами, традиціями. А це сприяє творчій фантазії. В таких випадках, як цей, я рішуче й абсолютно стою за те, щоб посилати людей не фахових. Рішуче й абсолютно. Так от, товариші, справа така. Власне, вона — по суті чисто технічного характеру. Не політика, не пропаганда, не організація (навпаки, це вам абсолютно й рішуче забороняється!), а саме технічне завдання: найближче пробратися до цього мільярдера (найкраще, звичайно, пройти в його оточення) і стежити за ним та за всім його оточенням і довідатися, чого він хоче. Це все. Але правда, завдання дуже й дуже трудне. Не ховаю, товариші, не ховаю. До цього часу ми не мо-

гли досягти його. Круг Стовера таке товсте коло всяких людей, така охорона його, а головне така конспірація, що всі наші спроби просунути до нього одного з французьких товаришів провалювались. Рішуче й абсолютно. Ми маємо тільки одну людину в нього, правда, абсолютно свою, але вона — малоосвічена, не розуміє по-англійському і стоїть досить далеко від самого Стовера та його оточення. Це — молодий шофер при гаражі Стовера, француз.

Кішкін вийняв цигарку, постукав мундштуком об стіл і закурив. Потім, схаменившись, швиденько простяг портсигар до Скиби й Савенка. Скиба з посмішкою покрутив головою й сказав:

— Дякую, не вживаю.

А Савенко обережно, самими пучками взяв цигарку й знову, чи то з насмішкою, чи з ніжністю, тихенько кинув:

— Вегетаріанець. Не курить.

— Так? — зливувався Кішкін. — Ти — вегетаріанець, Скибо?

Скиба знову шарпнувся до Савенка й кумедно примружився на нього. Але, встигнувши стримати себе, тільки покрутив головою й бовкнув:

— Ну, й їй-богу ж!

— Та хіба ж не правда? — аж ніби обу-

рився Савенко і припав лицем з цигаркою до піднесеного Кішкіним сірника.

— Та певно ж, що неправда! Що м'яса та риби не їм? Та я ж тобі скільки раз казав, що це — не вегетаріанство, неук ти! Вегетаріянці хоч не їдять ні м'яса, ні риби, їдять же варене. А я їм майже все сире. Є різниця чи ні?

— Ти не їси м'яса? Зовсім? Ніколи??

— Ні, часом, як нема нічого кращого, то я м'ясо їм... — із своїм усміхом сказав Скиба.

Кішкін непорозуміло подивився на широченні плечі, на груди, що випинали чорну косоворотку, як жіночу кохтину, на запечений рум'янець: чорт його зна, м'яса не їсть, а коня, мабуть, голими руками задушать.

— Та-ак. Ну, так от, товаришу, таке вам дається від партії завдання. Якими способами та засобами ви його виконаєте, це абсолютно і рішуче ваше діло. Це залежатиме тільки від вашої енергії, відданості справі, спритності, творчості навіть, коли хочете. Ну, звичайно, від вашого розуміння самої цілі.

Отже щодо головного, то ми з вами, здається, все з'ясували. Про всякі деталі, паспортні гроші, різні технічні штуки, про це все будете говорити з товаришем, до якого я вам дам записочку.

— А нам швидко треба буде виїхати, това-

решу? — поштиво спитав Савенко, схиливши трохи на плече смугляве, довгасте лице.

— Якмога швидше, якмога швидше! — поспішно сказав товариш Кішкін і, вийнявши годинника з кишені, машинально подивився на нього. Через тиждень треба вам уже бути в Парижі.

І поклав годинника назад.

— Технічну поміч — гроші, паспортні й таке інше — ви матимете. Але нічого іншого. Отже ви будете абсолютно самостійні. Абсолютно. Ніякої ні контролю, ні догляду, нічого за вами не буде й не може бути. До самого кінця ви ніякої відповідальності ні перед ким нести не будете. Ви будете відірвані від партії, від уряду, від вашої організації, товаришів, од усіх. Ваша відповідальність буде **тільки перед вами самими**. Якщо ви цього не усвідомите собі тепер, то в тих виняткових обставинах, у яких вам доведеться бути, вам легко буде взяти помилкову путь. Ось через що я наполягаю на цьому моменті. Крім того: пам'ятайте, що я роблю певний ухил од офіційних правил, я вам доручаю цю справу, яку вам офіційно не доручили б. Таким чином я беру на себе відповідальність за вас, отже не підвезу, товариші, мене й мою „ліберальну“ систему. Докажіть нам і самим собі, що на війні

іноді „творча сила“, особиста й вільна, може більше, ніж механічна слухняність.

Кішкін чи то іронічно, чи сумно посміхнувся, і з цієї посмішки видно було, що ці слова його виходили не з золотого теоретизування, а з якогось болючого власного досвіду.

— Так от, товариші, майте це на увазі. А тепер... — раптом рвучко й молодо підвівся Кішкін, — ідіть до товариша Максимова. Записки я вам не дам. Вас просто одведуть до нього, він уже знає.

Він натиснув гудзика на столі, а Скиба й Савенко теж швидко підвелись і взяли свої кепки в ліві руки. Двері розчинились, і на порозі з'явився той самий молоденький товариш, що провів їх до кабінету товариша Кішкіна. Кішкін хитнув йому головою на Скибу й Савенка і сказав:

— Проведіть товаришів зараз же до товариша Максимова.

І по черзі простягну руку обом. Але, коли вони були вже біля порогу, він гукнув їм:

— Чекайте! Вас сьогодні вдягнуть по-європейському. Ви зайдіть до мене завтра показатися мені. Вуса свої поголіть. Чекайте. Танцювати модерні танці вмієте?

Скиба й Савенко засміялися, ніяково посміхаючись.

— Та кажіть, кажіть, що тут такого!

— Та чортові дівчата чіплялись і примусили... Погано тільки.

— Значить, усе ж таки вмієте? Нічого, це може пригодиться. А як не вмієте, то на всякий випадок зараз же навчіться. Ну, бувайте до завтра!

А коли на завтра до кабінету товариша Кішкіна ввійшов товариш Максимов разом з двома молодими людьми, європейського вигляду, то він їх з першого моменту навіть не впізнав. Чисто поголені, щільно зачісані, в білих комірчиках і гарних краватках, в нових черевиках і в костюмах з продільною зморшкою на штанях вони були зовсім інші. Обидва ніяково посміхалися, тримали руки якось остеронь од тіла, мов були закуті в бляху, але вигляд мали цілком пристойний. Правда, на Скибу, видно, піджак у плечах був тісний, а в Савенка штани трохи задовгі, але ж це дурниця!

Товариш Кішкін весело поздоровкався з ними, озирнувшись із усіх боків, помняв для чогось біцепси Скиби й сказав:

— Ну, оал райт! З цього боку краще, ніж я думав. А з інших побачимо. Ну, товариші, щасливого побачення!

І він міцно потиснув їм руки. Сьогодні в нього не було тої сухости, що вчора, коли він їх зустрів.

Скиба й Савенко, так само ніяково посміхались і тримаючи руки осторонь од тіла, вийшли з кабінету за товаришем Максимовим.

Розділ II

В маленькому готельчику, що пахнув мастикою, смаженою цибулею і ще чимсь, невідатним аналізі, де були вузесенькі коридорчики і кам'яні долівки, оселилося двоє чужинців. Двоє молодих, симпатичних слов'ян. Вони називали себе українцями з Галичини, втікачами з „советського раю“, але хазяїн готельчика, мсьє Бонамі, не дуже добре знався на етнографії і не дав би собі відрубати ні праву, ні ліву руку за те, що українці не межують з кафрами чи китайцями, — десь там собі на Сході.

Але що ці українці були добрими клієнтами, за це мсьє Бонамі дав би й праву руку відрубати. Серйозно. Він на своєму віку зустрічав у своєму готельчику стільки облич, а проводив під ними стільки лукавства, дрібненького шахрайства, вимушеного цинізму, приниженої запобігливості, удаваної величності та силу всяких інших виявів людського борюкання за існування, що досить йому було глянути на ці два нові обличчя, щоб уже знати, чого слід і чого не слід сподіватися.

Вони не були багаті, ці двоє українців, ні,

(хоч валізочки й новенькі були в них), але вони не втечуть, не заплативши за готель, покинувши в кімнаті порожні ці валізочки. Як тисячі тисяч усяких чужинців, вони приїхали до столиці світу ловити своє щастя за хвіст.

І так само, як у тисячі тисяч чужинців, у них було дещо, що потрібне для того, щоб спіймати: і гаряче бажання, і завзягтя, і купа геніальних проєктів, вигарячкованих ще там у своїх Галичинах. От тільки не було, мабуть і в них одного: тої соли, що сидіється на хвіст ловленого щастя. А де її здобути, цього й парижани не могли сказати.

Старший, мсьє Петро, себто: Пьер Вішнєвський (та й прізвища ж у цих чужинців! — коли б не практика, то чоловік давно б язика на них собі скрутив) був син священика, скінчив університет і мав намір галицьким адвокатським списом пробивати в Парижі шлях до багатства, слави і щастя. Одначе, маючи трошки розсудливості, він на початок згодився б віддати свої університетські знання на відповідну працю десь при фабричному бюрі чи хоч за продавця в крамниці.

І то правда, не так університетским дипломом, як своїми очима, а таки мав шанси добитися як не продавця, то розсильного напевне. Бо, дійсно, хороші очі мав хлопець, нема що: чисті, одверті, щирі. Вони не кліпали

без пуття й причини, як у багатьох; вони не уникали погляду, як у дуже багатьох; вони не вихилялися, не вимахували хвостиками, як у дуже-дуже багатьох. Ні, вони одверто, просто, певно дивилися перед собою, як два автомобільні ліхтарі. Та так уже ж чисто та ясно, що часом аж дивно ставало: як така чистота та ясність могли зберегтися в цьому бруді життя, адже ліхтарі автомобіля та й ті заляпуються.

Та й взагалі цей мсьє Ві. вішняті-скі увесь був не зовсім звичайний. Одне вже те, що на зріст був доволі таки помітненький. Та не так на зріст, як на плечі та груди, — йому б, властиво, боксерської слави слід би собі шукати з такими плечима. А цей рум'янець? А кілечки волосся на чолі? А ямочка на підборідді? Так і здавалося, що цей здоровенний хлоп'яга тількищо вилунився з якогось велетенського яйця. Вилунився й зараз же приїхав до Парижу дзьобати зернятка долі.

Але по-французькому говорив непогано, і ввічливенький був, а посміхався такими білими, тавними свіжими й ясними зубами, що мимоволі чоловікові хотілося озирнутися: чого це неначе пояснішало в хаті. Ні, видно відразу, що хорошого роду людина, (священника ж, хоч і слов'янського, син!) і дбайливого, пачського виховання.

Другий, мсьє Кіндо-рат Слі-по-шук, теж був нічогенький хлопець, але вже не тої талії, ні. І на зріст менший, трохи не на голову, і плечі, як плечі в кожного доброго француза. Правда, стрункенький, чепурненький, смуглявий і лице з червоними, пухкими губами та ніжними, ой, занадто ніжними очима. Вони не дивилися просто й одверто, як ліхтарі, а мрійно кліпали, як зірки. Такі зіркові обличчя живочкам дуже подобаються, але спиратися, на них, як на скелю, було б трошки ризиковано. Мсьє Слі-по-шук ще ніде не скінчив університету, але мав дуже велике бажання скінчити його в Парижі, щоб зручніше й легше було хапати щастя за хвіст. І не такий ввічливий він був, як мсьє Ві. віштіскі, й поганенко по-французькому говорив, та й роду був нижчого: син сільського вчителя. (Як одразу видно зривцю походження!)

Але жили вони дружно між собою, — все разом, все весело, все зо сміхом та жартами. Правда, жартував більше мсьє Кіндорат Слі-по-шук, а мсьє Вішівіскі тільки добродушно посміхався або раптом всіма своїми широченними грудьми заходився таким реготом, що всі озиралися.

Перші дні перебування вони, звичайно, як і всі чужинці, що не були раніше в столиці світу, були трохи очманілі, а разом із тим

немов здивовані та розчаровані. Вони, ці чужинці, раз-у-раз, бач, чекають, що столиця світу повинна бути якась така грандіозна, така велетенська, що повинна їх ущент розчавити. Будинки тут повинні бути під самі хмари: автомобілі, як будинки; люди, як автомобілі; собаки, як люди. А виходило зовсім щось звичайне: будинки, як будинки, люди, як люди, собаки, як собаки, — нічого велетенського й неймовірного. І чужинці ходили собі не розчавчені, не роздушені, тільки трохи очманілі. Бо дурненькі, вони не розуміли, що Париж це тобі не якась американська віскі, що глушить людину, а с аге, шляхетне, тонке вино, яке непомітно для самої людини лукаво й ніжно чманить її.

Ог тільки в цих двох симпатичних українців очманілість почала ставати якась невесела, немов би чимсь запорошена. Вони частенько обідали при гогелі в спільній їдальні і мсьє Бонамі бачив, як вони дедали то тихіші й запорошеніші ставали. Ага, голубчики: не легко ловити щастя за хвіст? Що: ні американки-мільйонерки не котяться вам під ноги, ні слава кінозірок не вішається вам на шию?

Так-так, ще трошки почекаєте, татові гроші попрофиськуєте і підете на вокзал вагона роззатажувати.

І мсьє Бонамі посміхався собі в свою гус-

ту, чорну еспаньолку під товстою нижньою губою. А двоє симпатичних слов'ян заклопотано й похмуро мовчали за своїм столиком.

Але що далі, то Петро Вишнютинський і Кіндрат Сліпчук все менше та менше вибухали реготом. В початку була майже абсолютна певність..., ну, була досить тверда надія, ну, до певної міри логічна можливість була досягнути мети. А дедалі навіть логіка почала хилитися і гнутись під ногами, як місток із лозинок. Дедали мета їхня почала здаватися їм не то що важкою чи небезпечною, а просто таки фантастичною. Американські мільйонерки чи кінозірки в порівнянні з нею були просто найреальнішою, найдосяжнішою буденщиною.

Хххе! — то тільки здалеку, в кабінетній теорії легко було сказати: поїхати до Парижу, роздивитися, розвідатися, націлютися і гог! — перескочити. Ні, трошки воно не так було в дійсності, „абсолютно і рішуче“ не так. І приїхали і почали дивитися та роздивлятися, але навіть націлюватися „рішуче й обсолютно“ не було ціякісінької можливости. А „гог“, то вже й зовсім була чистісінька фантастика. В теорії, отам у Москві легко було сказати: пробратись у оточення американця Стовера і розвідатися, чого він хоче. Здається, що тут таке справді неможливе? Але на практиці легше пробратися в ото-

чення тибетського Далай Лами, ніж оцього самого американця.

Ну, добре, були вони (та й не раз і не два) на тій вулиці, де жив Стовер. Бачили не раз і не два той величезний „осібняк“, майже палац, що він займав. Чудова вулиця, тиха, спокійна, аристократична. Прекрасний палац, оточений мурами й ґратами завтовшки в дитячу руку.

Ну, бачились з французьким товаришем Анрі, що служив зв'язком. Хороший, симпатичний парубійко. Але що з того всього? Увійти до палацу вони не могли, оточення й здалеку не бачили, а самого Стовера товариш Анрі навіть фотографії не міг показати. Дав він деякі інформації, але до чого вони могли здатися, коли головне явно було неможливе. Яка їм буде поміч з того, що в Стовера була товста, дуже релігійна жінка, чи не товста і не релігійна небіжка?

Зробив їм Анрі побачення з товаришем Жозефом, що був за шефа у Стовера. Теж хлопчина симпатичний, білявий, аж рудий, з шербиною на горішніх зубах. Так, багато всякого люду приїздило до Стовера. Приймає щодня генеральний секретар його, маркіз де Монфор, а сам Стовер тільки трічі на тиждень і то лише тих, хто вже був просіяний на сито двох секретарів і маркіза. Отже навіть потрасти на

прийом до Стовера не було надії: чого? по віщо? хто такі?

Жозеф узяв номер їхнього телефона, на випадок, може, трапиться щось цікаве, щоб міг одразу повідомити. Та що з того?

Отже мсьє Бонамі дуже великої спостережливості не треба було мати, щоб посміхатися собі в еспаньолку, подібну до чорного жука: вигляд хлопців не показував, що щастя давалося їм в руки.

За столом та навіть на вулиці вони з конспірації не говорили між собою про Стовера. Кіндрат Сліпчук спочатку забував про їхню постанову й заводив розмови, але Петро Вишнятинський шоразу так сердито й суворо обривав, що й Кіндрат уже навчився мовчати. Але зате в хаті (теж, правда, не голосно) він уже розціплював зуби на всю зашморку. Як тільки вони верталися з своєї блуканини по Парижу, він шпурляв капелюхом об ліжку й починав швидко та дрібно ходити по кімнаті, * дзвінко стукаючи підборами об цегляну долівку.

—Глум! Йй-богу, глум! Я тобі кажу, Панасе, що це...

—Але тут Петро Вишнятинський з суворим обуренням перебивняв його:

—Ти знов?? Ну, й людина! Нема ніякого Панаса! Чуєш? Ні Панаса Скиби, ні Грицька

Савенка немає! Зникли, вмерли, провалились кризь землю.

Чуєш?

—Тю, знов забув. Та хто ж тут почує?

—Річ не в тому, почує хто чи ні. Та й то... А в тому, що треба в собі, в собі...—(Тут Петро Вишнятинський тикав себе пальцем у груди)—...в собі перемінитися. Ти — Кіндрат Сліпчук.

— Мсьє Сліпшук.

— Ти — Кіндрат Сліпчук і більше нічого. Чуєш? „Неукінчений“ студент львівського університету, син сільського вчителя, емігрант. Двадцять раз я казав тобі: уяви собі це і **будь**, будь Кіндратом Сліпчуком. А ти: „хто ж почує“. Коли ти **будеш** у собі Сліпчуком, то не забуватимеш.

— Ну, знаєш, „будь“. Легко сказати.

— **Вся** справа не легка. Але коли взялись, то треба робити як слід, а не партачити.

— Вся справа — глум, я тобі кажу!

Ну, що ж це, справді, таке? Послати двох дурнів, які ні бе, ні ме в таких справах. Хіба не ідіотство? Ну, як ми проліземо в той палац? Як? Ми! Маєш собі! Тут є ціла організація місцевих людей, вони всі входили й виходили знають, і вони не змогли. А ми зможемо! „Абсолютно і рішуче“! А тут тільки абсолютно смішно та рішуче гупо. От і все. От уже два тижні ми

лазимо круг цього палацу. Ну, й що? Хоч на круг посунулись? Ну, скажи сам: чи не ідіотство було посилати нас? Ні?

— Значить, не ідіотство, коли послали. Зна чить, ми — ідіоти, що не вміємо.

Ну, тут Кіндрат аж за боки взявся.

— Ми не вміємо?! А хто зуміє? Хто? Ні, **на нашому місці** хто зуміє? Звісно, інакше підійшовши до справи, можна зуміти. Хто такий Стовер? Американець, мільйонер, капіталіст, буржуй (чортяка його послала на нашу голову!). Яке його оточення? Американське, мільйонерське, буржуйське. Ну, й ясно, що треба бути американцем, капіталістом, буржуєм, щоб те оточення прийняло тебе. Ну, хай не американцем, але капіталістом, фабрикантом там, чи банкіром, чи якимсь таким чортом. От таких і посылайте. А то... два якихось паршивих галицьких студенти. Та нас і на поріг не пустять, за оті ґрати ворит з золотими бульбочками не пропустять. А тут „оточення.“ Та ще ж і яке треба оточення: щоб усю душу Стовера, чим він дихас, щоб усе знало. А коли вони так ловко війну замаскують опією його пропагандою миру, то вони так тобі, Петрові Вишнятинському, галичанинові нещасному, так усе й **вкладуть?** „Значить, ми — ідіоти, що не вміємо“. Хе! Цікаво було б подивитися на тих розумників, що зуміли б!

Петро мовчав і широкими некліпаючими очима дивився в вікно!

Але другого дня з самого ранку вони знову тяглися до палацу: ясно було, що це ходіння було зовсім ні до чого, навіть шкідливе могло бути, адже Стоверова охорона могла звернути увагу на двох типів, що чогось майже щодня ходять повз палац. Правда, вони розділялись й ішли поодиноці, ішли з діловим, заклопотаним виглядом, а все ж таки могло видасться підозрілим.

Але не ходити не могли. Як ще й не ходити туди, то що ж тоді робити? Сидіти в готельчику й чогось чекати? Цим ходінням, хоч на одному місці, хоч безглуздо, але тупчилися коло свого завдання.

Принаймні вони вже напам'ять знали, що й коли робилося коло палацу. Знали, що до дев'ятої ранку там панувала тиша: спало американське мільярдове панство. Потім починали сходитися секретарі, урядовці, дактилографки, — ціле ж там міністерство було. (Всю цю брагу пропускали не на парадні, з мармуровими, як коло храму, сходами, а на бічні двері). Далі починали з'їжджатися всякі візитери на автох. На вершечку мармурових сходів з'являлося двоє швайцарів у пишних ливреях. (Поважні, величні, гордовиті величчю свого Далай Лами). На одинадцять довшелезний ряд автомобілів

починав танути і через півгодини зникав, — роз'їжджалися на обід. Тоді наставала тиша і зникали величні швайцари. Але о третій годині знову зачинався рух, як фігурки на годинниках, з'являлися швайцари й знову о шостій ховалися. Від шостої вже наставала повна тиша. Тільки хібащо з бічних воріт виїжджало якесь авто і або котилося собі просто вулицею до міста, або підкочувало під головну браму. Якщо під браму, то значить, самі Далай Лама зволили виїжджати, чи хтонебудь із його близького оточення.

Але бідним галичанам ні разу не пощастило навіть оком зблизька кинути на ті високі особи, що виходили з палацу до авто.

Пізно ввечері, справивши свою службу, Петро й Кіндрат потихеньку плентались собі додому. Париж, що ближче до центру, то дужче, потужніше гуркотів, то яскравіше, святочніше світив вогнями ліхтарів, реклам, магазинів, кіно, автомобілів. І що більше було тут гуркоту, гуду, гамору, руху, світла, то самотніше, безпорадніше, жалюгідніше почували себе двоє бідних галичан, то неможливіше, фантастичніше здавалося їм доручене завдання.

А Павас (чи то пак: Петро) з кожним днем ставав усе скупіший, причіпкватіший, дріб'язковіший. За всяку помилку вибухав злістю, лаявся остачніми словами, годинами не гово-

рив. Кожний франк рахував так, наче з своєї кишені ним загорьовані гроші видавав. Сам у ресторани вже навіть своєї родини не їв, а купував баклажанів, моркви, салати, ще якісь трави, накривував усе це в бляшану каструлю, що спеціально для цього купив, солив, налив туди олії, перемішував, як свиням, і жустрив з хлібом. Закінчивши свою їжу склянкою молока і фруктами, мив свою каструлю та й усе, оце ввесь його обід був.

Ні до театру, ні до кіна допроситися його вже не можна було. Спочатку, як приїхали, ще ходили, а потім ні за що.

— Якого чорта я там не бачив? Гримаси їхні? Якби ще хоч життя їхнє можна було з тих фільмів пізнати. А тож тільки викрутаси, кривлення, балаганщина, брехня.

— Та хоч розважатись...

— Розважатись? Гм! Після гіркої праці? Після таких досягнень? Правильно, іди розважайся, — заслужив.

— А я винен?

— Е-е „винен“! Тобі все винен чи не винен.

— Та розуміється! Заслали нас сюди, завадали якесь неможливе завдання та ми ще й винні?

— Е, Кіндрате, годі!

— Та що годі! Ну, хоч би ми ще на машинці писати вміли, хоч би автом правити

вміли, хоч би ж щонебудь підходяще знали. Ну, за конторщика, чи за шофера, чи за садівника до їхнього парку пролазили б. А то ж ні чорта! Або нехай би, кажу, зробили нас якиминьобудь капіталістами або якимсь таким чортом. Хай би дали нам якунебудь заціпку. А то ж безпорадні, як двоє сліпих кошенят. Тикаємось по тій вулиці й нявчимо. Оце й усе. „Така моя система“. Добра системонька, дякую сердечно. Та ще ми й винні будемо. От побачиш.

— Це тобі найстрашніше? А як не винні, то все гаразд? І можна йти розважатися?

— От і говори з таким!

— А за краватку що було, так і будь вона тричі проклята, та паршива краватка. Купив собі Кіндрат Сліпчук краватку. Ну от купив собі та й годі, ну, влобалася. Біда велика: двісті нещасних франків. Так от, як побачив Панас, чи той, Петро, так і змарнів увесь, як паризьке небо.

— Нову краватку купив?

— Та от, ішов повз крамничку.. Гарненька, правда?

— Петро глянув іще раз на краватку і мовчки втопив очі в газету. (Газетами тими раз у-раз був обкладений, як свиня поросятами. Все за діями того Стовера ганявся).

Та так воно, може, й минулося б. Коли ж

надав чорт Кіндратові підійти до дзеркала й поливитися в ньому на краватку.

— А навіщо ти її купив? — раптово бовкнув у газету Петро.

— Так. На зміну. Щоб та не псувалася.

— З якого це часу ми почали собі по два дцять краваток мати?

— О, вже двадцять! З двох двадцять зробив.

— Та хоч і дві. На якого чорта тобі друга? Тебе послано сюди прибиратися? Заслужив роботу?

— Та яке прибирання? Чого ти знову причепився?

— Того, що негарно робиш. Нас послано сюди за ділом. Україна в скруті. Товариші там каторжно працюють. А ми тут на їхні гроші розважаємось та краватки купуємо. Хочеш бути подібним до ті сволоти, що бере закордон командировки та обкрадає тут де ржаву?

— Іди ти к чортам собачим! Що ти мене зрівнюєш з сволотою? Двісті франків коштують ця паршива краватка! „Обкрадає“.

— Хоч би двісті сантимів. Не заслужили ми й двадцять сантимів, викидати по-дурному. На свої гроші прибирайся й розважайся скільки хоч. А за колективні сам перед собою відповідальність неси. Треба для справи? Викидай

на себе хоч двадцять тисяч. А не треба, — обкрадаєш!

Розуміється, досадно, тоскно, соромно було від невдачі, від бездіяльності. Але чіпляється через це до кожної дрібниці, виливати свою злість на товаришеві, — це вже чорт батька зна що. Розуміється, Панько був талантовитий чорт і друзяка вірний, а все ж таки дозволяв собі трохи занадто.

Та щоправда, не тільки до Кіндрата, до всього світу тепер так само чіпляється. Як тільки приїхали до Парижу та повні певности були, то й до всього він підходив інакше, бадьоро, весело, аж мило було слухати його.

А тепер змінився, тепер усе тільки й знав, що на все мружив очі своєю манерою та або мовчав, або даявся на магазини:

— Ач, назбирала проклята буржуазія пролетарського погу! Порозвішувала, порозкладала... Естетично! С-сволочі, с-сукини с-сини. Марнотратці!

І люди його на вулицях тільки дратували.

— Ач, які юрби дармоїдів лазять! Щодня яка маса людської сили пропадає на цих Бульварах. А хтось за них же працює, за цих гуляк. С-сволочі.

І ніщо його не тишило, навіть не розважало.

— „Веселий Париж“! Хваляться, задаються. Де та веселість? Ну, покажи мені. Де та ра-

дість? Я ще не бачив тут веселих, радіх людей. Ач, які сірі, похмурі, нудні пани. Знаєш, де тільки й можна побачити по буржуазних країнах веселість? Знаєш?.. На рекламах їхніх товарів. Йй-богу, тільки там. Ти подивись, яке захоплення намальоване в якогось панка, що на плякаті виставляє свої бретельки. Або подивись, у якому захопленні несе на таці пляшку якогось лікеру. Або яке щастя на лиці від вакси. Тільки там! А в житті... Ти хоч раз на вулицях бачив веселих, радісних людей? А хваляться!

Розділ III

За вікном одноманітно, вперто гуркотів Париж, як на вогні велетенський казан, у якому для чогось кипіло, підстрибувало, переверталось каміння. Мільйонове скупчення затурканих, зацькованих життям істот, що звалися людьми, важко востузилось, корчилось, спішило, переганяло саме себе.

Петро непорочно сидів, підперши голову рукою й дивився в темний куток кімнати, де стояли на підставці дві новенькі жалюгідні валізки.

А там десь, далеко на сході, на зелених, полисілих од осені горах, у тихій задумі стояв Київ. Там ніколи після страхіть війни не чути цього важкого гуду.

Раптом коло дверей зацокали по камінних

плитах швидкі кроки, знайомі й милі. Розчинилися двері, і влетів Гриць, чи то пак, Кіндрат. Пальто посвіло від дошового пороку, на смуглявих шоках, на віях і густих бровах блискали пятачки дощу. А очі, карі, лукаві, насмішкуваті, теж блищали. І блищали якимось інакше, ніж раз-у-раз.

— Здоров! Дома? Дуже добре. Думав, що не застану.

Поханцем повісивши пальто та капелюх на кілок вішалки, Кіндрат потер долонями лице, змазавши всі мокрі іскри, і підійшов до Петра. Підійшов майже до самих колів, заклав обидва великі пальці під пахви й жартівливо-гордовито підніс голову догори.

— Маю „творчу ідею“!

Петро здивовано зиркнув на нього.

— Яку ідею?

Кіндрат ще з більшою пихою випауз груди.

— Ідею, як пройти до Стовера. Нуая!

— Така штука? Ану?

— От тобі й ану! Я вже два дні обдумую її. Та не хотів тобі раніше казати, щоб ти не порушив її своєю філософією.

Кіндрат узяв стільця й повжно сів на нього. Навіть з деякою врочистістю сів. Жартівливість пиха зникла, як оті блиски порошинок дощу.

— Ідея моя, філософе, от яка... Тільки ти

зразу не пхикай і не мруж очей. А подумай. Ну, так от: завести кохання з якоюсь стоверською машиністкою або покоївкою. Вуаля!

І Кіндрат з прихованою напруженістю чекає, зупинив на Петрі схвильовані очі.

Петро чудно-пильно зиркнув на Кіндрата, перевів очі на свою газету, знову ще пильніше, аж гостро, глянув на червоні соковиті губи Кіндрата і бовкнув:

— Так.

І помалу величезними руками своїми почав розгляджувати газету на столі. Конче йому хотілося, щоб розглядалися зморшки посередині.

— Ну, що ж „так“? — нетепляче, з викликом посміхнувся Кіндрат. — Як ти на це?

— Та от, думаю... — не підводячи очей, муркнув Петро.

— Ідея, звичайно, неабияка там, — чогось раптом сердито кругнувся на стільці Кіндрат. — Але вона підходяща нам. Якась машиністка, скажемо... Вона переписує пацери. Чує, що хозяйні балакають. Або, наприклад, покоївка. Часто покоївки знають більше, ніж перший секретар.

Петро знову чудно, пильно, одверто подивився в лице Кіндратові.

— Та ти чого так дивився? — раптом обізвавши самого себе здивовано, сказав Кіндрат.

— Нічого. Ну, добре. А як же ти заведеш те кохання?

Кіндрат низав плечима. Схвильованість його, блиск очей затуманнилися чи якимсь незрозумілим непокоєм, чи невідомо з чого роздратованням.

— Звичайним способом. Завести знайомство, возалицятись, повести в кіно, подарунки. Що тут за мудрість? Та ти що: осуджуєш? Кажі прямо, якого там чорта!

Петро, все так само чудно вдивляючись у Кіндрата, наче чогось дошквкуючись під шкурою лиця, невиразно крутнув головою.

— Та ні. Треба подумати. Тут багато виникає питань. Насамперед, самий спосіб, розуміється, не дуже гарний...

— О! Так я й знав! — скинувся, неначе аж зрадівши чогось, Кіндрат. — Так і знав. Хе, негарний! А сам що казав: як для справи, то нічого негарного немає. Га? Ні, брат, ти...

— Так, як для справи, — якимось рівно й тихо сказав Петро.

— А для чого ж іншого?! — здивовано жеребив Кіндрат. — А для чого ж ми тут сидимо й нудимо світом?

— Добре, добре. А потім, чи дасть це щонебудь? Та машиністка чи покоївка, чи можуть вони знати те, що нам треба? А як і

цілуватись, чи про те, як через неї до Стюпи пролазити?

Кіндрат засміявся і сильно струсив головою.

— По правді сказати, так більше про саму дівчину. Конешно, Стюпа теж ніби... Але коли тобі казав, так цілком широко про Стовера думав. І сам вірив, що тільки для Стовера. Ти ж вірш мені?

Петро аж радісно засміявся.

— Та певно, що вірю, дурачок! От у цьому ж і вся штука. Але, бач, отут ми його й ухопили за в'язи. Ідея, може сама собі й не погана (треба подумати!). Але ти бачиш, куди він затяг. Справу він відсунув, ширшою зробив і за нею вже свої штуки хотів варобляти. Ні, голубчику, почекай! Якщо й візьмемось за цю ідею, то чортика вже чорта з два відпустимо. Не про дівчину, а про Стюду думати. Права, Грицю?

Гриць зідхнув і покрутив головою.

— Та тепер уже що там балакати... Ну, про саму ідею що думаєш?

Петро споважнів.

— Гм! — Що ж. Воно, звичайно, можна б... Тільки от які думки виникають. Давай діялектувати крок за кроком, що воно з того може вийти. І він почав так діялектувати, що Ковдрат кінець-кінцем побачив, що цю "творчу ідею" треба покищо залишити. Якщо не зна

йдеться чогось кращого, тоді можна й до неї вдатися.

— Згода, Грицю?

Згода! Нічого не зробиш. Ну, й аналітик, діялектик і філософ ти в нас. Чортика викрив, ідею розбив, за краватку вилаяв.

Петро раптом ухопив Кіндрата й легко, як полушку, підніс його аж під саму стелю й знову поставив додолу.

— Ех, Грицю, страшенно я радий, що ми побалакали. Такий радий, як давно вже не був. Спала вага якась з душі. Та тепер, — щоб ми не добились свого?! Га? Та Париж повернемо!

— Та тобі не важко перевертати, — злущив за груди так, що, думає, там під стелею й лусну.

Петро весело засміявся, забілівши рівним тинком зубів, і ніжно обняв за плечі Кіндрата.

— Та ну? Та невже заболіло? А я ж так легенько взяв. Ну, знаєш, що: у компенсацію ходім у кіно. Так мене щось здимає, що хочеться чи рухатись, чи піти кудись.

Кіндрат поправив краватку й лукаво скося зиркнув на Петра.

— А, може, в дансинг? — невинно кинув він.

— Як у дансинг? Чого?

знатиме, то чи скаже так легко? Тій, що знає, тій платять так, що...

— Ми можемо більше заплатити, коли на це піде!

— А як це викличе в неї підозріння, і вона донесе на тебе? Тоді вже шлях до Стовера дуже затруднений.

— Як **кохатиме**, то не донесе.

— Ну, „кохатиме“.. Яке там кохання може бути? Таке кохання, щоб оддалась тобі всією душею, це не така проста й легка річ. Компліментами та подарунками його не купиш. Переночувати з нею, це купиш. Але ж нам не цього треба? Га?

І Петро знову чудно зиркнув на Кіндрата.

— Та певно, що не цього! — з холодною гордістю мотнув головою Кіндрат.

— Як знаєш. Не подобається, не треба.

— Річ тут не в тому, подобається, чи ні.

А чи може цей спойб щось дати, чи ні.... А потім от що, голубе....

Тут Петро одверто, розмашисто глянув просто в лице Кіндратові й з розгоном поклав йому руку на плече.

— Давай, братуха, поговоримо на всю душу! Га?

— Давай.... — трошки здивовано сказав братуха.

Петро присунувся з стільцем трохи ближче й зиркнув на двері.

— Ну, так от. Ти пам'ятаєш, як товариш Кішкін, виряджаччи нас, казав нам? „Ви, казав він, будете там абсолютно самі. Ні догляду, ні контролі над вами, ні відповідальності ні перед ким.“ Пам'ятаєш? „І догляд, і контроль, і відповідальність кожного з вас перед самими собою“. Так, чи ні?

— Ну, так. Хто ж каже?..

— Чекай. Не перебивай. От, ти ханаєшся, а це вже показує, що ти над ним не думав. Я не знаю, чи й товариш Кішкін думав, що воно значить. І я не думав. Не так воно просто й легко, от що. Прокозконтролюй ти себе: для справи чи для себе щось робиш. Наче чортик якийсь у тобі сидить і лукавить увесь час. Це, підшпигує, мовляв, для справи, це не для себе. А як схаменєшся, як пильно вдвигнешся в себе (та ширю, безмилосердно!), так і стає видко, що справа, може, й справою, але чи на першому вона місці, то це ще й не знати. А часом, то просто таки стає видко, що справа тільки як ширма. А за тою ширмою чортик для себе старається, — чи для вигоди, чи для приємности, чи з амбіції. От тут його, стерво, за в'язи та й придуши так, щоб аж занявчав!

І Петро сильно крутнув кулаком у повітрі,

немов тримаючи чортика, і з злістю придушив його донизу.

— І тільки так з ним і можна боретись. Чужа контроля ні чорта не важить. Куди-н там! Стільки тобі аргументів, доказів, фактів чортик наведе, що й сам повіриш. І щиро повіриш, зовсім щиро, от що страшно! Коли комубудь свідомо брешеш, то це шо. Сам знаєш, що брехня. Це — нічого. А от, коли сам немов би віриш, що правду кажеш, от коли сам з собою лукавиш, хитруєш, оце страшно! І от, тут, дійсно, тільки твоя власна контроля і може вхопити чортика за в'язи. Для цього самокритики треба. Але не тої, що від страху перед кимсь, а чесно, перед самим собою.

— Та воно правильно, скажемо, — почувся Кіндрат. — Але як ти його в біса розрізниш, де справжня самокритика, а де зі страху. На чому можна перевірити її?

Петро згідно хитнув головою й посміхнувся.

— На буденному житті отого самокритика. От на чому. Як він на практиці, на ділі виконує те, що каже. Казати можна все, що хоч, і в груди себе бити (і щиро бити!), а в житті... то те, бач, то се, то жінка, то батько, то „людська слабкість, знаєте“, — одно слово, чортик уже знайде, чим виправдати (його в науці під свідомістю називають), він верткий, гнучкий,

улазливий, падлюка! Ні, живи, сам роби так, як кажеш. Оце контроль.

Тут Петро раптом сів, ще ближче підсунувся до Кіндрата, обняв його за плечі й зазирнув у лице.

— Ну, а тепер кажи: спіймав свого чортика за в'язи? Для справи, чи для себе оту ідею з машиністкою придумав? Га?

Кіндрат кілька ментів немов би вагався, потім сильно знизав плечима й ніяково засміявся.

От же, сй-бо, й сам не розберу! Воно, конечно, з справи почалося. Думка ж усе коло того Стовера, чи Стьопа, як ти кажеш, усе коло його крутиться. Ну, а тут раз сто вийшла з воріт якась така... (нічогенька, паршивка!). Ну оком метнула. Ну, якось подумалось, що цікаво було б зазнайомитись з такою. А тут, знають, і Стьопа той. Ну, й накрутилась ця ідея: а чи не пійти отако до Стовера? Я, Паню, правду кажу, як самому собі. Ловлю його за в'язи. Та от, не дається як слід ухопити.

— Чекай, чекай, Грицю, ми його зараз ухонимо! Ти тільки тримай себе в щарості, не соромся і не бійся, тримай!

— Та тримаю.

— Добре. Тепер ти от що скажи... Подумай гарненько і скажи: а коли ця ідея вже визріла в тобі, то про що ти більше думав: чи про те, як з тою машиністкою будеш... ну, там ходити,

— Та перше: порухатись, потанцювати. А друге: попрактикуватись. Може ж машиністку доведеться воювати, так щоб з зброєю вмій вправлятися. Адже й товариш Кішкін, пам'ятаєш, запитав, чи вміємо танцювати. Га?

Петро пильно, з підозрою дивився на Кіндрата.

— Ой, братухо, гляди: чи не чортяк знову підбирається? Га?

Але Кіндрат певно, зо сміхом підморгнув.

— Чорта з два! **Тепер** не підбереться. Ні, верно, гайда в дансинг. Гайда в той інтернаціональний та інтросоціальний дансинг, що ми з тобою колись бачили проходячи. Там паризький пролетаріят танцює, шлюшки бувають, пани та чужинці найжджають. Ну, й ми не аби хто: буржуазія та ще й мелкая. Га? Гайда? Як не схочеться танцювати, не будемо, а подивитись чому ні? Гріха нема ніякого проти справи.

Ну, що ж, смалімо до дансингу! Ех, Гришо, дай руку! Не бійсь, не роздушу. Страшенно я радий, що ми отако побалакали. Тепер ніщо не страшне. Верно?

— На сто процентів!.. Ой, сказився: болить! Та болить же! Тю!

Петро розкотисто засміявся, вхопив з кількох капелюх, натокмачив на голову і почав натягати пальто.

Жан Рульо відпустивши по шостій секретаря й дактильку, стояв перед дзеркалом у своєму поважному кабінеті, забитому, як у книгарні, полицями та столами з книжками й паперами, і з ніяковістю та іронічним усміхом розглядав своє обличчя. Чи впізнає ж його Жак? Правда, він ще до розриву з ним заводив уже бороду. Але тоді вона була ще маленька, нерішуча та й неваче трохи іншого ніж тепер кольору. Тепер вона он яка пишна, пухнаста, яким артистичним руським віялом облягає щедепи (для закриття яких її й було, власне, заведено). Хто знає, чи згадає Жак, як він сам колись було сміявся з неї? Так, так, що б там не було, треба визнати, що Жак ніколи зле не сміявся з нього, ні з бороди, ні навіть потім ні з чого у своїх політичних виступах проти нього. І лисина з'явилась, якої тоді ще не було, он яка: цегляно-червона, в якихось плямках, в горбиках, з цими жалюгідними жовто-сивими націсками з боків, „зовнішньою позичкою“. Зате очі в оцих капшучках, оці маленькі, сховані під чоло очі і оцей великий і теж цегляний ніс лишилися, чорт би їх узяв, ті самі. Правда, Жак колись казав йому: „Знаєш голубе, ти — не Аполон, про це не будемо сперечатись. Але в твоїх очах стільки

розуму, а в носі стільки сили, що ти подобаєшся жінкам більше, ніж визнані красені з грецькими носами". Казав це без іронії, без заздрости, з малесеньким гумором. Ні, Жак був хорошим товаришем, це треба визнати швидко!

І Жан Рульо уже з виразним хвилюванням одійшов од дзеркала й подивився на годинника на руці: тільки десять по шостій, а побачення рівно о сьомій. І тут же раптом здивовано, навіть з деяким обуренням звизав широкими плечима: що за чорт, нарешті, хвилювання таке, неначе з кохансю жінкою на перше побачення вибирається! Кандидат у міністри, один із лідерів не абиякої, а урядової, соціялістичної партії іде на побачення з колишнім „мацардним“ товаришем і хвилюється, як хлопець.

А воно, власне, треба було не хвилюватись, а соромитись: затіяв же бо цілком хлопчачу дурницю, про яку сказати людям соромно. Жак, розуміється, відкине її й наневне (вперше, мабуть!) висміє його. Та ще потім, чого доброго, і в своїй пресі підніме на глум. Мораль московських вихованців цілком здатна на такий вчинок.

І знову, ходячи по хаті, глянув Жан Рульо на годинника й знову забув, яка година. І раптом круто зупинився. А чи не покинути цю дурницю? Взяти оце слухавку та потелефону-

вати Жакові, що він одмовляється від побачення?

Але вчд цієї думки стало так порожньо і тоскно, що Жан Рульо рішуче вийшов до передпокою, хапливо вдягся і вийшов на сходи. Щоб зайняти час, який лишився до побачення, він пішов пішки до ресторану. І що більше наближався до нього, то хвилювання ставало все дужчим.

Над Парижем висіла сіра, важка запона зимового неба, з неї сипалась легесенька мжачка і натягненим до землі тонесеньким павутинням обсотувала світло ліхтарів і колода крила носа. А в душі Жана Рульо схвилювано співали соловейки, ті самі соловейки, які співали тоді, коли він з Жаком у лісі весною під Версаєм укладали проєкти світового соціялізму.

Змінився Жак чи не змінився? Колись їх обох товариші називали: „Жан Жак не Руссо, а тільки Рульо“. Хто зна, може, Жака тоді зачивало те, що цією назвою його немов би позбавлялось індивідуальности, що його підпорядковувалось Жанові? Й може ще й через те він тоді, щоб одірватись од Жана, відірвався від спільної партії й перейшов до москутерів? О, особисті маленькі амбіції часто грають більшу роль, ніж високі принципи.

Коли Жан Рульо ввійшов до затишної залі ресторану й знайшов свій стіл, замовлений задалегідь, Жака ще не було. І публіки в ресторані було ще не багато. Інтимне освіт-

леньки, незаймана білість скатертин, пухкий килим на всю залу, легесенька музика звідкись... Цей ресторан Жан вибрав навмисне: колись вони обидва мріяли про те, що, коли стануть віломими, а кишені їхні досить міцними, вони прийдуть сюди пообідати разом з великою буржуазією, щоб тут на місці, у її присутності обміркувати, як краще її „ліквідувати“. І от тепер вони обидва якщо не дуже відомі, то досить міцні на кишені. Так чому ж не виконати хоч першу половину програми? Але який Жак тепер, який??

І коли Жак Ленуар нарешті з'явився, коли його худорлява, тоненька, чепурненька, як і годі, постать заклопотано просуvalась між столиками, трошки ніяково озирнувшись на всі боки, Жан відчув, що в суті своїй Жак не змінився, що не тільки була та сама чорнява голова, ті самі злегка пукаті очі й чисто голене лице з горбатим носом, але й та сама лагідність, делікатність, та сама соромливість і те саме сердечення на себе за неї. І коли Жак нарешті побачив Жана й весь раптом просяяв, як колись тоді, коли знаходив його в юрбі, й навіть так само зробив жест привіту зігнутою рукою, Жан Рудьо швидко підвівся і, теж освітлений усередині, широким жестом простяг до нього руку. Жак подав свою, і обидва, стиснувши їх, якимсь мент застигли так, мовчки ди-

влячись один одному в очі. І зараз же обидва з трохи засоромленою, але сядною посмішкою сіли один проти одного і машинально розгорнули серветки. І Жан з хвилюванням помітив, що нижня губа Жакові легесенько тремтіла і що Жак її ментами як це бувало й тоді прихвилюванні прикусював. До них підійшов гарсон і виручив із цього легкого замішання.

І от із усього цього Жан Рудьо не зрозумів, а відчув, що й у Жака, мабуть, так само тьохкали соловейки в грудях, коли він ішов сюди, що й у нього призабулись ці двадцять років розстання, полеміки, гніву, навіть часами зневаги та ненависти, що спільне дитинство, а надто спільні юнацькі паївності так само, може, виявили себе дужчими за всі дорослі серйозності, за всі полеміки, зневаги, ненависті. Хто знає, може?

А з другого боку — хто знає, які сліди лишилися в душах, які зміни сталися в них? І тому обидва обережно підбирались один до одного, обмануючи, обиюуючи себе легенькими неважними запитаннями та увагами. І коли Жан Рудьо переконався, що можна підходити вже до головного, він налив обидві склянки по вінця вином, узяв свою й прогягнув її до Жака. Жак швиденько вхопив свою склянку й стукнув нею об Жанову.

— За минуле, Жаку!

— Так, за минуле, Жане!

Ну, значить, можна було сміливо починати говорити про свою серйозну дурницю.

— Так то, Жаку, дозволь мені поставити тобі насамперед таке запитання: чи не вважаєш ти, що в житті деяких людей (деяких, не всіх, розуміється!) іноді, а надто за наших таких складних бурхливих часів, настає такий момент, коли чоловік відчуває якусь таємну, незрозумілу йому самому потребу... гм! потребу, так би мовити, підвести підрахунок свого життя. Ці, навіть не так підрахунок, а як....

Жан повів пальцями в повітрі, немов ловлячи вехоплену думку.

— ... а навести мир у самому собі, погодити себе з самим собою. Бо з часом, розумієш ти це чи не знаєш?

І Жан зо схованим напруженням устроїв очі в лице Жакові, — з відповіді Жака так само відко буде, чи є ще між ними хоч трошки колишнього відчуження одне одного, отого колишнього схоплювання думки з одного слова, чи немає вже?

Чортів гарсон зірвав момент: приніс чергову страву й почав поратись з тарілками. І чи через це чи через що інше, умисне чи ненаумисне Жак не зрозумів питання.

— Вибач, Жане, мені трошки не ясно... — і куснув нижню губу.

Але, боже мій! і в нього волосся поріділо, прошилося срібними ниточками, надто над вухами, і в нього круг очей повгризались у шкіру зморщечки, і горбатенький носик немов би схуд і дужче згорбився, і пукаті, милі очі теж ніби трошки схудли.

Коли гарсон нарешті відійшов, Жан машинально відпив із склянки вина й знову допитливо встроїв очі в Жака. Потім поставив склянку й тихо заговорив:

— Бачиш, Жаку, у мене є ціла купа питань, які я хотів би не то що... обговорити з тобою, а... довести до твого відома. А потім, в залежності від того, як ти реагував би на них, рішати: обговорювати чи не обговорювати. Чекай: ніяких дебатів, дискусій я не пропоную, ми досить уже надискутувалися за ці двадцять років, як розійшлися. Річ тепер не в тому, хто цей час мав рацію, а хто ні. Річ в іншому. Річ у тому, як бути далі. І тому я тобі поставив оце перше запитання. Щодо мене, то я тобі перший скажу одверто й щиро: я почувая імперативну потребу зробити мир у самому собі, потребу бути собою, краще сказати, бути тим, яким я себе намічав тоді... тоді, як ми з тобою жили в нашій милій мансарді на вулиці Алез'я, Бо, зробивши підрахунок, я

бачу, що... що наші мансардні, колись нами поставлені тези розходяться з моєю реальністю. І що далі, то дужче. Чи самі наші тези негодящі, чи я сам нікуди не можусь, не знаю. Я знаю тільки, що той соціалізм, який ми з тобою тоді так урочисто творили в наших мансардних тезах, ніде на планеті не здійснюється, ніде, Жаку, хоча на ній, бідній, є вже чимало урядів, які називають себе соціалістичними. Та більше, Жаку: мною його тези в житті не здійснюються. Ну, їжмо, а потім будемо докінчувати.

І Жан рішуче взявся за виделку і ніж. А Жак повільно підніс склянку з вином до рота, задумливо сьорбнув з неї й потім теж почав їсти, не гублячи з очей і навіть з усіх рухів тієї задуми.

Заля ресторану поволі заповнювалася. За столиками з'явилися постаті не-мансардного типу, що були зникли за часів війни, брильянти знову заблискали на білих шнях, на вухах, на пальцях, заграли цілі маєтки. Жак скося поглядав по залі, на мент зупиняв увагу на тій чи тій постаті, але задума знову обсогувала його очі.

Коли нарешті гарсон усе прибрав і приніс каву, кочи в залі вже почав пасмами ходити дим свгар і коли Жан та Жак теж закурили, тоді Жан поставив лікті на стіл і заговорив:

— Так от, Жаку, поскільки я тобою утворював оті мансардні тези, то я вважав, що так само з тобою повинен їх переглянути. Так чи ні?

Жак обережно, щоб ні на що не нагажувався, повів одним плечем і сказав:

— Це залежить, які саме тези..

Жан трошки нетерпляче смокнув цигарку.

— Ну, які! Ти ж пам'ятаєш: наша основна теза була: соціалізм це визволення від усякої неволі,—соціальної, політичної, моральної, правда ж?

Жак знову ухильно хитнув головою, а Жан же нетерплячіше заизав плечима.

— Ну, добре, не буду ставити тобі запань, я буду просто викладати тобі свої думки. Коли ти схочеш сказати щонебудь, ти скажеш. Добре?.. Ну, так от. Перевіряючи своє життя, свої теперішні вчинки отими колишніми тезами нашими, я бачу, що вони, оті тези і вчинки розходяться між собою. Наша мансарда, наша молодість кричить на протест. І я мушу вибирати: або моя молодість з її мансардою, вірою, ентузіазмом і... можливо, з наївною глупотою, або опя дорослість з її розсудністю, поважністю. Як тобі, може, відомо, мене в деяких колах уважають за серйозного політика. Живу я вже не в мансарді, а маю добре буржуазне помешкання, секретаря, дактильку, добрі гонорари мепутата і журваліста. В додаток, як і личить

серйозному діячеві, маю на утриманні артистку, коханку. Отже, здається, я міг би собі жити досить спокійно, як живуть усі порядні серйозні політики, навіть комуністи. І все таки я не маю того спокою. Не маю, Жаку. Не маю через те, що, як я сказав, не має миру з самим з собою. (Це, між іншим, найгірша хвороба сумління, якою може захворіти людина.) Є люди, які вміють дурити самих себе у всяких конфліктах з собою. Вони вміють викликати в собі віру, що вони майже бездоганні, а деякі так просто з пошаною, навіть з ентузіазмом ставляться до себе. І їм живеться дуже приємно. Ну, а я настільки ще, видно, недорослий, що не маю ні тієї пошани ні ентузіазму. Навпаки, що далі, то розходження з собою і сварки з собою стають усе дужчим. І нарешті я не можу більше терпіти. Я почуваю, що мушу збунтуватися, зробити революцію в особі. От!

І Жан похапцем перекинув у себе великий ковток вина, неначе поставив крапку. Жак тонкими жіночими пальцями розминав на скатертині буру гульку хліба й тільки час од часу відсував на гору пухлі повіки й зиркав на Жана.

— Ти питаєш: в чому може бути ця революція. Я тобі відповім, Жаку: вернутись у нашу мансарду. Хочу знов мансардної віри, наївності, ентузіазму, молодості, себто того, що

є найкраще в житті! Якщо це можливе для таких... дорослих сухарів, як ми. Ти пам'ятаєш нашу милу вірв: соціалізм — це свобода, рівність, радість, щастя. Пам'ятаєш, як ми в'яляли, як воно конкретно буде в кожній країні за соціалізму? Пам'ятаєш, як ми навіть дошової погоди, холоду, осінньої сльоти не припускали? За соціалізму повинно бути раз-у-раз сонце, теплість, ясність, сміх, веселість, молодість навіть старих людей. З того часу мануло, Жаку, уже більше як тридцять років. На планеті вже то туг то там заводиться соціалізм. Але, Боже мій, що це за соціалізм, який він далекий від того нашого мансардного. Жаку!

Жан посміхнувся і знов приклав склянку до вуст Вітерши їх серветкою, він немов наладований наново отим ковтком, неголосно і з гірким усміхом у голосі заговорив:

— Від паршивих батьків він родиться, цей соціалізм дорослих людей. То він хирлявий, зачисаний, буржуазницький, пристойницький. То слинявий, опортуністичний, готовий на всякі поступочки, на всякі дрібницькі дядаси від дужчих, аби нічим не ризикувати. То він тупий, дикий, повний терору, крові, насильства, неймовірного страждання.

Жак припинив крутити гульку і підвів лице. Він, видно, хотів щось сказати й не одважився.

Жан про себе посміхнувся: "От що значить московська дисципліна!"

— Та й яким він може бути, Жаку, коли творці його не про соціалізм думають, а про виборчу боротьбу, дисципліну, престиж, тактику, захоплення влади. Та от тобі маленький приклад: от ми двоє, товариші з дитячих літ. Ми довгі роки жили зрощені на всіх шкільних лавах. Ми—діти отих самих поневолених, експлуатованих, які повинні, за нашою вірою, творити соціалізм. Ми роками творили в своїх душах отой бідний соціалізм. І от на-тобі: коли настав час такого-сякого реалізування його, ми вчепились один одному в волосся, погризлились і на все життя розійшлись. І ось тепер, коли зійшлись, ми боїмось один одного, не довіряємо, підозрюємо. Ми є символ усього так званого і обговорюваного нами „працюючого люду“. Він так само розбитий на дві половини. Ми всі знаємо, що, коли б ми об'єднались, то всі питання на землі були б розв'язані й настала б доба справжнього соціалізму, соціалізму свободи, веселости, радости. Але ми не сміємо об'єднатись. Ми хитруємо. Ми тактикуємо. Ми думаємо все про ту саму владу, престиж, амбіцію. І ми віримо тільки в свою непомилковість, бо тільки нашими устами глаголеть істина, тільки в нашій церкві святість і спасіння. А хто вірить не нашою вірою, той або дурень

або бандит, або зрадник, або злочинець і, розуміється, заслуговує відповідного ставлення до нього!

— А як же цього уникнути? — дивлячись у стіл, рівним, немов безживним голосом кинув Жак. Але Жан од цієї „безживности“ аж здригнувся всередині себе радістю: отака „безживність“ бувала в нього раз у-раз підчас великого зворушення. І він з силою відповів:

— Як? Та спробувати творити соціалізм іншим способом. Як тобі добре відомо, тільки є два способи здійснення соціалізму, за них ми собі здорово поскубля чуби. Ми, соціалісти, думаємо, що його можна здійснити тільки помаленьку, еволюційно, реформами, легенькими падушуваннями на шкаралупу капіталізму одламуючи від нього клаптик за клаптиком. Ви комуністи, вважаєте, що ми — захисники капіталізму, опортуністи, що капіталізм треба не ножичком одколупувать, а трощити однак махом, сокирою, ломакою, динамітом, себто, збройною кривавою революцією. В цьому сутня різниця між нами. Правда ж?

Жак невизначно посміхнувся і нічого не сказав.

— А я тобі скажу, Жаку, що обидва способи вже не годяться для нашої епохи, що вони обидва вже перестарілись. Ми, соціалісти, всіх країн, Франції, Англії, Швеції й так далі

(імітуючи совєтський соціалізм), заміняємо приватний капіталізм державним, себто — перефарбовуємо шматки капіталістичної шкаралупи в соціалістичний колір, називаємо це націоналізацією і пишаємося: ми творимо соціалізм. А те, що під перефарбованою шкаралупою лишаються всі сутні риси капіталізму — робітнича надвартість, визиск, нерівність, панування, нееконзміність, нерентабельність, марнотратство й таке інаше, що ніякісінької радості, веселости, соняшности від такого „соціалізму“ немає, це нас не примушує почувати сорому за себе. Та й то, така повільність не задовольняє маси, і вони йдуть за вами, комуністами, бо ви їм обіцяєте динамітом зірвати скелю капіталізму і переправити їх у країну радості і щастя, як то, вибач мені, в ССРСР. Але і ваш спосіб, Жаку, вже не годиться. Світ уже так увесь споївся, що як тільки в якійсь країні робиться якийсь струс, так він моментально відбивається в інших частинах планети. Спробуйте зірвати динамітом капіталізм у Франції чи в Італії, ви побачите, як він зараз же струситься в усіх інших державах, як Америка наїжиться, як кинеється на нас. Революція, Жаку, збройна, динамітна революція це війна, світова планетарна війна. А планетарна війна, ти ж сам знаєш, це загибель усіх нас. Переможців у цій війні не буде, будуть самі пере-

можені. Сотні мільйонів людей пошматованих атомовими бомбами, залушених газами, затруєних бактеріями. Сотні мільйонів трупів будуть валятись серед руїн планети. Після такої війни на сторіччя не тільки ніякого соціалізму на землі не зможе бути, а простої елементарної цивілізації, Ні, Жаку, людство вже вирросло з динамітної збройної революції, воно повинно вже переходити до третього способу творення соціалізму, до іншої революції.

З сусідніх столиків уже почали озиратись на Жана і Жака. Слова „революція“, „соціалізм“, „війна“ ловилися вухами з надприродною чулістю. Але ні Жан, ні Жак не помічали уваги сусідів, Жак швидше ніж звичайно витяг мортсигар і закурив, Жан, як колись, без питання дозволу простяг руку і взяв собі цигарку.

— Ти жлени: що за чудодійний спосіб? Він — простий, Жаку: об'єднати два способи, себто негайно, але без зброї почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну, це — різниця, Жаку. Не націоналізація, а соціалізація, краще сказати: колектократія, себто влада колективу. Простіше, Жаку: організація кооперативів продукційних, торговельних, аграрних, фінансових і таких інших, колектократизація всього національного хазяйства. Ти пови-

нев пам'ятати, що Ленін сказав: „Соціалізм — це кооперація плюс електрифікація“. На жаль, замість кооперації большевики завели націоналізацію плюс бюрократизацію, і вийшов не соціалізм, а сталінізм. Ти вибач, я не для полеміки це кажу, я тільки констатую. Ти скажеш: але ж кооперація це не нове, вона у нас уже є, не банальне, маленьке. Я не претендую на новість Жаку. Я претендую тільки на те, щоб ми, соціалісти, виконували на ділі те, що кажемо на словах. Ми хочемо соціалізму? Соціалізм є кооперація? Так робімо кооперацію без ніяких мудрацій. Вона у нас уже є? Ні, її немає. Подекуди в торгівлі є якісь зачатки. Але це не те, що думав Ленін і, ще раніше за нього, європейські синдикалісти. Та не тільки в торгівлі, а в усьому національному господарстві треба вводити кооперацію. І то не наказом начальства, не примусом, не терором, а доброю волею, свідомістю, радістю. Оце й буде соціалізація, Жаку, або, коли хочеш, колектократія.

Жак з усміхом сказав:

— І ти гадаєш, що це — реальний спосіб?

Жан теж посміхнувся.

— Як тобі відомо, соціалізм противники його раз-у-раз називали нереальним способом організації життя. Тим часом це не спиняло тих,

що звали себе соціалістами, вірити в нього і хотіти його.

— Скільки ж сторіч буде тягтися ця колектократизація?

— Мені думается, що коли б ми, соціалісти, і всі комуністи, плюс радикали погодились на ідеї інтенсивної кооператизації господарства, то ми б законодатним безкровним шляхом за кілька років могли б покласти такий початок, що вся Франція за якихось десяти років перейшла б на колектократію. Розуміється, коли б на нас не наступила війна своїм чоботом і не розтерла нас, як і все людство.

— І не був би раціональний, рентабельний спосіб господарства? Бо це ж насамперед закинули б противники колектократії.

Жан про себе запотував: вже не від себе заперечення, а від противників колектократії.

— Ех, Жаку, та ніякий американізм, теїлоризм, ніякий советський стахановізм не зможуть зрівнятися з нею продуктивністю! Ти ж подумай: робітник знатиме, що він працює не на хазяїна, приватного чи державного, а на самого себе, що ця фабрика є дійсно його власністю, що вся його налвартість іде не на розкошування паразитів, а на нього самого та родину його. Як же він не виявить себе інакше ніж у роботі на хазяїна. В цьому способі буде з'єднано всі сили працівника, а не части-

на їх. Отже, продуктивність праці в колектократії повинна бути настільки більша, на скільки більше ціле за частину. Це арифметично просто і ясно.

Жак уже не посміхався.

— Як же ти собі в'являєш цей мирний, законодавчий шлях? — тихо спитав він.

— Насамперед я в'являю собі, що Асамблея повинна прийняти той принцип, що для щільняття національного господарства треба розвинути максимум продуктивності праці всього населення. Правда, це весь час декларується всіма урядами нашими. Але на жаль, уряди не мали достатніх засобів реалізувати ці декларації. Уявімо собі, що ми соціалісти, комуністи та інші прихильники колектократії, визнаємо, що колектокративний спосіб праці є найпродуктивніший за всі інші. Тому ми пропонуємо Асамблеї ряд законів, які сприяли б цьому способові. Я не буду тобі тут викладати проекти тих законів, скажу тільки, що, коли більшість Асамблеї виявить оту віру в колектократію і волю до здійснення своєї віри, то вона створить необхідні закони, за це можна не боятись. А на піддержку отій більшості буде стояти армія синдикатів усіх напрямів. Ти ж не будеш сумніватися в тому, що робітництво з ентузіазмом прийме ці закони?

Я для перевірки самого себе говорив на цю

тему з деякими робітниками соціалістами і комуністами. Коли б ти бачив той захват, який викликали в них мої слова, ти не питав би мене, чи буде рентабельна їхня праця.

Але Жак усе ж таки не піддавався.

— Добре, припустимо. Але які ж усе такі конкретні закони, на твою думку, могли б гарантувати успіх?

Жан хитнув головою.

— Справедливе питання. Які закони? Ну, наприклад, закон про передачу в колектокративну власність деяких націоналізованих підприємств. Закон про сприяння всім зачаткам кооперативних підприємств усіма державними засобами, субсидіями, кредитами. Закон про постачання в першу чергу колектократизованих господарств сировиною, вугіллям, машинами, кредитами. Закон про участь робітників у прибутках господарства. І так далі, і так далі. Розуміється, колектократія повинна з перших кроків доказати на ділі свою господарчу вищість, повинна витримати іспит, який їй поставить нація. Повинна витримати боротьбу з приватними підприємствами з їхніми вільними конкуренціями, ініціативами і т. і. Я запитував робітників: а чи не думають вони, що на колектократизованих фабриках почався б хаос, розлад, сварка. Вони правильно мені відповідала: а чому в добре поставлених торговельних кооперативах не-

ма гі безладу, ні сварок? І невже ви думаєте, казав один, що ми настільки дикі люди, що не зможемо зрозуміти свого власного добра і добра нації від того? Спробуйте, сказав він, дайте нам на рік-два кілька підприємств, поставте нас у рівні умови праці й боротьби з конкурентами, і ми вам покажемо, що ми зможемо зробити. А коли не зможемо, коли заведемо хаос, гризню, коли маленький, особистий, вузький егоїзм переможе всі інтереси, ну, значить ми ні к чорту не годні, тоді нам кулака треба, а не колектократії, тоді на нас треба Гітлера або Сталіна. Але вперед, сказав він, ви самі собі зробіть іспит, ви самі, депутати. Проведіть такі закони в парламенті, і ви побачите, чи ми зрадімо ваше довір'я.

Жак вийняв нову цигарку й простягнув портсигар Жанові. І Жан зараз же заговорив знову.

— Збройна революція, Жаку, я повторюю, є самогубство. Зривання скелі капіталізму динамітом є небезпечне для самих нас і для всього людства. Це повинно бути ясным тепер навіть політичним дітям. Але чому не можна ту скелю знищити іншим способом? Чому не можна її підкопати з усіх боків і звалити в прірву минулого? Колектократія є отой підкоп. Ніякий найбільший ворог соціалізму не смітиме сказати, що кооперація є річ шкідлива для нації,

неморальна, незаконна. Це не насильство, не барикади, не кров. О, Жаку, коли є гаряче бажання свободи і непохитна воля до реалізації того бажання, то можна цвяхом проколудати стіни тюрми і вийти на волю. А колупали б не цвяхом, а таким могутнім кайлом, як синдикати, як велетенська армія працюючих. В усякому конфлікті колектократії з капіталом вона була б на нашому боці. Чого ж нам боятись? Розуміється, коли б зробити референдум серед робітництва, поставити питання, чи ви хочете збройною силою відняти в капіталістів їхні підприємства, то невідомо, чи висловилась би більшість за такий спосіб розв'язання питання. Але коли поставити питання: чи хочете ви, щоб національне господарство Франції перейшло на кооперативний спосіб господарювання, то не може бути сумніву, що величезна більшість голосів була б за такий спосіб.

— А що б сказала Америка, інтернаціональний капіталізм на такий спосіб, — посміхнувся Жак, а Жан клацнув пальцями.

— А, отут розвиток цієї концепції в інтернаціональному масштабі. Світ стоїть перед катастрофою. Всі це знають, всі бояться її і всі всією душею хотіли б її уникнути. Але як? Як же дати вибухнути війні між Америкою і СССР — між приватним і державним капіталізмом? Всі теперішні заходи не дали певности людст-

ву. Напруження, страх і готування до війни тягнуться далі.

Отут, Жаку, мала б заграти свою ролю колектократія. Вона могла б стати тим мостом, на якому обидва протявники могли б зійтись і подати один одному руки для створення миру, не „довгого і справедливого“, а просто миру, вічного миру на землі. При тій умові, коли вона обидва широко хочуть миру, а не свого панування над світом. Коли Москва дійсно хоче створення соціалізму на Землі, у що ви, комуністи, безумовно, глибоко вірите, то ви повинні запропонувати їй, щоб вона поставила умовою заключення миру, а з ним, розуміється, роззброєння, встановлення світової федерації прийняття Об'єднаними Націями зобов'язання переводити по всіх країнах Землі господарство на колектократію. Звичайно, не раптово, а по-вільно, поступово, не динамічно, але неухильно і імперативно скрізь. Розуміється, закони і способи реалізації такої постанови Об'єднаних Націй виробили б краще, ніж ми тут з тобою.

Жак не міг більше витримати.

— І ти думаєш, що Волл Стрїт прийняв би цю умову?!

— Коли він не хоче війни, знищення людства без вшїмку самого себе і коли він в Америці має не абсолютну владу, то він мусів би згодитись. До цього його примусили б народні

маси Сполучених Штатів. А вони там усе ж таки мають деяку силу, а надто тоді, коли виникає питання їхнього життя і смерги. Та коли б представник СССР раптом виступив на Об'єднаних Націях з такою пропозицією, то ти думаєш, вона не здійняла б цілу бурю захвату в Америці й по всій планеті? І американський пролетаріят не взяв би за горло Волл Стрїт і не примусив би його згодитись? Але Кремль мусів би дати серйозні, реальні докази того, що він ширю, без задніх намірів зробив цю пропозицію. І мусів би прийняти всі постанови Об'єднаних Націй щодо своєї властної пропозиції й виконувати їх, хоч би це і коштувало йому своєї диктатури. Тут питання для обох противників і для всього світу стало б так: або колектократія і мир, або диктатура чи то Волл Стрїту, чи Кремлю, і війна. І тут уже не могло б бути сумніву, що весь світ, усі маси на родів, навіть комуністичні стали б на бік того противника, який таку умову миру прийняв би, і проти того, який її одкинув би. І хто його зна, чи зміг би, наприклад, Кремль при всій своїй колосальній техніці диктатури й терору стримати маси від вибухів обурення, а надто в країнах сателітів. Ні, Жаку, обидва суперники мусіли б задуматись, перше ніж одмовлятись. А Москва...

Жак обхопив голову руками й закачав нею.

Ох, Жаку, яку величезну роль могла б грати Москва в цій революції! Яким могутнім сторожем і охоронцем колектократії вона могла б бути! Народя, Жаку, стомились од цієї вічної гризні, кривавости, ненависти, вони теж усією душею прагнуть отого миру в собі, погосдження з собою, що й окремі індивіди. Це ж закон життя. І треба нам, Жаку, нам, тим, які мають змогу думати, аналізувати ці великі вселюдські проблеми, треба довести наші висновки до відома тих, хто не має такої змоги, себто широких мас, занятих роботою. Це — наш обов'язок. Ми повинні кричати про страшну небезпеку, що нависла над людством, ми повинні кричати про неї всім, хто ховають голову в пісок і заспокоюють себе ілюзіями. Ми повинні пропонувати їм наш спосіб уникнення катастрофи. Треба пропаганда, широка, безупинна, інтенсивна пропаганда. Я вірю, що коли б наші партії відмовились прийняти колектократію як засіб творення миру й соціалізму на землі, то ми хутко, без них, організували б могутню партію, яка була б дужча за всі інші, складені разом. Ти не кажи мені тепер нічого. Ти обміркуй мою пропозицію і повідом мене про своє вирішення. Коли воно буде позитивне, ми знову зйдемося і намітимо детальніше нашу програму, тактику і конкретні початкові засади. Коли ж негативне.. ну, що ж, ми знову розій

демося... кажу це з болем, Жаку, — розійдемося, і я буду провадити цю акцію сам.

Жак мовчав і знову качав гульку двома жальцями. Потім тихо сказав:

— Я не сам маю рішати. У мене є товариш усього мого життя, з яким я прожив тридцять два роки.

— Я так і думав, що ти з Матільдою будеш обговорювати мою пропозицію. Що ж, коли вона прийме її і ти не будеш проти, то нас буде вже троє. От уже і початок. Наскільки я пам'ятаю Матільду, вона на перше місце раз-у-раз ставила справедливість. Я пам'ятаю, як ми часом сперечалися щодо самої теми справедливости. Вона й тепер така?

Жак, не відповівши, підвів голову й усе з тою самою задумою подивився в бік по залі, нічого не бачачи. Потім обернув лице до Жана і так само тихо, задумливо сказав:

— Добре, я буду говорити з нею. Ми будемо обмірковувати твою пропозицію. А тепер я мушу йти, мене чекають. Будемо платити. Рахунок нам тут дадуть, мабуть, не такий, як колись давали на Сен Мішел?

— О, так! Трошки інший буде! — радісно підхопив Жан і кивнув головою гарсонові. Що Жак якраз тепер згадав про колишні, „мансардні“ обіди, було маленьким знаком, що

Жак до пропозиції поставивсь без ворожнечі. Без ворожнечі! — і це вже добре.

Дійсно, рахунок був поважний. І як колись вони ділили рахунок в одиницях надвое, так і тепер поділили надвое у сотнях.

Коли вони вийшли на вулицю, мжички вже не було, тільки холодна воєність м'яко лизнула лице. Жан, як колись, узяв Жака попід руку, і вони машинально, по-салдатському (теж, як колись) вступили нога в ногу. І так само, як колись, стало Жаківі тепло й спокійно від цієї близькості. А Жаківі затремтіла губа, і він поза своєю волею злегка притиснув руку до себе.

— Ех, Жако мій дорогий, як багато ми зможемо зробити з тобою, якщо... Ну, добре, добре, побачимо. Дуже хочеться розпитати тебе про тисячі речей, але... Ну, та й це лишимо на потім. У кожному разі вітай від мене Матільду сердечно.

— Спасибі.

— А тепер дай потиснути твою милу лапу, і тут попрощаємось. Я візьму ось це таксі. І на мене теж чекають, треба поспішати. Отож, до швидкого, може, побачення?

Жак і на це нічого не відповів. Тільки потиснув руку Жанові, глянув йому в заросле бородою лице, і в устах мигнув колишній милий, трохи чи не ніжний і гумористичний усміх.

(„Згадав мою колишню бороду“, — з таким самим ніжним гумором подумав Жан.)

Розділ V

Було ще досить рано, — трошки по десятій, — даєсинг був ще не повний, і вільний столик легко знайшовся.

Але тільки тоді, як Петро й Кіндрат сіли за столик, вони могли трохи отямитись. Бо, дійсно, як сказав Кіндрат, наче на великодню відправу божевільних попали. Сама церква цих божевільних — не то цирк, не то критий вокзал, з височенною круглою стелею. Ікони — крикливі, на всю стіну малюнки напівголих жінок у танці з чоловіками в смокінгах. Паникаліла — величезні люстри й ланцюги різнокольорових електричних ламп. Замість хору — на естраді джаз. За ладан правив дим цигарок, випари тіл. Попа, правда, не було, але численна юрба молільників і без нього гасала й крутилась у ритм конвульсивній музиці густенню кашею серед церкви.

А по боках попід стінами тяглася вузенька галерія з балюстрадкою і зо східцями до залі. І тут на цій галерії попід стіною стояли столики й стільці. Як тільки кінчалася музика, так уся юрба божевільних молільників шугала на естраду, сідала за свої столики й віддихувалась, похапцем п'ючи щонебудь — пиво,

каву чи ще якась чорзнащо. А як музика знову рывкала, то всі парочки знову схоплювались, збігали східцями до залі й знову крутилися, підгеували, гули розмовами, сміхом, вигуками. А по естраді бігали тарсони з серветками на руді, розводили нових гостей, носили нове чорзнащо новоприбулим. Гук, шаркіт, брязкіт, галас, дим, чад, задуха.

— Ну, й катавася! — з захопленням крутив головою Кіндрат. — Оце так пролетарія! Війна в вічна заглядає, а він що виробляє! Тільки чорт його розбере, хто тут пролетаріят, а хто буржуяки. Всі ж одягнені однаково.

Петро з огидою сьорбав тепленьке гірке пиво й, примруживши очі, ливився на божевільну юрбу. Але які поважні, навіть урочисті, аж суворі обличчя в декого, а надто в чоловіків. Неначе не танцюють, а, дійсно, якийсь релігійний обряд справляють. Деякі хоч вихилися виробляють і спиною, і задом, і руками, ці—побожні, суворі, не танцюють, а соваються всім задубілим тілом.

Поруч за столиком сиділи дві панни. Петрові видно було одній спану, а другій лице. Голова була білява, з золотявими хвилями волосся, а під цими хвилями двоє ясних, — мабуть, сірих, очей і дуже милий, теплий, щирий розріз червоних (звичайно, підмальованих) уст. Хороше лице. Суковья проста, сіренька, з

білим мережаним комірцем і легкий, теж теплий загин плеча. Ні, таки мила дівчина. Іноді золотява панна поверталася до товаришки, і тоді знову Петро бачив, як на губах (горішня трошечки задерта, як у дітей) лукавилася посмішка. Вона швидко-швидко щось говорила до товаришки тихим голосом, і смішно та зворушливо було бачити, як танцювали дві губки, то стискаючись, то відстрибуючи одна від одної, то морщачись обидві разом грайливим усміхом.

Вони мало танцювали, ці дві панни. До них підходили, вклонялись і церемонно запрошували до танців сусідні фертики, але вони рідко згоджувались.

Друга дівчина була не дуже гарна собі, бідненька. Лице, правда, здорового, чистого тону, але дуже широке і з круглими, як у риб, очима. Очі (та й усе лице) були добрі, спокійні, але такі не гарні, що тут казати.

Петро балакав собі з Кіндратом, сміявся й жартував, але все позирав на золотяву дівчину.

І раптом очі його зустрілися з її очима. Зустрілися і наче зачепилися одні за одні на якийсь мент. І так чи дупко, чи несподівано, чи неприємно зачепилися, що очі золотявої аж ніби здригнулися, здивовано (чи з образою?) поширилися і сердито відірвалися вбік.

Петрові стало ніяково й трошки соромно, й

він почав дивитися на залю. Але коли обернув голову до Кіндрата, який щось казав йому про оркестру на естраді, то якось знову зачепився поглядом за очі золотявої. Вони його виразно розглядали, вони без перемоні ходили по ньому з голови до ніг (аж убік трохи відхилились, щоб краще бачити). А потім узяли й зупинились на його очах. І так одверто та пильно, так невідривно, що Петрові холодно війнуло в груди, наче хтось одчинив із них двері на мороз.

Цей погляд був не такий, як іноді буває в дівчат: не той трошки лукавий, трошки ніжний, трошки ніби з закликом. Ні, — серйозний, пильний, немов би допитливий, немов би здивований і аж суворий.

І від цього було так чудно, так дивно-приємно і так ніяково, що Петрові аж легше стало, коли вона мусіла відвести очі на подругу. Але в залі від усього цього зробилось враз неначе затишніше. Був і галас, і чад, і дим, і та сама дика музика з хрюканням, клапанням, гуананням, була та сама безглузда каша божевільних молільників унизу, але все стало чогось м'якше, тепліше, жалюгідніше. Бідні люди, — вони ж хотіли в цьому чаді й галасі приглушити, причадити свої денні прикросі, свою постійну, хоч, може, й неусвідомлену тривогу

від того, що готував їм і всьому світові атомовий Волл Стріт.

А золотява з своєю подругою, — чого вони прийшли сюди, чого шукати, чого хотіти?

І знову немов би байдуже, немов би зовсім незалежно ні від чого очі його сковзнули по біляво-золотій голові. Вона була обернена до товаришки, очі чогось лукаво-лукаво мружилися, і горішня задерта губка зворушливо морщилася сміхом. Ах, яка мила дівчина! І чого така мила? І чого така славна?

І вмить сірі, серйозні допитливі очі знову натесли на його очі, знову ви'ялися, і знову невідривно, одверто, неначе п'ючі його погляд. І від цього здавалося, що вона вся присувається все щільніше й щільніше до нього, стає все ближчою йому, знайомішою, все теплішою.

На щастя Кіндрат був зайятий танцями: він вивчав, як танцюють тут у Парижі фокстрот і танго. Що ж, „в общем и целом“, так само, як і в Києві, але, звичайно, куди смаковитіше та вихлястіше. Розуміється, буржуйські танці, але пролетарі танцювали їх нічошенько, а деякі так і з артизмом, просто таки з артизмом. Оя, наприклад, отой кучерявий. Убраннячко, видко, не буржуйське, а яка грація, яка ніжна делікатність у руках, нахилах, поворотах голови до партнерки.

Петро умгукав, але відірвався од сірих, сер

йозно-допитливих, часом немов аж скорботник очей не міг. І ноги, руки, груди йому були важки й солодко-скорботні.

Коли вона відвела очі, він глибоко зідхнув і здивовано повів очима по залі: що за чорзнащо таке з ним діється?! Що за дівчина? Чого їй треба?

— Ну, що, Па... чи той, Петре, давай попрактикуємося з якимивебудь посміюшками? Га? Чого ж так сидити, справді? Я вже придивився до їхніх викрутасів, — справлюсь. Давай? Га? Запроси ось цю нашу сусідочку. Одна там гарненька. Бачив? А я он — там набачив чорнявеньку, вона вже й посміхнулася до мене. Тільки от чорт... з мовою біда. Як швидко балакають, так дев'яносто відсотків не схоплю. Ну, як? Давай?

Але Петро аж злякався: як, золотяву?! Це звалялося йому таким неймовірним, неможливим, аж образливим. Отак-о підійти, як до всякої, поклукати, обняти й отам-о топтатися з нею, в тій дурній, цитній, чадній каші?! Та він здурів, цей Гриць, чи той, Кіндрат!

— Ну, що ти! Отак візьму й піду так-цювать.

— А чого ж ні? А як доведеться з машиністкою...

— А ну її к чорту! — раптом сердито (аж на диво самому собі) вирвалось у Петра.

Кіндрат здивувався.

— Та ти чого? От туди к бісу. Знову щось?

Але Петро засміявся й, зиркнувши на сріпні очі, що вже чекали на нього, поклав свою руку на руку Кіндрата й сказав:

— Та нічого. Я так. Іди танцюй, а я трошки... той... Може, й я погім. Іди, іди, я подивлюсь на тебе та й наберуся духу. Кагай!

Кіндрат незалежно знизав плечима.

— От ще духу набиратися! Подумаєш, яке страшне діло. От дивися!

Він підвівся й не хапаючись, застібаючи піджак, попростував до чорнявенької посміюшки.

І як тільки Кіндрат одійшов, так Петро зараз же перевів очі на золотяву. Але вона не дивилась на нього. Зате йому в очі кинулась біла хусточка, що лежала біля її ніг на підлозі, мабуть, упала з колія або со столу. Петро подумав, що слід було б, будучи європейцем, підняти хусточку й галлятно подати її панночці. Серце йому сильно завмерло від цієї думки, й тієї ж миті наче хтось чужий узяв його за плечі, підвів, посунув до панни, нахилив до хустки. Обережно взявши її за кінчик, він підвівся й, уклонившись, підніс її золотявій, яка вже з своєю червоно-білою усмішкою дивилась на нього.

— Вибачте, панно, ви, здається загубили хусточку?

— О, дякую, дякую! Це дуже мило з вашого боку.

Петро ще раз уклонився і хотів вже іти на своє місце, як у цей мент до панни, шаркнувши ніжною, підкотався фертик, з яким вона вже танцювала, і запросив її до танцю. Золотява підвелась, але взяла попід руку Петра й сказала фертикові з привітною усмішкою.

— Вибачте, я вже запрошена.

І повела Петра до залі. Він з радісним ошелешенням ішов з нею й не знав що казати.

— Ви танцюєте? — сміючися, запитала золотява. Петро зам'явся.

— Як вам сказати? Погано танцюю. Власне, краще сказати, не танцюю.

— А от ми зараз перевіримо. Ходімте?

І вона, не чекаючи відповіді, знову взяла його попід руку й повела вниз. Внизу зупинилась і поклала йому руку на плече. Петро ніяково й боязко обняв її за стан, ухонив темп і обережно повів у юрбу. І дивна річ: у Києві з дівчатами він майже завжди не міг одразу вступити в такт. А тут як машиною втягло його. Чи не від того, що золотява танцювала не так, як київські дівчата?

Розуміється, танго був сутобуржуазний танок. Про це й мови іншої не могло бути. Вся філософія життя буржуазії відбввалася в ньому, як у маленькій копанці. Чоловік повинен

вести жінку. Жінка повинна коритися, слухатися всіх його рухів і йти за ним сліпо, без критики, без найменшого опору. Це — так. А тим часом чого ж таке зворушення, чого така глибока ніжність заливали його від того, що він вів? І чого хотілося вести якнайлегше, якнайніжніше? Чи не залежить це від того, кого ведеш?

Одна рука його лежала на її стані, в другій була її рука. І таким чаном вона була немов би включена в струм його життєвої енергії.

Під ніжним шовком сукні рука чула тепло її тіла, в другій руці покійно лежало тепло її руки. І коли вона часом піднімала до нього очі, то ця ніжна покора, ця дитяча теплість і відданість так і промінилися з її очей та з слабкої, затуманеної посмішки. Де ділася та жорстока насмішкватість, певність у собі, владність, які часом з'являлись в неї на лиці, коли вона дивилась по залі.

Коли музика затихла, вони здивовано озирнулися. Парочки швиденько розкочувались на всі боки до естради, до своїх столиків з гіркеньким, тепленьким пивом.

Золотява взяла Петра попід руку, й вони посунули за всіма на свій бік.

— А знаєте, — здивовано підвела вона ще злегка затуманені покорою очі до нього, — ви — такий великий, міцний, а надзвичайно

легко танцюєте. Ви ще не зовсім сміливі, але алжор у вас дуже-дуже легкий. Я рідко з ким так гарно почувала себе в танці.

Петро глибоко зідхнув, не знайшов що сказати й тільки посміхнувся вниз до неї. (Вона на зріст зовсім не маленька була, хорошого, середнього зросту, але він усе ж таки мусів дивитися трошки вниз до неї, а вона підводити очі вгору).

— А ми своїх товаришів так і покинули, — раптом засміялась вона, виходячи по сходах і помахуючи рукою до своєї подруги, що шукала її по залі всім своїм круглим плескуватим лицем.

— А де ж ваш товариш? Ми повинні всі познайомитись і сісти за один стовпк, — рішуче сказала вона і повела його просто до своєї подруги.

— От, Мері, дозвольте вам появити. Мсьє... О, а як же вас звати?

Дійсно, про це вони й забули спитатися одне в другого.

— Петро Вишнятинський, — злегка вклонився Петро. — Себто, коли хочете, П'єр Вишнятинський.

— О, ні: Петро краще. П'єр — банально. А це — Мері Сміт, моя товаришка.

Петро й Мері потягли одне одному руки.

— А ви ж як зветесь? — з усміхом спитав Петро золотяву.

— Ах, правда! Я — Мабель Джонсон. Із Кентуккі. Ми — машиністки при американській торговельній комісії. А де ж ваш товариш? Він не зник?

О, ні, товариш не зник. Стрункенький, елегантенький, він рівненько стояв збоку і напружено ждав, не зводячи очей з товариства. І як тільки Петро кинув йому, так він умент і підійшов. Петро хитнув на нього золотявій і сказав:

— Оце він. Мій товариш, Кіндрат Сліччук.

Золотява з ясною посмішкою подала йому руку. Кіндрат галлятно потис її (о, на галлянтність його просто мама родила!) — так само обернувся до Мері й теж міцненько потис, що пальці й Мабель і Мері аж позлидались, але вони ані скривились.

— Ну, а тепер танцювати! — весело труснула головою золотява. — Чуєте: вже музика.

Мері на відповідь мовчки, з доброю посмішкою піднесла їй до лица свою руку, на якій був крихітний годинничок на реміньці. Але золотява й подивитись не схотіла.

— О, година мене ні трішки не цікавить! Мсьє Петро, не гаймо часу!

І, схопивши його за руку, вона бігом потягла його до сходів, озираючись і сміючись.

Петро не встиг і оком кліпнути до Кіндрата, щоб якось допомогти йому в його грудній ситуації. Та Кіндрат зразу дав собі раду.

— Я погано балакаю по-французькому, мадмуазель, — рішуче, категорично, але не забуваючи за галявтість, сказав він. (Огож, мовляв, знай і не чіпляйся.)

Але Мері весело засміялась і сказала:

— Я теж.

— О! — зрадів Кіндрат. — Так ходіте танцювати!

Мері ще веселіше засміялась, охоче хитнула йому головою і пішла вниз. Розуміється, Кіндрат охочіше пішов би з тою золотявою танцювати, але... з золотявою вже кінець, Панько, бестія, захопив уперед.

Але коли обидві парочки зішлись на галерійці після танцю, Мері знову піднесла до Мабель руку з годинником і по-англійськи сказала:

— Вибачте, Мабель, я бачу, що вам сьогодні цікаво....

— Дуже цікаво! — буйно мотнула головою Мабель.

— Та це видно, Але ви самі знаєте, що нам треба бути дома. А вже дванадцята година.

— Дванадцята?! — з комічним жахом скрикнула Мабель і глибоко зідхнула. Ну, що

ж, — по-французькому додала вона. Треба ітати додому. Нема ради.

І повільно простягла до Петра руку. Він обережно взяв і не зразу випустив. А Мабель і не ханалася видирати її.

— Ну нічого! — прошепотіла вона вголос по-змовницькому, — ми завтра знову зустрінемося тут і дотанцюємо. Правда?

— З радістю, — сказав Петро. — Але ми теж ідемо додому. Може, як дозволите, ми провели б вас?

— О, ні! — якось занадто живо й немов аж злякавшись, скрикнула Мабель, і тут же, щоб замазати цей тон, додала спокійніше:

— Ні, ні, проводити нас не треба. Дякую дуже. Але завтра приходьте сюди. О десятій. Добре? Точно? Гарзд. До завтра!

Розуміється, в такому разі Петро й Кіндрат навіть до роздягальні з ними не пішли. Але коли дівчата відійшли вже кроків на п'ять, Петро раптом щось згадав і метнувся за ними, кинувши Кіндратові:

— Почекай. Я зараз.

І, обминаючи гарсонів та парочки, він швидко почав доганяти подруг. Опинившись зовсім ззаду їх, він тихенько сказав над ухом золотявої:

— Мадмуазель Джонсон!

Вона рвучко обернулась і, зустрівши його

лице, здивовано й радісно, наче давно-давно не бачилися, скрикнула:

— О, мсьє Петро!

— Вибачте, будь ласка, я на одну хвилиночку. Хочу вам дещо сказати.

— Одну хвилинку, Мері! — кинула золотянка і зараз же ступила вбік. — Ну? — з цікавістю і немов би аж трішки хвилюючись, підвела вона до нього лице.

Петро з легким замішанням кашлянув.

— Та, власне, нічого серйозного. Але я думаю, що **повинен** вам це сказати. Річ у тому, що я розумію по-англійському. Отже, може, ви часом щось таке між собою по-секрету...

— Ви розумієте по-англійському?! — вражено і радісно скрикнула вона. — О, як це, чудово! О, як це, знаєте, надзвичайно чудово! Все, все розумієте? І балакаєте?

— І балакаю, — по-англійському відповів Петро.

— І коли я навіть швидко-швидко почуваю говорити, то й це ви зрозумієте? — теж по-англійськи й навмисне швидко проторохтіла вона.

Петро всміхнувся.

— Якщо можете ще швидше, то все-одно всі секрети зрозумію...

— О-о, — аж проспівала Мабель, широко вражено дивлячись на нього (чого вона, власне, так була вражена, чого це було так „над-

звичайно чудово“, що він розумів по-англійськом, це було незрозуміло.)

— Ну, ви дуже-дуже добре зробили, що сказали. Це дуже по-джентлменськи з вашого боку. Ви дуже милі!

І вона, простягнувши йому руку, сильно потисла його пальці, кивнула головою й попрямувала до Мері.

Петро посміхнувся п'яницьким усміхом, зачісав пальцями волосся і помалу вернувся до Кіндрата.

— Ну, братіку, — зараз же зустрів його той рішучим і вимогливим тоном, — тепер ти мені розкажи, що це за панни? Як ти до них підсапався?

Петро сів, машинально сьорбнув із чаші склянки пива, гидливо скривався і... засміявся. Потім непорозуміло просто в лице подивився Кіндратові й знизав плечима.

— Ні чорта не розумію! Віриш?

— Це мені без надобності. Ти мені, кажу, розкажи докладно, як це все вийшло.

Петро не слухав його і розгублено, непорозуміло водив очима по залі, по столиках, по людях. Наче тільки що Кіндрат отут його розбудив.

— Та, Петре! Не валяй дурня. Ну? Що воно за дівчата?

— А я знаю? — знизав плечима Петро і знову дурнувато засміявся.

— Е, брат, та ти, я бачу, хильнув чогось. Їльмо додому, може, дорогою протверезишся. Вставай.

Петро сміючися служняво встав і пішов за Кіндратом. Вийшовши з дансінгу, Кіндрат сміливо підкликав автомобіль. Іншим разом він би цього не дозволив собі, знаючи, що Петро почав би лаятися за марнотратство.

Дорогою Петро, дійсно, ніби трохи протверезився і докладно-недокладно, а в головних рисах розповів про хусточку, фертика, танець. Тільки нічого не розповів йому про зустрічі очима ще до знайомства. Власне, розповідати не було про що, але розповідати можна було б усю ніч, коли б... коли б він сам щонебудь розумів.

Але коли вони приїхали додому, він, видно, вже дещо зрозумів, і через те весь одразу похмарнів. Кіндрат уже почав догадуватися, в чому річ. Але щоб перевірити свою догадку, почав дуже весело говорити про нове знайомство. А давши волю своїй фантазії, він уже натрапив на „творчу ідею“. Ці павни обидві машиністки. Чи не можна було б їх потім, як відносини стали б ближчими, направити одну з них якнебудь до Стовера. Га?

Петро мовчав, потім хмуро бовкнув:

— Хто ж її направить?

— Ну, це вже інша річ. Це треба обмір-кувати. А потім... Ти от казав, що Мабель два рази сказала „клясова солідарність“. Це, брат, не жарт... ей-бо, не жарт! Чи не з наших вона? А, може, й вона в якійсь такій справі тут? Га? Ти бачиш, як накручується? Бачиш? Ні, що ти скажеш на цю комбінацію? Га?

— Лягаймо спати, от що скажу. Годі. Завтра побалакаємо.

Е, ні, Кіндрат до завтра не хотів цього лишати. До завтра, хто зна, що могло накопичитись у цього скаженого. Завтра може виявитись, що він з американкою більше не буде бачитись, і дансінги буде десятою вулицею обминати.

— Ні, чекай. Встигнемо ще спати. Ти мені скажи, що ти думаєш про те, щоб з цією американочкою справу зробити? Га?

— Я з американкою не хочу більше бачитись.

(Ну, от, так воно й є!)

— Отак-о! А чого ж то так?

— А так, що не хочу та й годі.

Тоді Кіндрат підійшов до самого Петра, що скидав шкарпетки, взявся в боки й нахилив голову на одне плече.

— А дозвольте вас спитати, мосьє Вівіні-скі, хто сьогодні казав про те, що справа насамперед повинна бути? Га? Забулисте вже?

Петро зиркнув на Кіндрата і стяг шкарпетку з ноги. Нога була велика, біла, з рожевими нігтями пальців.

— От якраз для справи й не хочу бачитись, — немов би цілком спокійно, навіть байдуже сказав він і поворушив пальцями ноги.

— Так-ак? Хе! А чи не завгодно вам узяти делікатненько вашого чортика за в'язи та гарненько придушити його? От ви й побачите, що річ тут не в справі, а в вашому особистому почуваннячку, в вашій амбіції. А так, голубе, так! Ти боїшся, що щось не так зробиш, що з тебе посміються. І все пішло к чорту. І американка, і справа, і...

Петро раптом з усієї сили шурунув шкарпеткою об землю і заревів:

— Та власне річ у справі, чортяка його мамі! Там Україна в руїнах, всі скажено працюють, усі готуються до нової війни, а ми тут коханячко розводимо, по дансингах стрибаємо? К чорту всяких американок!

Кіндрат навмисне-злякано озирнувся.

— Та тихше, не реви так.

Петро глянув на двері до сусідньої кімнати й мовчки почав скидати другу шкарпетку.

— Ні, неправда, тут не в цьому річ. Ти б собою лукавиш, — тихим голосом знову почав Кіндрат. — Коли б ти мав тут на увазі війну, справу, ти б не так балакав. Чекай,

чекай, дай я договорю... Ти б уважніше, поділовому поставився б до того, що я кажу. Мені що американка? Абсолютно байдуже. Я маю на увазі тільки справу. Май і ти. Коли для справи може бути користь, щоб з цією американкою бачитися, танцювати й усе таке інше, то так і треба робить. А не пхикать од своєї амбіції: „Не хочу бачитись“. Ні, голубе, ти повинен, ти мусиш бачитись!

— Та хто сказав, що це потрібне для справи?! — знову визвірився Петро і зараз же тихіше додав:

— Чого ти сюди справу притягаєш?

— А того, що бачу, що тут може вийти хороша комбінація. Та ти й сам це бачиш. Ми думали, до якої стоверської машиньки підібратися. А от тобі та сама якраз і підвертається.

— Та вона ж не служить у Стьопи!

— Зараз не служить, а завтра може служити. І треба постаратись направити її туди.

— Як??

— А це треба поміркувати. А ти подумай: а що, як вона з наших? Га? А що тут щось таке є, так це ж видно. Перша ота „клясова солідарність“. Потім: не хотіла, щоб ми її проводжали. Не хотіла ж виразно, аж злякалася. Правда ж? Чого ніби? А того, що не хоче, щоб адресу її знали. Обережність. А чого б

була обережність у простій собі дівчині, службовки? Ясно, що тут щось є. А що може бути? Що? Злодійка, авантюристка якась? Та злодійки не так поводяться, та й не такі на вигляд. Значить, щось із політикою. А що в Європі небезпечно з політики, з чим треба бути обережним? Тільки одне: комунізм. Так? Вірна ж, діалектична ж моя аналіза, чи ні? Кажі сам.

Петро то заціпав, то розціпав заціпку від під'язки шкарпетки й мовчав.

— Ні, ти кажи: вірна, чи ні!

— Ну, хай навіть так. А при чому тут наша справа?

Кіндрат переможно й вибачливо посміхнувся.

— А при тому, що ти вже зовсім дурника строїш. „По чому“! Ніби не розуміє. При тому, голубе, що нам сама доля посилає цю дівчину. От що! З нею ми до самого чорта проберемось. Це ж, видно, просто ударниця. Знаменита дівчина! Американська пролетарка, чого ти хочеш. Та коли вона, як ти кажеш, сотні професій перейшла, то, значить, у бувальцях уже бувала. Ого! І тобі зовсім не трагедію тут розводити, що зазнайомилися з такою людиною, а танцювати, свиня ти така! Ти ж їй, видно, страшенно вподобався, халамидро ти!

Петро надзвичайно байдуже позіхнув і делікатно поклав другу шкарпетку на стілець.

— Ну, добре. Давай лягати спати.

— Та лягти можна. Тільки хто спатиме, не знаю, чи ти хто так страшенно позіхають, чи інші. Ех, ти, ще й приставляється! А певно, що вподобався! Мені та Мері казала, що Мабель не завжди така, як була сьогодні. Та й по ній же видно було. Як на тебе дивилася! Коли б це вона так на мене, так я б оце спати лягав? Та я б до ранку по вулицях Парижу ходив би та пісні виводив, саламахо ти!

— Поки в комісаріат не попав би.

— Чорт його бери! І в комісаріаті співав бв. І чого, справді? Пролетарка ж, не якась буржуйка. Ну, вподобалась, ну, хай би й закохався. Так що тут грішного? А коли ще таким чином справу можна посунути, так якого ж біса ще, я не знаю. Ні, ти вибач, а завтра ми на побачення **підемо**, ти свого амбітного чортика прикрути так, щоб і писнути не смів.

Петро з-підлоба подивився на Кіндрата й мовчав. Кіндрат підсів до нього на ліжко.

— Ну, Петре? А коли з нею зробимо нашу справу, то додому просто героями приїдемо. Та, може, ще й не самі, а з дуже приємним додаточком. Га?

І Кіндрат аж перехилився до Петра і лука-

во зазирнув йому в лице. І вмить Петро обом руками обхопив його за тіло, легенько підняв догори й гепнув об ліжку так, що аж пружини задзвеніли. Потім наліг на нього всім тілом і почав душити та лоскотати. Кіндрат заходився від реготу і задушеним шепотом кричав:

— Ой, Паню!.. Ой, не буду! Ой, більше не буду!.. Та почують сусіди, Паню! О-ой, не буду...

Петро, нарешті, випустив його і спихнув із свого ліжка.

— Геть! Спати лягай!

Ну, певно, що тепер Кіндрат міг спокійно лягати. Тепер, дійсно, хто спатиме, а хто всю ніч пісні співатиме, не на вулицях, не в комісаріяті, не вголос, а співатиме.

Він швиденько роздягся, ліг, закурив і погасив електрику. На стелю зараз же лягла знайома постійна смуга світла від ліхтаря з вулиці, помережана завіскою і розграфлена рамою вікна.

Петро лежав тихо, а Кіндрат мовчки попихував цигаркою, освітлюючи щоразу кінчик носа.

— А мила дівчина? Га, Грицю? — раптом тихо почувся від Петра.

— Надзвичайно мила! Надзвичайно!! — зразу ж гаряче підхопив Кіндрат.

І гаряче, і широко, — це чулося в голосі.

Петро крутнувся на ліжку й у півтмї видно було, як на постелі злегка підвелася велика постать, — мабуть, сперся на лікоть.

— І скажи ти мені, Грицю, чим це пояснить. Сотні дівчат і всяких жінок зустрічав я, і дома, і тут, за кордоном, а ні одна так не припадала до душі, як оця. І в один вечір! З одного погляду! Отак усю її вже знаю та й годі.

— Таке мені було з Іванченковою Даруською. Пам'ятаєш?

— І кращі ж у сто раз за неї зустрічалися. Вона ж і не така вже гарна..

— Ну, не скажи!

— Та правда. Але що мені з тої краси. Мила ж яка, щира, проста, весела. Своя! Ну, своя та й усе.

— А ще яка своя буде, як близьке спізнається, як секрет свій одкрис. У-у! Тільки ти, Паню, дуже обережненько підходь до неї. Не натискай ніяк. Підводь так, щоб сама тобі все розкрила. Ну, й сам, звичайно, не дуже розпанахуйся. **Справа** на першому місці. Аж коли зовсім вона перша розкриється, от тоді тільки...

— Та це вже нема що!

— А вона розкриється! Неодмінно розкриється. І все знесе до тебе, всі свої секрети й святощі. Жінка як закохається, то все тягне, як то кажуть, до свого кубла: придане, секрети, са-

му себе, аж до ниточки. Потягне й ця. Це вже видко. Ця з таких, що скупитись не буде. Як дивилася на тебе? Як дивилася! На, мовляв, усе без торгу!

— Ну, годі! Спати, спати! Годі!

Пружини задзвеніли під Петром, заскреготали зубами від болю й затишли.

Кіндрат притовкмачив у попільнічці недокурка, лг і глибоко зідхнув.

— Ех, Паню! Та як вернемося ми на Україну з американочкою, та як...

— Грицю, мовчи! Чуєш? Мовчи, а то вб'ю! Годі. Спи.

Гриць знову зідхнув, повернувся набік і сказав:

— Ну, сплю. А ти як знаєш.

І, дійсно, через дві хвилини вже обережно й ритмічно похлюпував носом, неначе човник гоївдася при березі на хвильках.

А Петро лежав горілиць і невідривно дивився на білу, тоскну смугу ліхтаря на стелі, помережану завіскою й пографлену рамою вікна.

Розділ VI

Цього разу під час усього побачення Жака з Жаном Матільда була **серйознозаклопотана**. В неї було два роди реакції на явища життя: **весела** заклопотаність і **серйозна**. Весела була для всіх дрібниць буденщини. „Глупо й несправедливо ставитись до всього

цього сміття серйозно, — пояснила вона тям, хто дивувався, як вона могла вічно на все сміятись. „Життя наше складається переважно з цих маленьких капостів. Якщо сприймати їх серйозно, то все життя буде вічним драгуванням, гнівом, обуренням, злюбою. Глупо ж так прожити його.“ І вона з веселою заклопотаністю бігала по установах, стояла в чергах, сперечалася, агітувала, навіть лаялась з веселістю.

Але були явища, до яких веселість ніяк не пасувала. Таким було й оце несподіване побачення з Жаном Рульо. І коли Жак повернувся, коли вона допомогла йому роздягатися, коли повела в ідальню, посадила, на швидку пригладила йому трошки розкудоччене чорно-сріблясте волосся, коли легенько поцілувала в чоло й побігла до кухні по приготовану улюблену чорну каву його, то заклопотаність її була серйозна. А тим паче, що Жак так мовчазно і задумано зараз же захопився набивати свою чорну люлечку і два рази назвав Матільду не Тіль, навіть не Тільд, а таки Матільдою, — знак серйозний.

Та не зникла заклопотаність і тоді, коли Жак почав, нарешті, викладати Жанову пропозицію. (І щоб потрапити в тон йому, вона так само називала його не Жако, а таки Жаком).

Коли він, нарешті, закінчив і вибив люльку об край попільнички, Матільда примружила очі на порожню чашку від кави, помовчала і тихо, заклопотано сказала:

— Це — дуже серйозне.

Жак пильно подивився на неї: вона не сказала „Яка дурниця!“, або: „От ідіот“, або: „Та як він посмів таке пропонувати?!“. Ні, вона тільки знайшла, що це — „дуже серйозне“.

А коли так, то Жак почав те ж серйозно розглядати пропозицію Жана. Методично, не виходячи з тихої задуми, він брав кожну тельку її, перевертав її на всі боки, як перевертає ювелір подані йому камінці. І розглянувши, він одні відкладав на один бік (позитивний), другі на другий (негативний). Матільда помагала йому, підсуваючи ті камінці, які він не бачив. І кінець кітцем вийшло так, що і тих і тих було майже варівно.

— Але те, Жаку, що він каже, що треба миру з собою, це — справедливо. У нас, дійсно, стільки протиріч із самими собою, що іноді сама не знаєш, чи ти брешеш, чи правду кажеш. Та й ця ідея, що світова революція неодмінно викличе світову війну, теж, мені здається, справедлива. Але з другого боку... стільки непевного. Наприклад: чи поставляться серйозно політичні інтернаціональні кола до ідеї колектократії? Та й інші питання.

І знову вони брали один за одним камінці й уважно, непокоїно розглядали, зважували, зрівнювали, — й то відкидали, то приймали, то знову відкидали. Але рішення прийняти все ж таки ніяк не могли. Жако взагалі дуже обережно щонебудь вирішував. Шукаючи, наприклад, якунебудь улицю, він не задовольнявся запитанням одного поліцейя, чи перехожого, він неодмінно питав двох, трьох, і тільки тоді, коли більшість голосів сходилась у відповіді, він приймав її. Тіль була рішучою, — раз, два, і готово, чого там довго думати! Коли над усякою дурницею задумуватись, то так усе життя дурницями й буде заповнене. А це — глуно й несправедливо. Одне, тут і вона не рishалась ні на те, ні на се.

— А крім того, Жако, не треба забувати й того, що ми все ж таки ризиковемо: якщо ми вийдемо з партії, нас буде оголошено зрадниками, ренегатами. Правда, ти — професор ліцею, і тебе за це не поженуть з посади, там комуністи не мають такого впливу, але... і без того вони можуть нам помститись.

„Вони“ — здивовано і з болем подумав Жак. Значить, вона вже немов би згодилась?

Ні, Тіль не згодилась, вона тільки вголос міркувала. Але...

Та так, нічого не вирішивши, вони пішли спати. А зранці за свіданком постановили: ні-

якої відповіді Жанові не давати і ні на що не авгажуватися, — адже не занадто серйозне й відповдалає питання. Треба покликати Жана на вечерю і поставити йому цілий ряд усяких запитань. А тоді знову розглянути, знову проаналізувати всі його тези.

— Правда, Жако, правда, ти маєш цілковиту рацію. Не можна ж дійсно так легковажно... Жан Бульо — чудний чоловік, як він не міг подумати, що наше становище значно трудніше ніж його,

— Ні, він думав. Та зрештою, його товариші будуть його називати теж і зрадником, і ренегатом. І взагалі всяких наклепів і вигадок буде скільки хоч.

— О, цього будь ласка! Правда, Жако, ти маєш рацію. Отже, ми так і зробимо. Підчас обіду ти йому потелефонуєш, і ми призначимо побачення у нас. І коли ти віде сьогодні ввечері не зайнятий, то давай сьогодні й побачимось. Я горю нетерпінням вяснити.

Жако цього вечора не був зайнятий. А Жан звільнився від якогось партійного зібрання і ввечері точно в умовлену сьому годину дзвонив до помешкання Ленуарів. Вони обоє зустріли його в передпокої. І те, що обоє зустріли і що Матільда міцно, як колись, трошки рвучко подала йому руку, що весело блиснула на нього своїми чорними очима і блими та рівни-

ми, як пелюстки білого бузкового цвіту, зубами, що сказала йому просто „Жан“, усе це зразу підбальорало його.

Зустріч була як колись, але мешкання було не те, що двадцять років тому, не „мансардне“, а пристойно буржуазне, спокійне, з килимами, з картинами, з ознаками естетичного (Матільдиного) і методичного (Жакового) влаштування. Правда, в ідальні були деякі речі, які пережили всі двадцять років, старі товариші, свідки колишньої дружби, наприклад, той самий „аристократичний“ буфет, який колись Жако разом з Жако купили за „скажено дешево“ ціну на аукціоні в Готель Друо і яким Матільда весело-гумористично пишалась перед усіма своїми знайоми. Жан одразу впізнав його, і це теж дало йому бальорости. Він навіть підійшов до буфету й поглядив його як товариша.

— Живе старий? — кивнув він до Жака, Жак зворушено посміхнувся, а Тіль сміливо підхвонила.

— Живе й раз-у-раз нагадує нам наших старих друзів!

І вечеря почалася в тому самому піднятті й, хоча добре схованому, але глибокому хвилюванні, — адже, Боже мій, мало вирішатися питання життя й смерті. Тому і не присідали до нього відразу, а спочатку незомітно, але пильно розглядали себе при яркому світлі

Шасер, продершись крізь спини й лікті приклонників, подав Люсьєн на маленькій таці візитову картку. Люсьєн машинально взяла, неуважно зиркнула, але зараз же ближче піднесла до лица й про себе прочитала:

„Маркіз де Монфор дуже просить у негайній і важній справі прийняти його на самоті“.

Люсьєн уся аж скинулася усередині, але недбало поклала картку на стіл перед собою (білою сторінкою догори) і коротко кинула до насера:

— Просіть до сальону. Я зараз.

І, зробивши до всіх гримасу дівчинки, яку мучать усякими серйозностями, зідхнула:

— Знову справа! Я вас мушу покинути, Панове. Маргарито, швидко докінуйте.

Приклонники почерзі попрощалися, скося зникаючи на візитову картку, і новиходили. Тоді Люсьєн схопилася, зірвала пенюар і швидко, схвильовано підставила себе під сукню, що Маргарита вже тримала в руках.

— Швидше, Маргарито, швидше, ради Бога!

Сам маркіз де Монфор секретар Стовера! В чому річ? Може, запрошення на літературно-музичні вечірки до мільярдера? Десятки тисяч за виступ! Але ні; „у негайній і важній справі“. Яка ж може бути справа, адже Жан і Стовер — противники?

— Ах, Маргарито, ви як навмисне. Швидче, я вам... Уже? Слава Богу!

Люсьєн кинула останній критичний погляд у дзеркало на свою тоненьку дівочу постать з густо-чорною гарною голівкою, крутнула цією постаттю ліворуч, підставила профіль з вічногорбатим носиком та рухливими ніздрами праворуч, заклопотано обома руками ледь-ледь приторкнулася до завитих над ухом волосяних кілець і легко, трошки театральню побігла до дверей сальону. І коли вона входила до нього, то на креольському личку її не було вже нудної гримаски дівчинки, о, ні. І воно, і випнуті наперед груди, і простягнені до маркіза обидві голі руки, все світилося наївним, веселим, радісним захопленням.

Нарешті, я маю честь і щастя бачити в себе суворого й милостивого мецената.

Маркіз де Монфор узяв обидві ручки в свої й по черзі поцілував їх. Суворого й грізного нічогісінько не було в ньому. Навпаки, сухоруляве, чисто-виголене, з червоними прожилками подекуди лице його виявляло тиху, мовчазну врівніть.

— Якій такій милій „важній і негайній справі“ я маю дякувати за честь бачити вас у себе? Сідайте, прошу вас. Ось тут. Я хочу вас краще бачити. Ви бачите, я одверта. О, я страшенно одверта! І попереджаю вас: не кажіть

усією щирістю. Будемо говорити просто, по-товариському без ніяких ораторських і полемичних засобів. Так от. Ви, комуністи, і ми, соціалісти, маємо одну й ту саму мету: знищити на світі страждання людей. А як вони головним чином походять од того, що люди самі себе гнітять, поневолюють, експлуатують, то треба знищити цей гніт, поневолення, експлуатацію. Правда ж? Це — просте, давно всім відоме, і ніякої різниці не творить між нами. Та сама мета була б, розуміється, і у нас... чи то пак: і у трудової незалежної партії. В меті ні в кого не було б різниці. Прекрасно. Але от у способах досягнення цієї мети є різниця у всіх. Різницю між соціалістами й комуністами ви знаєте. А різниця між незалежниками і тими двома течіями була б така...

І він терпляче, повертаючись до Жака, то до Матільда, почав, дещо долаючи, дещо м'няючи, викладати те саме, що вчора казав Жакові. То Жак, то Матільда задавали йому нові запитання, і він так само охоче, і дедалі більш і більш розпалюючись, оповідав їм. Часом він благально простягав до них обидві руки і скрикував:

— Та ради Бога, це ж не соціалізм!

Або: — Та будьмо ж, нарешті, справедливий об'єктивні!

Жак, похмуривши брови, стиснувши й так

тонкі губи в ниточку, акуратно записував відповіді Жана в блокнот. Тоді Жан замовкав і перечікував поки той записував. Коли запитання були, нарешті вичерпані, Жак закрити блокнот і, перезирнувшись з Матільдою, сказав:

— Добре. Тепер ми обміркуємо ще раз усе питання. І тоді дамо тобі нашу остаточну відповідь. Ти, Жано, не ображайся, що ми — такі обережні, ти ж зрозумієш, це ж таке...

Жано знову благально витяг до нього обидві руки.

— О, голубчику, ради Бога! Я, навпаки, дуже радий, я просто зворушений тим, що ви так серйозно, по-товариському (так, так, по-товариському, що б там не було!) поставились до моєї пропозиції. І тим, що так пильно, з усіх боків її обмірковуєте. Ваше рішення буде напевне не легковажне.

Жак знову перезирнувся з Матільдою і сказав:

— В кожному разі, Жано, коли б ми й вирішили питання позитивно, то ми думаємо, що нам усім було б краще з партій не виходити. З тактичного боку корисніше було б лишатися там і пропагувати своєї ідеї. А потім, коли б у нас було досить однодумців, або коли б нам було заборонено нашими партіями нашу пропаганду в партії, ми вийшли б і заклали свою незалежну організацію. Крім того,

коли б ми з Матильдою вирішили позитивно то ми думаємо, що треба було б після того і тобі і нам поговорити на тему колектократії з окремими партійними товаришами, розуміється, вилітовими людьми. Не офіційно, а цілком приватно. І вивідати в них, яке могло б бути ставлення наших центральних комітетів до цієї концепції. Навіть запропонувати, щоб ці наші керівні органи зійшлись між собою і обговорили цю ідею. А коли б погодилися між собою, — щоб запропонували її Москві. Що ти на це?

— Розуміється, прекрасна думка! Згода, цілком згода!

— Отже ми постараємось дати тобі нашу відповідь якомога швидше. Правда, Матильдо?

Матильда з серйозною заклопотаністю хитнула головою. Тоді Жан глянув на годинника і скрикнув:

— О, Господи, вже десять по одинадцятій! А мені ж іще треба статтю писати на завтра на ранок.

— Отже, тобі краще під час сніланку телефонувати?

— Так, тоді частіше буваю дома, хоча родини в мене й немає.

— А чого ж ви не женились, Жако? — весело й лукаво спитала Тіль.

— Не встиг, Тіль! — так само весело, навіть радісно відгукнувся Жан і по-молодому,

бадьоро й рвучко підвівся — (навіть не „Жан“, а „Жано“ сказала!)

І коли він уже виходив і прощався в передпокої, він трошки довше й дужче потиснув руку Тіль.

Розділ VII

Останній акт „Кармен“ скінчився, і в чепурні Люсьєн Тандр товпились усякого роду приклонники. Одних лествило, що вони залицялися до кохання такої персони, як Жан Рувьє; другі робили собі маленьку кар'єру в того самого Рувьє, собачо платовичну відданість його метресі; треті мали наркотичну звичку щовечора крутитися по чепурнях прем'єрш; четверті сподівалися пожитися свіженькими пльотками з театральньо-парламентської кухні.

В чепурні було надзвичайно тепло, до залухи, (Люсьєн була страшенна мерзлячка). Повітря було густе, насичене пахощами пудри, гриму, квіт, тютюну.

Люсьєн Тандр сиділа перед дзеркалом і, підставляючи себе від спритні руки камеристки, що зіймала грим, у дзеркало балакала одночасно зо всіма. Одному, новоприбулому, підставляла руку для поцілунку, другому відповідала ухвальним усміхом на тонкий дотеп, третьому вголос робика дитячим, вередливим голосом наганяй.

великої лампи над столом, що була в білому матовому, такому поважному абажурі (не колишньому заліпленому підгорілим папером). Спочатку вивіряли, що лишилося з старого, що з'явилось нового. Ну, зморшки, сивина, випнутість того, що колись не випиналось, нові слова, нове дещо в поглядах, але загалом їй-богу, той же колишній, гарячий, нетерплячий Жано, та сама точена, весела, заклопотана, непосидюча Тіль, той самий горбоносенький, тонкогубий, м'яко-спокійний, зворушливо розсудний Жак.

— А яка пишна, чудесна борода у вас стала, Жане!

— Ну, як же, Господи: завтрашній же міністер! — гумористичною поважністю погладив себе по руському віялі бороди Жан і так само, як колись, сховав очі в розтягнених посмішкою капшучках і так само на схилах м'ясистого носу збіглись зморшки.

І тільки гді, коли Тіль з веселою заклопотаною швидкістю прибрала зо столу й розставила перед усіма маленькі череватенькі чашечки з чорною кавою, і Жано і Жак закурюли, тоді тільки Жан одверто глянув в очі Жаківі й спитав:

— Ну, старенький... (він хотів продовжити: „Вертаємось у мансарду?“ і сказив)... будемо говорити?

— Будемо, — тихо й одверто сказав Жак.
— Прекрасно. Слово за вами. Мое було вчора.

— Добре. Беру слово, — і Жак глянув на Матільду, яка ще чогось поралась білім буфету. Матільда швиденько зробила останній рух, сіла на своє місце, прислунала ближче до себе свою череватеньку чашечку і виставила до Жака матово-біле, гарне лице з уважними чорними очима, — тепер, мовляв, говори.

Жак струсив поїл з люльки в поїльничку й заговорив, як звичайно, точними, закінченими фразами:

— Ми довго й уважно обговорювали твою пропозицію, Жане. Вона дуже серйозна і важна. Але ми ніякого рішення не могли прийняти, бо нам не все ясно. Занадто велика відповідальність лягає на нас. Ми хочемо поставити кілька запитань.

— Будь ласка, будь ласка! — охоче підхопив Жан.

Жан виявив з бічної кишені маленького блокнота, розгорнув його й прочитав:

— Перше запитання: в чому була б сутня різниця між есенгуальною незалежною трудовою партією, яку ти пропонуєш створити і соціалістичною та комуністичною?

Жан згідливо, з розумінням хитнув головою.

— Справедливе запитання. Відповім вам з

мені ніяких тайн і секретів. Моя одвертість пропустить їх як через решето.

— Але крім **серйозних** тайн, правда? — злегка перехилився до неї маркіз, ніжно й віддано дивлячись їй в очі. А тонюсінки расові губи, як лезо бритви, погнулись усміхом.

Люсьєн грайливо подивилась угору й похитало ніжкою.

— Це залежить од серйозности серйозної тайни.

— Цілком справедливо. Так от, дозвольте мені зараз же перейти до серйозно-серйозної тайни, дорога мадмуазель.

Люсьєн поважно, як діти, хитнула головою й стала пильно, серйозно дивитися на маркіза. Він їй-богу, був непоганий, — трошки сухенький, але ця сухість — наслідок віків, що висувували старезний рід.

— „Важна й негайна“ справа моя така, дорога мадмуазель. Як вам напевно відомо, в Парижі перебуває відомий американський промисловець, Арчібалд Стовер.

Люсьєн Тандр усе так само поївно-серйозно дивилася в лице маркізові й навіть головою не хитнула.

— І пан Стовер, і я дуже цінимо пана Рудьо і хотіли б мати його в рядах наших співробітників.

І маркіз це більше перехилився до Люсьєн і ще ніжніше обхопив її поглядом.

— Так от, дорога мадмуазель, я прийшов до вас з метою прохати вас допомогти мені. Вам, розуміється, відомо, що пан Арчібалд працює для великої справи миру всього світу. Так, мадмуазель, цією справою заняті кращі уми й серця всіх цивілізованих народів і надто нашої Франції. Але в розумінні способів досягнення цієї святої мети є між різними групами деяка різниця. Є така різниця й між нами, Стовером та мною, і, скажемо, вашим другом, Жаном Рудьо. Ви слідуєте за моєю думкою? (У вас такий надзвичайний погляд, який я дуже рідко зустрічав). Так от між нами є різниця. Жан Рудьо, здається, цілком помилково оцінює акцію пана Стовера в Європі. Разом з іншими він гадає, що Арчібалд Стовер представник Воли Стрігу. Це — помилка, дорога панно. Він представник миру. І от цю помилку ми б хотіли роз'яснити вашому другові... Між іншим, мені надзвичайно шкода, мені просто соромно, що я змушений **так** робити ближче знайомство з тією артисткою, яку я цію як один з найбільших талантів Франції. Я не так собі уявляв це знайомство. Я б хотів виявити всю мою пошану й навіть, коли хочете, всю мою побожність у відповідних формах. Але..

Маркіз безсило розвів руками і схилив голову до плеча.

... політика! І пан Стовер, і його дружина, і небіжка його, місіс Стовер-молодша, і я, всі ми глибоко схиляємось перед вашим незрівняним талантом. Стовери, наприклад, були б щасливі бачити вас іноді на їхніх вечірках. Але... ми не насмілювались досі навіть натякнути вам про це, бо... політика. Як може друг Жан Рутьо бувати в Стоверів? Нам, наприклад, відома ваша малецька пристрасть до автомобілів. Пам'ятаєте, цього літа в Довілі ви так мило безкорисно захвилювались автом американця, банкіра Бойда...

— Боже, ви й не знаєте? — з ширим страхом аж одхитнулася назад Люсьєн Тандр.

Ми все знаємо, дорога мадмузель. Так от, хіба такий возик личить вашому генієві? Хіба така шкаралупа гідна носити на собі вашу прекрасну істоту? І, розуміється, коли б не ця страшна політика, пан Стовер уважав би за велику честь, за радість собі виявити свою пошану до французького генія задоволенням маленької пристрасти однієї з найкращих представниць Але...

І маркіз знову безсило розвів руками.

Люсьєн Тандр охопило таке хвилювання, що — вона чула виразно, — руки їй почали дрібно тремтіти. Їй скажено захотілось курити від

нього хвилювання, але вона не могла взяти цигарку й сірника в руки, бо маркіз одразу помітив би її стан. Через те вона з усієї сили посміхалася і сильно тисла одну руку другою. Талант, геній, прекрасно, чудово, але... все це — дурниці, все можна почути щодня, але... Роллс! О, про Роллс вона ще ніколи ні від кого не чула. Але що ж мала за це зробити. Втримати Жана від виступу проти позицій пана Стовера? Але які вони, ті позиції, ради Бога?!

І вона, з усієї сили м'яло посміхаючись, зігнула і сумно низала плечима.

— Що зробите, маркізе. Ця політика — це щось страшне. Я нічого в ній не розумію й не хочу розуміти. Але, в'явіть собі, мушу досить часто нею займатися. Рутьо — страшна людина, ви знаєте? Для нього насамперед соціалізм, федерація, нація, пролетаріат, партія, конгреси. Ви думаете, я щось на цьому розуміюсь. Але мушу вдавати, що розуміюсь. Аби це було на добір Франції.

Маркіз поштиво нахилив голову.

— Це найкраще розуміння політики, дорога мадмузель. І я бачу, що не помилувся, звернувшись до вас. Отже, йдеться тільки про те, щоб переконати вашого друга, що, працюючи з вами, він буде працювати для Франції і всього світу. Але такий людині, як Жан Рутьо, треба для праці розмаху, великих засобів. І я вам

скажу, дорога панно, що такі засоби він мав би, коли б вступив у співробітництво з паном Стовером. Пан Стовер, — скажу вам ще цілком щиро, — має велику пошану й довір'я до Жана Рульо. Це його просто благородна примха, коли хочете, мати Жана Рульо за свого співробітника в цій великій справі.

Люсьєн Тандр ще дужче стисла руки, але вже не посміхалась наївно-одверто, а тільки дивилась допитливим поглядом просто в очі маркізові. Розуміється, тут було щось, чого маркіз не сказав. Але що саме?

— Я, знаєте, скажу теж одверто, ошелешена маркізе. Я, розуміється, всією душею готова допомогти Рульо бути корисним для миру. Але я нічого в цих питаннях не розумію. А потім.. Рульо, коли б я йому сказала про це, про на на Стовера, він... О, я навіть уявити боюся! Він же... О, ні!

— Багато залежить од того, як сказати. Форма іноді має надзвичайну вагу.

— Вибачте, маркізе, але я зараз нічого вам сказати не можу. Дайте мені кілька день, щоб подумати.

— Охоче, охоче, дорога мадмуазель! От тільки на жаль обставини так складаються, що вже в даний момент треба дещо зробити.

— Не знаю, маркізе. Я буду думати. Я, в кожному разі, повідомлю вас...

— Дякую, дорога панно, дякую. Ну, а тепер не буду вас довше затримувати. Отже, чекати-вашого телефону. Сподіваюся, що це не останнє наше побачення і що інші не так... поділовому будуть кінчатися?

Він ніжно й обережно поцілував її руку й вийшов, ще раз зиркнувши на серйозне, похмуре і вже не наївне лице.

Розділ VIII

Жак і Матільда таки рішилися: прийняли Жанову пропозицію. І коли Жак потелефонував Жанові і було тут же телефоном намічено дальшу тактику, Тіль обняла Жака, поцілувала й урочисто заявила:

— Ну, Жак, тепер я тобі скажу, що я давно вже це передбачала, власне, ми давно до цього були готові. Не до пропозиції Жана, розуміється, а до цього... звільнення. Ти знаєш, у мене тепер таке почування, яке було, коли я здала матуру: ну, нарешті, кінець, нарешті я — вільна, нарешті я можу бути сама собою, як каже Жан. Тепер я можу думати, як хочу; говорити так, як думаю; робити так, як говорю. Яке щастя: не боятись, що тебе на чомусь піймають, що ти щось порушила, що ти не прислухалась до голосу начальства. І потім, Жак, ми все ж таки — французи, ми все ж таки нація, яка дала світові ідеї свободи, неза-

лежності. І нами командують, нас учать, нас карають. І хто? Півварвари, півдикуни! І то тільки через те, що вони мають грубу фізичну силу.

— Ну, ну, Тіль, ти вже впадаєш у шовінізм, у реакційність...

Тіль труснула головою.

— Я впадаю в правду і більше нічого! Подумати ж собі: я ніколи не сміла дивитися прямо в очі сусідам, знайомим, родичам, коли говорилося про Францію. Бо — я комуністка, а всі комуністи це тільки дурії, комедіянти, вони тільки, мовляв, оперують словами „Франція“, „патріотизм“, „любов до своєї нації“, а в дійсності всі ці слова є обдур, камуфляж, засіб для впливання на маси і захоплення над ними влади. Так, так, я знаю: комунізм не має батьківщини. „Соціалізм, совети скрізь, революція на всьому світі“ і таке інше. Я знаю, правдивий комуніст не повинен налавати серйозної ваги таким дурницям, як наприклад, любов до Франції. Ну, а я надавала, надаю і хочу надавати й далі. Хочу бути собою і більше нічого! Люблю Францію, люблю для неї, люблю щиро, а не як камуфляж на користь советської влади, великого Господа-Бога Сталіна. Годі! І коли ти будеш говорити з членами Центрального Комітету, то прошу переказати їм ці слова мої. Будь ласка. Я тепер — незалежна!

Жак посміхнувся.

— Почекай, ти ж іще не вийшла з партії. А коли це буде, ми не знаємо.

— Я в душі своїй, та й ти, мій Ко, давно вже вийшли. З нас досить усього того, що ми знаємо, про що ми так багато говорили і чим стільки мучились. Годі!

А в цей час Жан, за наміченою тактикою, зараз же після телефону Жака, почав ловити телефоном вибраних членів Центрального Комітету і прохати їх зійтися в нього через чотири-п'ять днів для обговорення дуже важливої справи. Деякі не могли прийти, тоді Жан ловив інших, не менш впливових, і їм пропонував. І коли нарешті через дві години тяжкої телефонної праці набралось шість товаришів, які дали слово бути через п'ять днів рівно о восьмій годині вечора в його помешканні для цілком приватного, дружнього зібрання, він з полегшенням зідхнув і тут же почав готуватись до нього. Тим часом він ще декілька разів бачився з Ленузарами і з ними переглядав наново свої тези й аргументи.

І коли через п'ять днів рівно не о восьмій а о дев'ятій усі нарешті сиділи круг столу в ідальні Жана і перед кожним стояла чашка з кавою, келешок з лікером, попільничка і перед деякими бльокноти, і було вже вибрано на го-

лову зібрання Кльода Бурже, старого інтимного товариша Жана, Жан Рульо взяв слово. Обвівши з свого місця поглядом повернені до нього знайомі милі обличчя, він з глибоким хвилюванням всередині, але зовні повільно, поважно, як з трибуни Асамблеї, почав викладати те, що викладав так легко і просто Жакові та Тіль.

Його слухали уважно, але мірою того, як Жан розгортав свою промову, на обличчях почало проступати виразне дивування, непорозуміння, а в деяких нудьга і досада. Товариші перезирались між собою, посміхались, задавали йому питання, з яких видно було, що деяким було просто ніяково. Коли він нарешті закінчив свою доповідь, Кльод Берже, перебираючи в коротких товстих пальцях олівець і сам весь теж товстий і короткий, з випнутими, як у негра, вустами тихо запитав:

— І це все, що ви мали сказати нам, Жан?

— Майже все. Дещо я потім додам. Це є головне.

— Гм! — знизав одним плечем Кльод Берже і перезирнувся знову з Дювалем, — у цьому, власне, нічого ні нового, ні екстравагантного немає. І роззброєння, і світова федерація, і навіть оця колектократія ваша не — теми не нові. Єдине нове те, що ви пропонуєте негайно цим питанням зайнятися. Добре.

Займемось ще раз. Отже хто хотів би висловитись?

Хоч-не-хоч почали висловлюватись, коли вже для цього зійшлися тут.

Але щодалі точилося висловлювання, то хвилювання Жана почало опадати, як вітрило без вітру, ні, не те це було, що він у хвилюванні ждав. Дійсно, для них нічого не було нового, вони все знали, все чудесно аналізували, вони виявляли себе досвідченими політиками, тонкими дипломатами, добрими партійцями. Їх приємно було слухати. От тільки не було у них того, чого ждало його хвилювання: мансарди.

Нарешті він не витримав і попрохав слова.

— Я з великим інтересом слухав ваші завваги, товариші, і визнаю велику рацію в них. Дійсно, моя концепція, як сказав товариш Дюваль, може здивувати не одного старого мого товариша. Здивувати, очевидно, своєю наївністю. Але, признаюсь вам, товариші, я недавно зрозумів, що часом у хлопчачій наївності криється більше реалізму, ніж у сильно дослужених реальних політиків. І мені дуже сумно, що я не зустрів у вас трошки тієї наївності. Я пам'ятаю, як у юнацтві, років тридцять п'ять тому, мене дорослі люди за соціалізм називали наївником, хлопчиком, а соціалізм річчю утопійною, не придатною до реалізації.

— Що ж, років через тридцять п'ять і колектократія діждеться іншої оцінки,—меланхолійно сказав у стилі П'єр Савон.

Всі засміялись, не виключаючи Жана.

— Але все ж таки, товариші, невже вас, хоч на мент не спокусила думка, що таким наївним способом, може, дійсно пощастило б досягти того, чого не можуть досягти серйозні політики? Ну, в'явіть собі, що комуністи згодилися б на роззброєння.

Кльод Берже потиснув плечима, а Дюваль кинув:

— Без своєї кривавої революції?! Але ж ва самі тільки що сказали, що вони не зійдуть із сцени історії покірно, тихо.

— І повторюю те саме: не зійдуть. Їм треба дати можливість зійти. Будьмо ж справедливі, товариші: не сама ж революція в собі їм важлива. Це тільки засіб, а метою є знищення капіталізму і встановлення соціалізму. Але ця сама мета є і у нас, соціалістів. Різниця виходить тільки в засобах? Так давайте погодимо наші засоби. Вони за революцію? Добре. А ми хіба проти революції? Ні. Отже в чому розходження? Очевидно в тому, що вони за революцію негайну, а ми за повільну. Вони за революцію збройну, криваву. А ми проти такої революції, бо вона викличе ще дужчу кривавість, смертоносність, руїність.

Добре. А чи не можна погодити ці способи? На мою думку, товариші, можна. Для цього обидві сторони повинні дещо змінити в своїх концепціях. Наприклад, ми, соціалісти, повинні трошки прискорити свої дії, спрямувати їх безпосередніше на соціалізм. Наш, так званий еволюційний, демократичний соціалізм для величезних мас народів занадто повільний, занадто далекий, відсунений у невідому майбутність. Ті зміни, про які тут, наприклад, говорилося, як про ознаки революції, масам непомітні. Їм помітні їхні сучасні злидні, скрута, залежність, визиск, поневолення. Вони мають щодня над собою своїх хазяївнів, директорів, майстрів. Вони бачать, як, не боячись того майбутнього соціалізму, всякі ледарі, нероби, паразити панують, командують, розкошують. З якої речі, за що?!—питають вони. Що ми, соціалісти, на це відповідаємо? Підожліть, голубчики, ми робимо все, що можемо, в даних обставинах. Настане час, коли капіталізм виробить у собі такі сили, які колись його знищать, а з ним і всіх паразитів. Може з наукового погляду, це для когось і правильне. Але для мас, які наукою не мають змоги займатися, це не перекональне. Вони охотніше слухають комуністів, які їм обіцяють негайне радикальне знищення всіх цих болячок. Комуністи кажуть їм, що в Союзі Советських

Соціалістичних Республік уже нема ні нерівності, ні визиску, ні паразитизму, ні поневолення, ні злиднів. — Цілковитий рай, одно слово, — вставив хтось, але Жан не зупинявся: — І тому, наприклад, французькі маси в більшості своїй, не ховаймо того, обогочують Советів, Сталіна, ССРСР і готові за них битися проти своєї Франції. Дикий абсурд? А так воно й справді, товариші. І це не тому, що вони прагнуть жорстокости, кривавости. Хто їх любить? Тільки хіба якісь дегенерати, садисти, моральні потвори. Маси, в тому числі комуністичні, складаються з таких самих людей, як і всі. І цим людям так само огидна і ненависть, і жорстокість, і кров. Вони радо відмовилися б від цих засобів революції, коли б їм було запропоновано якийсь інший засіб, який був би і без крові і давав би помітність нищення соціальної несправедливости. Який же міг би бути цей засіб? — Жан Рулю зробив павзу, поклавши обидві руки на стіл. — Такий засіб, на мою думку, товариші, є в колектократії. Але колектократія це не захоплювання силою, як дехто тут казав, фабрик і заводів. Ні, колектократія, ще раз кажу, це мирний, законний перехід отих самих фабрик і заводів у власність робітників. І я підкреслюю, товариші: не держави, а самих робітників, колективу робітників. Не націоналізація і

необхідно зв'язана з нею бюрократизація підприємств, а соціалізація і колектократизація їх. Націоналізація це той самий капіталізм, той самий визиск, це та сама відсуненість у майбутнє соціалізму.

— А в ССРСР? — спитав Берже. — Там націоналізація стала соціалізмом? Там маси нею задоволені?

— В ССРСР маси не мають права бути незадоволеними. Але тепер мова йде не про ССРСР, а про нас і про долю всього світу. Коли ми вирішимо питання у нас і в усьому світі так, що наші маси будуть задоволені, то тим самим це вирішення буде і для грудящих ССРСР. А нашим масам треба дати хоч і повільність, але **негайність** і **помітність** нищення соціального зла. Їм треба **негайно** усувати хазяїна. Їм треба негайно і помітно ставати хазяїнами своєї праці, івними словами: їм потрібна негайність і помітність творення того, що їм обіцяно в майбутньому, тобто творення соціалізму.

— І на чому спекулюють комуністи? — вставив Дюваль і черкнув щось у своєму блокноті.

— Так, товаришу, тільки вони спекулюють, роблять пропаганду, а ми повинні реалізувати ту пропаганду. І не їхнім способом, а своїм. І не тільки ми, а й вони самі. Та більше: це є завданням **усього** нашого сучасного суспіль-

ства, якщо воно хоче існувати далі. Це єдиний реальний, практичний засіб саморятівання його. І це повинні зрозуміти не тільки ми, соціалісти та комуністи, а всі течії сучасного суспільства, навіть найзапекліші капіталісти. Так, так, товариші, не посміхайтесь. Всі хто може чесно, об'єктивно думати, всі повинні серйозно подумати над питанням колектократії, як єдиного способу уникнення самогубства людства. Багато капіталістів уже розуміють, що доба капіталізму кінчається. Він одіграв свою історичну роль і повинен уступитись перед новою фазою суспільного розвитку. Отже який кінець його вони воліють: світову воєнну катастрофу, в якій вони загинуть, разом з усіма, чи мирну, поступову передачу засобів продукції колективно ві трудящих. Так само й соціалісти повинні подумати над цим. Ми весь час, товариші, в мущу сказати це цілком щиро, ховаємо голову в пісок. Та не тільки ми, а всі так звані демократичні політики. Ми не хочемо, свідомо чи підсвідомо, проаналізувати перед нами самими питання: через що саме ми ніяк не можемо договоритись з Москвою? Деякі кажуть: через те що Москва ніяк не хоче йти ні на яке порозуміння, що вона хоче завойовувати світ, щоб запровадити в ньому своє панування або, як думають інші, соціалізм. Це, мовляв, мета і сенс існування комунізму на Землі. Добре. А ми чо-

го хочемо? Ми хочемо, щоб комунізм од цієї мети відмовився, тобто, щоб убив сенс і мету свого існування, щоб наклав на себе руку. І для цього ми вигадуємо різні способи: і договори з ним циюємо, і конференції без кінця скликаємо, і федерації-греблі будуємо, і оточувати його з усіх боків хочемо, щоб він задихнувся у себе або повісивсь. От і сьогодні деякі товариші казали, що підаяття добробуту в Європі, створення Європейської федерації спинить большевизм. Що значить цей вираз, товариші, спинить? Що большевизм застигне на своїх позиціях, або що почне потихеньку самоликвідуватися? Невже ви можете серйозно повірити, що він покійрно сприйме цю перспективу, що не буде прагнути розірвати всі загати й досягти своєї мети силою? Чи не є це ховання голови в пісок, товариші? Чи не хочете ви просто на якийсь час не дивитися страшній правді в очі? І чи не є це тільки відтягнення війни, а тим самим посилення її? Бо ясно, що чим довше відтягуватиметься катастрофа, то тим дужче озброюватимуться противники, тим страшніше буде вибух війни. Та більше: коли б Москва захотіла спинитися, то вона не змогла б цього зробити. Вона викликала до життя такі сили, які її саму примушують йти далі, до кінця, Москва сама є жертвою своїх нерозсудних маніпуляцій.

— Бідна! — мелянхолично зідхнув П'єр Савон. — Треба нам, соціялістам швидше рятувати її.

— Маєте рацію, Савон! — охоче згодився Жан, — але не тільки її, а й нас самих і весь, світ. І то, справді, на нас соціялістів спадає це велике завдання. Це не патріотизм партійний говорить у мені, а реалістична аналіза світової кон'юнктури, товариші. Як вам відомо, світ є тепер під владою двох сил: советського та американського імперіялізмів. Кожен з них вважає ще себе за Юрія Переможця покликаного до звичення страшного Дракона, а американський Юрій — Дракона советського. Але в той же час обидва Юрії — Дракони бояться, що їхня перемога була б їхньою поразкою. А ще трагічніше, що розуміючи це, обидва не можуть од своєї ролі відмовитись, хочуть вони чи не хочуть виконувати її. І тому ми бачимо, як вони самі відтягають розвиток драми скільки можуть. Але як довго вони зможуть відтягати? І чи не залежать вони самі від сил, невідчужливих уже їм? З другого боку: це відтягання, чи не свідчить воно, що й вони готові сховати голову в пісок і ждати від якоїсь сили рятунку від самих себе? Я маю нахил, товариші, думати, що до деякої міри так воно й є. Але де та сила?

Жан Рульо підняв трошки догори свою пишну бороду і обвів усіх поглядом. Та не ждучи відповіді, зараз же сам одповів собі з деяким патосом:

— Ця сила, товариші, інтернаціональний соціалізм і демократизм!! Вам здається банальним таке твердження? Ні, товариші, це залежить од характеру тієї ролі, в якій демократичний соціалізм мав би виступити. Коли він буде й далі в цьому конфлікті таким самим слинтяєм і опортуністом, вибачте мені, яким він себе досить часто виявляв дотепер, то, розуміється, мої слова будуть простою банальністю. Але коли він зрозуміє свою історичну і світову роллю, коли виявить своє розуміння у твердій дієвій волі, тоді він стане дійсно тою великою третьою силою, яка вирішить долю нашої Планети.

Обличчя стали трохи уважнішими, а деякі навіть зацікавленими. Жан Рульо помітив це і, посміхнувшись в середині себе, ще з більшою силою продовжував:

— Але, товариші, не досить розуміння і волі, треба, щоб третя сила виявила і мудрість, щоб знайшла спосіб задовольнити обох Драконів-Юрійів, треба, щоб кожний з них відчував, що він рятує світ. Розуміється, вони спочатку будуть обинатися, але їх треба буде гарненько підшхнути. А підшхнути їх може і повинна

Третя Сила. Коли вона твердо, рішуче скаже обом Драконо-Юріям, що вона вимагає від них всесвітнього роззброєння, а в компенсацію їм пропонує з одного боку знищення опудала кризової революції, а з другого опудала приватного капіталізму, то вони мусять обидва зглотитись. Поперше через те, що через їхню згоду станеться мир на землі, подруге, що вони наввіки залишать по собі в людстві славу Юріїв Переможців, а потретьє, що вони просто не зможуть відмовитись. Американський Юрій не зможе через те, що він усе ж таки залежить од своєї громадської opinii, бо в Америці все ж таки є якесь право і змога у народних мас натискувати на своїх правителів. А маси війни ніколи не хочуть і, коли їм за відмову від неї обіцяти колектократію, звільнення від хазяїна, право на продукт своєї праці, то не треба бути великим політиком, щоб передбачити, як американське робітництво натисне на свого президента та конгрес, як прамусять їх прийняти такі умови миру.

А советський Дракон-Юрій так само мусять згодитись. Бо ви ж розумієте, що коли він відмовиться, то цим покаже перед усім світом обличчя не Юрія, а просто Дракона. Він розумітиме, що весь світ стане на бік його противника, що навіть його п'яті колони по різних країнах захвилюються і захитаються як.

одкинути такі умови миру?! Ради чого ж, значить? Не ради соціалізму, а ради свого панування над усім світом?! Отже комунізм — це Дракон, який ради цієї влади засуджує весь світ на страшні страждання і масову смерть?! І ясно, що Москва теж кінець-кінцем волітиме виступити в ролі Юрія Переможця, якого будуть носити на руках, аніж у ролі Дракона, якого світ зненавидить на тисячоліття. Але, повторюю, товариші, Третя Сила повинна виявити справжню силу і рішучість. І то негайно, не чекаючи, коли Дракони озброяться так, що самі атомові чи якісь інші бомби почнуть вибухати. Третя Сила повинна виступити з цією пропозицією перед усім світом. Чі саме представники в Об'єднаних Націях подадуть її, це не важливе. Аби якомога швидше. Може, буде знайдено, що корисніше було б, коли б якийсь із Драконо-Юріїв узяв на себе цю роль? Чудесно, хай виступає. Хай, наприклад, советський Юрій запропонує світові ці умови миру... Який ефект, який фурор, яке страшне полегшення він дав би всьому світові! Я знаю комуністів, які ставляться до цієї ідеї з великою прихильністю. Невже соціалісти поставляться до неї байдуже, товариш? Невже наш Центральний Комітет відмовився б вступити в переговори з Центральним Комітетом комуністів з приводу неї?

І Жан Рувьо, з гарячими плямами хвилю

вання на лиці, повів очима по обличчях товаришів. Але на них таких плям не було. Правда, така постава питання деяких зворушила. Знову звялися запитання, заперечення, з яких Жан міг бачити, що абсолютного байдужжя і відкидання у зібрання вже не було. Але й до прийняття було теж далеченько. Одні задавали питання: як довго може тягтися переходовий період від капіталізму до колектократії. Другі ці кавились, особливо тим, як сириняли б Драко ни цю ідею. Одні відповідали другим, не ставляючи вже Жанові запитання. Нарешті Жан теж узяв слово:

— Товариші, я цілком розумію ваше недовір'я, ваш скепсис, ваші сумніви. Розуміється, питання досить складне і трудне. Але, на мою думку, головне полягає в тому, чи приймуть противники цю концепцію як базу до мирових переговорів чи ні. Коли приймуть, і приймуть щиро, чесно, то всі конкретні питання можна буде розв'язати досить легко. Коли ж ні, ну, що ж... значить війна. В кожному разі порушення такого питання в Об'єднаних Націях було б корисне тим, що викрило б перед усім світом дійсні обличчя Драконо-Юрїїв. Людство знало б, хто з них чого бажає йому і, розуміється, відповідно до того реагувало б. А щодо нас, товариші, то ми з чистим сумлінням могли б дивитися в дзеркало: наше обличчя було б чи-

сте, ми б діяли як соціялісти, ми б робили те, що ми проповідували, ми не були б опортуністами, як вам це закидають, ми мали б свою лінію, яку в нас не помічають наші неприхильники, ми широко розгорнули б перед світом можливість творення соціалізму негайно й без крові. Ради цього самого варто взяти на себе ініціативу. І я вас запитую, товариші: як, на вашу думку, міг би наш Центральний Комітет офіційно поставити у себе на обміркування питання колектократії?

Охочих відповідати на таке конкретне запитання не виявилось. Тоді Кльод Берже взяв слово і, не дивлячись на Жана Рудьо почав:

— Моя думка така, що нема сенсу виносити це питання на обговорення Центрального Комітету. Це стане широко відомим і може викликати інтернаціональні непорозуміння. Та коли б ми й прийняли постанову вступити в переговори з комуністами, то ми нічого тим не досягли б.

— Чому?!

— Тому, що наші комуністи нічого не значать без хазяїна, а їхній хазяїн Москва не прийняв би цієї концепції і дав би їм наказ всіма способами дискредитувати її. І наші комуністи зараз же повели б проти нас скажену агітацію й цією самою вашою милою колектократією доказували б масам, що ми нею ря-

туємо капіталізм, обдурюємо пролетаріят, затягаємо революцію, що ми — агенти, потайні собаки буржуазії, американська партія Волл-Стріту і таке інше. Ми, Рульо, глибоко цинімо ваші... почуття, чи що, ваші шукання розв'язки страшного конфлікту, ми самі поділяємо більшість ваших тез, але ми не віримо комуністам. Що ви хочете? Ми занадто багато, як і вам самим відомо, мали болючого досвіду з ними, щоб не бути обережними. Де нього часу, як нам відомо, ви були таким самим обережним, як і ми. І що з вами сталося, що так раптово змінило вас, мені особисто не зрозуміло. Але річ не в цьому. А в тому, що ви тепер чогось не берете на увагу того, що самі так талановито, так вірно в своїх прекрасних виступах проти комуністів і Москви виясняли. Я вам нагадую, Рульо, наші колишні дружні розмови. Ви так само, як і я, прийшли до глибокого переконання, що з комуністами ніколи ні до якого порозуміння прийти не можна. З рядовими комуністами — можна. Але ж рядові комуністи у них є нулями, які самі по собі не мають сили. Тільки, маючи перел собою одиницю, як в арифметиці, нулі робляться тою силою. Ті одиниці — їхні вожді. А вожді силою законів психології, силою звички, силою логіки речей не можуть одмовитись од своєї ролі вождів. Ви в'являєте собі,

щоб Сталін, Мологов та їхні унтерофіцери Торези, Толіятті, Дімітрови і тутті-кванті згодились ради вашої колектократії, яка є органічним ворогом їхньої автократії, на справжню політичну демократію, на свободу слова у себе, на вільні вибори і таке інше, щоб вони згодились одмовитись од своєї ролі вождів, од влади, овацій, лестоців, панування, розкошування? Ви принускаєте, що вони залишать свою, як вони кажуть, „історичну планетарну місію“ бути визволителями від світового Дракона, Дракона капіталізму? Ради чого? Інтегреси народів світу? Страждання мас? Руїна? Кров? О, Рульо, вони за тридцять років свого панування і вождівства звикли до таких способів творення щастя в себе, що вони не бачитимуть нічого страшного в прикладанні їх на всій планеті. Коли вони досі не вживають війни, то тільки через те, що вони ще не досить готові до неї. І тому вони ще провадять всі оці комедії переговорів, договорів, конференцій, Комітетів Безпеки, Об'єднаних Націй. Через це, коли їм буде вигідно дурити світ далі, вони, може, згодяться і на вашу колектократію. Будь ласка. Наші, французькі комуністи, за наказом Москви, може, підуть на порозуміння з нами, може, будуть навіть давати якісь докази своєї ширости. Але це все буде все та сама комедія, камуфляж, об-

дур, потрібний їм для своїх стратегічних плянів, серед яких, може, не останню роль грав би плян посварення нас з нашими союзниками, а надто американськими. Ні, Рульо, наш Центральний Комітет не повинен навіть здіяти це питання в себе.

Жан Рульо не міг більше витримати.

— Але це ж неможлива річ: навіть не спробувати в'яснити з ними можливості порозуміння!

— Ми пробували, це призводило тільки до нового облуду.

— Але ж ми можемо вимагати від них реальних доказів щирости! Та це ж у їхніх власних інтересах! Та Росія ж перша буде розгромлена атомовими бомбами!

— О, вони, вожді, мають підземні міста і чудесні помешкання в них. Вони атомових бомб не бояться. Ні, Рульо, справді ви загубили чуття реальности. Нам абсолютно не байдуже, які могли б бути наслідки вашої пропозиції колектократії нашим союзникам, або ще більше нашого порозуміння з комуністами. Америка так налякалася б цього, що зразу позбавила б нас усякої допомоги, відсахнулася б від нас. І ми через кілька тижнів були б у лапах советського Дракона. А вас першого було б запроваджено туди, куди запровадив він Масарика. Беша і всіх, хто його не добре розумів. А все

Францію він розіп'яв би так, як він розпинає тепер усіх своїх сателітів.

Тут Берже глянув на годинник.

— Ну, товариші, я гадаю, що ми вже досить обзнайомились з тими питаннями, які поставив нам товариш Рульо, і склали про них собі думку. І можемо закрити наше приватне, я підкреслюю, товариші, наше цілком приватне зібрання, — вже досить пізно. Як ви гадаєте?

І він обвів очима всіх. Всі, очевидно, були згодні, бо мовчали. Берже підвівся, а за ним, як за командою, підвелись і останні товариші й почали прощатись з Жабом. Дехто потиснув мужче, ніж звичайно йому руку, дехто пожартував, дехто запитав про щось стороннє, але всі, видно, були стомлені, й нікому не хотілось заглиблюватись у причини такого чудного виступу товариша, який досі не виявляв себе так... несподівано. Деяким було, видно, навіть трошки ніяково за нього і хотілось не показати йому цього.

А коли всі вже пішли, Жан перейшов до себе в кабінет, лшвивши в ідальві дим тютюну, недокурки в попільничках, шматки паперу, з безладі стільці. Закуривши й заклавши руки за спину, він помалу почав ходити з кутка в кутку. Йому було і соромно, і порожньо, і самотно. І як грач у карти, що програв вели-

ку суму, хвалившись сам собі перед тим, що виграв, він старався збіднати, через що ж саме він програв. Правда, він не рахував на великий виграш, але десь там, у глибині себе, він усе ж таки гадав, що його ідея, ну, як не захопить товаришів, то хоч викличе у них серйозне зацікавлення, якусь активну прихильність. Правда, деякі немов би один мент виявили щось таке, але чи злякались, чи остигли так швидко, що не підтримали його.

Чому так? Перетомились, справді, від усіх цих переговорів, обдурів, невдач? Чи тинь американського Дракона стояла над ними і в'язала їхню волю? Чи просто не зачепила їх сама ідея, як не зачіпає постріл із рушниці серед вибухів гармат? Або ж, може, навутивня власних маленьких інтересів так обсогувало їхні мансарди, що туди вже не досягають ніякі постріли? У Берже, здається, розгулявся ревматизм, а він у такому стані ні на які постріли реагувати не може. У Бастьяна роланна драма. А Дюваль чого так ціплявся? Невже й досі мститься за поразку на конгресі? І невже комплекс отаких маленьких причин міг звести в них нанівець таку велику річ? Адже ж у Жака і Тіль виразно було захоплення нею. В чому ж тут річ?

Жак зупинявся, думав і знову ходив. Розуміється, про все засідання зараз же буде відо-

мо і Вашингтоніві, і Москві, і Стоверові. Майже всі робили нотатки в своїх блокнотах. Хто з них агенти цих Драконів? Але чи то ж агенти занотовували? Та й чи важливе це? Хай собі доносять, виконують свою службу. У всякого своя місія в житті і своя платня за неї. Але коли вони думають, що на цьому й закінчилась його мансардна наївність, то вони трошки помиляються. О, вони помиляються!

І Жак Рудьо з силою притовкмачив у північній недокурка.

Розділ IX

Розуміється, Петро й Кіндрат пішли до дансінгу, як було умовлено з золотявою. Тепер, коли справа була поставлена на такі рейки, вагаться було б нелогічно, і, коли хочете, то й злочинно. Тепер, навпаки, треба було прагнути яконайбільше цих дансінгів, фокстротів (та й не буржуйка ж якась, чортяка, нарешті, забирай!), бо хто зна, що з тих фокстротів може вийти. Може, від цих фокстротів он які події залежать.

— Тільки не насадай одразу. Чуєш, Петре? Я тобі кажу, не насадай. Танцюю собі й таке інше. А потім видно буде.

— Та добре, добре.

І Петро, дійсно, не насадав. Танцював собі й таке інше, а про потім навіть і не думав. Та й як його було думати, коли ні хвилини вільної від золотявої не було.

А від тансінгів перейшли до музеїв. Мабель дуже здивувалася, що Петро ні разу навіть у Люврі не був. І здивувалась, і обурилась, і твердо постановила негайно, завтра ж повести його туди. І туди, і скрізь по інших музеях, галеріях, виставах, концертах.

Звичайно, по музеях великої потреби в Мерічи в Кіндрата не було, і тому Петро та золотява ходили туди тільки вдвох. Вона брала його руку вище ліктя, притулялася до неї й таким способом їй зручніше було його водити від залі до залі, від картини до картини. Петро старався робити маленькі кроки, в такт з її холою ніс їй руку, як кошик з тендітним скарбом і вживав величезного напруження, щоб чути, що вона казала **словами**.

І коли він приходив додому, коли Кіндрат байдуженько зустрічав його і пильвенько непомітно зиркав на нього, то йому видно було, що Петро вірно дотримував свого слова і не насадив.

Але все ж таки що далі, то вигляд самого Панька знов почав викликати якийсь неспокій. Спочатку Кіндрат думав, що там щось не йшло як слід. Та ні, там усе, здається, було добре. Це видно було хоча б з того блиску в очах, який щоразу Петро приносив з собою після побачень.

Ні, неспокійний вигляд наставав пізніше, наче похмілля після того блиску. Петро гаснув, пе-

нурювався і починав ходити по хаті, схрестивши руки на грудях. Ще якби не схрещував рук на грудях, можна було б повірити, що нічого серйозного не було. Але що саме було, не хотів сказати.

Та раптом одного вечора, коли вони повернулися з одвідин Стоверового палацу (а цього вечора він горів довжелезним рядом вікон обох поверхів, і вся вулиця була автами загачена, — стOVERівська артистична вечірка!). Петро замкнув двері на ключ, прислухався до сусіднього номера і спокійно, навіть веселенько, але тихим голосом сказав:

— Ну, давай, голубе, побалакаємо. Маю плян, як до Стьопи підібратися.

Кіндрат саме пачку сивих цигарок розколушував та так і застиг з нею.

Він пильно обвів очима всю постать Петра. Ні, той, дивився як звичайно, просто, відверто, без сміху. Сказати б, навіть зовсім спокійно, тільки спокій той був якийсь немов би задуманий.

— Отака штука? Ану, кажи.

— Ходім туди далі від дверей. Лягай на ліжко.

І Петро перший ліг горілиць і заклав руки за голову, неначе десь у гаю під деревом. Кіндрат закурив, ліг на своєму ліжку набік лицем до Петра і сперся на лікоть.

— Ну, викладай.

Але Петро лежав непорушно і дивився в стелю некліпаючими очима, немов забувши й за плян, і за Кіндрата.

— Ну, Павьку?

Петро глибоко зідхнув і, не обертаючи голови до Кіндрата, рівним, тихим, вивченим голосом печав:

— Плян мій ось який. Треба ввійти в довір'я просто до самого Стьопи. Минаючи всяке там оточення. Оточення це — пусте. В самий корінь треба зразу добиратися.

І замовк. Кіндрат, не зводячи очей з профілю Петра, сильно затигся і пустив дим угору, випнувши наперед нижню губу. (Петро лаявся, коли на нього йшов дим).

— Ну, далі?

— Ти згоджуєшся з таким підходом?

— Та чому ні? Тільки як же ти до того кореня зразу доберешся? Навіть оточення минаючи?

Петро знову не одразу відповів. Якось чудно викладав він свій плян. Чи то вагався, чи сам ще не продумав як слід? Ніякого ні захоплення, ні енергії, аж не подібне до Панька.

— Добратись можна, — тим самим рівним і немов би байдужим голосом до стелі знову почав Петро. — Треба, кажу, викликати дові-

р'я в самого Стьопи. Але цілковите, безсумнівне, абсолютне.

Кіндрат терпляче чекав, чогось починаючи непокоїтись. (А чого, й сам не розумів).

— Ти згоджуєшся з ним?

Знову це питання!

— Ну, згоджуюсь. Чим же й як ти можеш викликати?

— Чим? Ну, скажемо, врятувати життя Стьопі. Викличе такий акт довір'я чи не викличе?

— Та повернись ти к чорту до мене! — раптом вибухнув Кіндрат. — Що ти до стелі балакаєш! Я не можу так балакати.

Петро помалу обернув до нього голову. Потім раптом сильно зірвав руки з-за голови, кругнувся всім тілом до Кіндрата, сперся на лікоть і рішучим, зовсім іншим тоном спитав:

— Ну, кажи: викличе такий акт повне довір'я чи ні?

— Та ще ти привчєнєвся з питаннями? Це — гола теорія. Ти викладай плян. Ну, викличе. Та що з того? Як же ти врятуєш життя?

— А ти не хвидайся по-дурному. Без теорії ніякого розумного пляну не може бути. Теорія така: є у Стовера небезпека, загроза його життя? Є. Інакше він не тримав би всюди особистої охорони. Добре. Ми нічого конкретного не знаємо, хто, де, як? Ні, не знаємо. Але чи це

так потрібно для нашої мети? Ані трішки. Ми самі створюємо змову на Стьопу й самі йому розкриваємо.

— Хе! — посміхнувся Кіндрат. — Ловко. Ну, діалектуй далі.

Петро трохи помовчав, дивлячись кудись у куток тим самим чудним, байдужим поглядом, потім похмурився й знову рішучим, твердим голосом заговорив далі:

— Добре. Тепер питання в тому, як зробити цю змову правдоподібною і в той же час для нас цілком безпечною?

— Отож то!

— А головне, щоб Стьопи ні на крихту не сумнівався. Я думав так: одному з нас напасти на нього, а другому врятувати його... Так не годиться. В нього є своя охорона та ще поліція, перехожі. Нас схоплять обох, і кінець. Добре. Тоді, скажемо, нападу не робити. Тільки, скажемо, довідемося, що група якихсь людей мають зробити напад на Стьопу. Змовляються, вмовляються, як, де, коли. А один із нас, скажемо, випадково, чує всю розмову. А він, мовляв, страшенний прихильник Стьопи і за його пропаганду роззбросення готов за нього на все, просто на смерть іти. А такі ідіоти є, так що це цілком правдоподібно. І от після цілого роду перипетій із фільму цей ідіот, значить, підслухує таку змову й спішить попередити Стьопу.

Але змовщики, помітивши його в кінці розмови... (ну, він, припустімо, сидітиме десь в ресторані, поруч з ними, за перегородкою, за другим столиком. Є такі ресторани з маленькими ніби-ложами, я недавно з американкою був у такому ресторані, в парку). Ну, значить, помітивши, що він усе чув, вони лаються: пропала, мовляв, уся справа... Донесе, викриє, а їм, мовляв, за це якісь там великі гроші мали бути. Що робити? А він уже виходить із ресторану. Ну, вдни за ним. Підходять до нього, пропонують великі гроші, щоб мовчав. Він, розуміється, не згоджується, тікає від них. Але вони назирці за ним, на ним. Рішають його вбити. А він звідти іде просто до Стьопи, щоб негайно попередити його. Іде й не знає, що один із змовщиків на мотоциклеті весь час іде за ним. Перед будинком Стьопи, так, метрів за двісті він, цей, значить, ідіот, одпускає авто й пішки йде до палацу. Змовщик бачить, скажемо, куди він прямує, й женеться за ним. Коли той підходить до воріт палацу, він наганя його, зстрибує з мотоциклета, підходить і, загрожуючи револьвером, вимагає, щоб той ідіот не смів іти до Стьопи. Ідіот, розуміється, відмовляється. Тоді змовщик стріляє в нього, стрібає на свій мотоциклет і тікає. Ідіот падає. На вулиці нікого. Але він зараз же підповзає...

Кіндрат, що слухав досі з цікавістю, раптом аж сів на ліжку.

— Чекай. Як „стріляє“? По-справжньому?

— Не перебивай. Слухай. Ідіот зараз же підповзає до дзвінка і дзвонить. На постріл і дзвінок вибігають слуги, охорона. Ідіот вимагає, щоб його зараз же негайно допустили до Стьопи. Його несуть у палац, послають, розуміється, по лікаря, прибігає Стьопа...

— Та, значить, він по-серйозному ранений?!

— Ну, розуміється, по-серйозному. А ти ж як думав? Що Стьопа повірить у всю цю історію без доказу? Вигадать фільм кожний може, а от ризикувати своїм життям, оце доказ, який ноєрває всі хиби вигадки. І, розуміється, тоді вже повне довір'я. А там уже можна провадити далі наше завдання. Розумієш тепер?

Кіндрат ошелешено і злякано дивився на Петра. Дійсно, збожеволів?!

— Розумієш?

— Хто ж то буде за ідіота, а хто стрілятиме?

— Я буду за ідіота, а ти стрілятимеш.

Кіндрат посміхнувся і ліг горілиць.

— Що ти — ідіот, навіть без змови, то це так. Але що я стрілятиму, то це ти, братіку, глибоко помиляєшся.

— Чого ж я помиляюся?

Кіндрат рвучко обернувся набік і мовчки

став вдивлятися в Петра. Петро чудно-спокійно дивився на нього й чекав. Нарешті, Кіндрат знизав плечима й знову ліг.

— Це називається: плян! Діалектику запустив.

— А чим же це не плян?

— Тим, що він дійсно ідіотський.

— А чим же ідіотський?

Кіндрат знову рвучко сів.

— Та ти що? Чого дурня строиш? „Чим ідіотський“! Тим, що ідіотський. Та й усе. „Ти, каже, стрілятимеш, а я ранений буду повзти“... Хе! Плячик! Нічого собі.

Петро все так само спокійно сидів і посміхався блідим усміхом.

— А що ж тут такого?

— І це в тебе називається, щоб найменше для нас безпеки було?

— Для нас — плювати. Для справи.

— А справу хто робить? Не ми?

— Ми. Але ця безпека (для нас) для справи не є небезпечна. А навпаки. Вона якраз і є запорука успіху справи.

Кіндрат узявся в боки й іронічно примружив очі.

— Та-ак? А як я тебе вб'ю, а як мене заарештують, то це буде запорука успіху?

Петро зручніше вмотив лікоть на ліжку.

— Чого ж ти мене вб'єш? Ти мене тільки

раниш. У ліву руку. (Права мені потрібна буде, краще в ліву). А тебе ве арештують, бо ти моментально скочиш на мотоциклет і втічеш. Увечері, — ти ж знаєш, — на тій вулиці майже нікого не буває. От і все.

— Усе? Зовсім пустячок? Хе! Ну, так я такими пустячками не маю охоти займатися.

І Кіндрат знову рішуче ліг горілиць на ліжку й руки заклав за голову.

Але Петро вмить увесь скинувся, сів і аж перехилився до Кіндрата.

— Та ти що? Га? Що я тебе в дансинг умовляю йти, чи що? „Не маю охоти“. А я страшну охоту маю бути простреленим?

Кіндрат і собі схопився й сів.

— А який же тебе чорт примушує? Я, чи що?

— Справа, дурно!

— Неправда, — твоя фантазія, розумнику! Справа не може вимагати, щоб ми робили таке божевілья.

— Та чим божевілья?! Чим?!

— Усім.

Обидва почервоніли, обом очі загострилися, але голоси були притишені, шипучі.

— Та чим, ти кажи, аналізуєш, доводь. Чим?

Кіндрат знизав плечима й хмикнув.

— Аналізуєш. Та яке тут аналізування пот-

рібне, коли тобі пропонується твоєю власною рукою стріляти в свого товариша. І, може, навіть убити. Та ти в'яляєш собі, що ти за думав, чи ні? Реально в'яляєш?

— В'яляю.

— Ну, а я, як собі хоч, не в'яляю.

І раптом схопивши себе за голову обома руками, Кіндрат скочив на ноги.

— І щоб ото я, я та вбив мого найкращого товариша, друга, ріднішого за брата рідного? Та ти що, в'яляєш, що б зо мною було б тоді?

— Та чого вбив, чортяко ти?!

— Тя гадаєш, що я хоч годину після того зміг би жити на світі? Та тут же себе другою кулею кончив би, та й годі.

— Ну, й дурень був би.

— Дурень??

І Кіндрат так глянув в очі Петрові, що той одвів їх убік. А Кіндрат шарпнувся, і почав метатися по хаті. Тонкий, стрункий, він безладно гасав із кутка в куток, неначе чорний в'юн, що в жаху шукав виходу з акваріуму. І то знизував плечима, то хмикав, то закладав руки в кишені, то виймав їх.

А Петро сидів схилившись і великими, товстими пальцями то скручував у дудочку шматочок папірця, то розкручував.

Раптом Кіндрат зупинився біля Петра і

благальним, вимученим голосом сказав:

— Не можу я цього, Паню! Не можу. Ще хоч, тільки не це. Хочеш, зараз прострілю собі руку, ногу, голову, що хоч. Тільки не тебе. Хочеш, ти мене стріляй, коли можеш. Я згоджуюсь. А я тебе ні.

Петро поклав скручену дудочку на нічний столик і, не дивлячись на Кіндрата, понуро бовкнув:

— Річ тут не в тому, можу чи не можу. Але тобі не можна на цю роль. Ти не знаєш англійської мови.

— Ну, а я не можу. Не можу й не зможу. Подумать не можу, не то що.. І ніхто мене за це осудати не може. Ні мене, ні тебе, Паню. Та ніхто ж і знати не буде...

Петро встав, потягся всім тілом і з тоскно втягненими догори руками сказав:

— Є такі, що осудять.

— Хто? Хто такі?

— Я!! — вмить з усієї сили вдарив себе в груди Петро, повернувшись до Кіндрата. — Я себе осужу! Чув? Тобі аби не осудили інші? Ну, а мені хай увесь світ мене виправдає, а я себе засужу.

— Та за що??

— За що? За те, що мав змогу зробити дещо для справи і ради **своїх** якихсь там почувань та інтересів не зробив. Розумієш?

Кіндрат люто звнизав плечима.

— „Інтересів“! Тут про життя йде, а не про інтереси!!

— Ну, то що, що життя? А на фронті не про життя йшло, як ішли в атаку? Ні? Так чого ж тут така ніжність настала?

— Чого? А того, що там я стріляв у ворога, а тут у товариша. Є різниця чи нема?

Петро нічого не відповів.

— Та якого біса ти цей плян вигадав, коли ми ж постановили з американкою робити справу?

Всі пружини ліжка так і підкинули Петра від цих слів.

— Не смій мені з американкою своєю підлізати! Чуєш ти? „З американкою“! Ти охочий на **такі** спроби. Американка це — самодурійство, лукавство, сволочність, от що! Знаєш ти це? Це, мовляв, для справи. І по дансингах, і по музеях, і по сальонах, і по кав'ярнях, і в автах, і те, і се. І пальто новеньке, і костюм...

— Яке пальто?? Та ти ж не схотів купувати нового пальта.

— Все-одно. Не схотів, а весь час хочу. Бо як же: перед американкою смішний. „З американкою“! Завести з нею кохання, машиністкою її послати до Стовера для того, мовляв,

щоб... Все це — брехня самому собі! Все це — штуки темняка паршивого!

— Якого темняка??

— Такого, що в темноті отам сидить, ще нашіптус, спокушує, бреше, сволоч проклята, та різними „благородними“ мотивами дрібненький егоїзмвк прикриває. Чортик отой, нам'ятаєш? Отой самий, якого ти так охоче слухаєшся. Та ще й мене підбиваєш.

— Я слухаюсь?!

Кіндрат аж почервонів усім чолом. Смуглявість лица йому стала темніша, губи вмент зробилися немов пухкіші, очі блискучіші.

— Де? Коли? В чому я слухаюсь? Що не хочу пристати на твій божевільний плян? Так?

— „З американкою“! Хе! Знайшли спосіб. А з американкою не вийде, так знайдемо італіянку. А там голлянку. Та так і будемо по дан сингах і кав'ярнях з усіма націями „справу“ робити. Що ж, — нас ніхто не може ні переверити, ні проконтролювати. Ні перед ким ми і відповідальності не несем. Грошенята є. Чого ж більше? А темняк ще й нашіптус: нас ніхто осудити не може. Танцюю сміливо, ходи на побачення, потискуй ручки. І неодмінно новеньке пальто справ. Це для великої справи соціалізму, для щастя всього людства. Хе! Революціонери, світ перевертати взялися. А коли до-

хочить, щоб дряпнута собі руку для соціалізму, так це — божевілья.

— Не собі, а товаришеві! — хмарно бовкнув Кіндрат.

— Та хоч би батькові рідному!! — люто вибухнув Петро. — Хто тобі більший: я чи соціалізм? Що тут дурня вдавати! Став питання прямо: може мій „божевільний“ плян найкраще, найшвидше, найпевніше за всі інші довести нас до мети? Може! Може викликати найбільше довір'я Стовера? Може! Край! Питання вичерпане. Бий темняка в пику і до діла. Ясно?

Кіндрат нічого не сказав, а помалу перейшов до свого ліжка й почав роздягатися. Очі його дивилися в одну точку й руки автоматично розстібали гудзики, стягали піджак, роз'язували краватку. Петро скоса зиркав на нього й собі роздягався.

За вікном стало чути гуд Парижа, рявкіт автомобілів, дзичання шибок у вікнах. На коридорі почали тупати кроки ножилиць, що верталися додому, грюкіт дверей, скалки сміху.

Коли обидва роздяглися й лягли, Кіндрат похмуро, не дивлячись Петра, сказав:

— Можна гасити?

— Гаси.

Кіндрат закурив і клацнув гудзиком електрики. Тьма шугнула з усіх боків і ковтула все.

Але за якийсь мент на стелі блідою мережкою виступили обриси вікно, й у кімнаті посіріло.

Петро й Кіндрат лежали тихо. Тільки Кіндрат ще якийсь час посвітлював жаривою цигарки, а потім і він зовсім затих. Почало загихати й у готелі, а вікна все рідше та рідше дзичали. Тільки блідий чотирикутник, розграфлений рамою вікна, все так само тоскно, здивовано лежав на стелі.

Раптом Кіндрат глибоко зідхнув, повертівся і знову затих. Але тут же вмить швидко підвівся, зстрибнув з постелі й пересів на Петрове ліжко. Обнявши лівою рукою поверх ковдри велике, тверде тіло Петра, він націвголоса, але гаряче, жагуче заговорив:

— Паню, рідненький! Ну, давай хоч окладемо цей плян. Давай спочатку випробуємо той, з американкою...

Тіло Петра шарпнулось під його рукою.

— ... Чекай, чекай! Ми ж не випробували його. Ми ж іще не почали його як слід. Та підожди ж, дай доказати. Ну, що ж з того, що тобі приємно бувати з американкою? Яка ж од цього шкода плявові? А як ми, скажімо, виконуємо якусь ударну роботу або на змагання і нам приємно, що нас хвалять, так, виходить, ми не повинні робити цієї роботи, бо тут є і наша особиста приємність?

Петрова голова, — видно було в півтьмі, —

закрутилася на подушці з боку на бік.

— Не лукав, Грицю, не лукав.

— Та яке лукавство??

— Не потурай темнякові. Там одне, тут друге. Так, — там є приємність, але ж там є безсумнівна користь справі. Там через справу й є приємність. Там користь справі й особиста приємність зливаються, там це оліе. І це — найкраще. А тут? А тут є тільки приємність. Тут — лукавство. Тут справа править за ширму для особистої приємності. Ех, та що тут говорити! — раптом сильно всім тілом крутнувся Петро і сперся на лікоть. — Нема тут, з американкою, ніякої справи, коли казати щирю правду. Що, я для справи ходив до неї на побачення? Так, — словами, розумом, фразеологією немов би й для справи. А по суті тільки для себе. Тільки для того, щоб бачити, чути її, торкатися до неї. Ти нитав якось, про що ми балакаємо. Та ні про що! Приходимо в кафе, беремо ілюстровані, паршивенькі журнальчики, сідаємо в куточок близько одне коло другого, неодмінно так, щоб лікті наші стикались, і переглядаємо ці журнальчики. Ми й бачити не бачимо тих ідіотських малюнків, ми взагалі сліпі й глухі на все, а вдаємо, що цікавимося. Бо без цих журнальчиків нам ніяково було б так близько сидіти, сліснути й глухнути. Розумієш ти? Та

яка ж тут справа? Спробував я раз про політику закинути, так вона затулила мені рота рукою, і я через ту руку забув, про що почав говорити. Згадував я ці дні тебе не раз із твоїм „не насадай“. Так і мій темняк усе казав: „Не насадай, вона сама відкриється“. А вона ширіша за мене. Коли вона — комуністка і приїхала сюди в якійсь справі, то розумно робить, що не покриває своєю справою своїх побачень зо мною, що не плескає язиком, що конспірацію добре провадить. А коли така, що політика їй не цікава, так знову, яка тут може бути справа? Е, ні з якого боку тут нема виправдання!

І Петро з розмахом ліг на подушку. Кіндрат мовчки підвівся, намацав цигарку на столу, закурив і вернувся на ліжко до Петра.

— Ххе, „справа“, — і Петро знову рвучко сперся на лікоть. — Що, багато я цей час, як з американкою звайомий, по-справжньому про справу думав? По-справжньому судив себе, оце так. Навіть товаришеві Кішкіну, своєлоч проклята, — пам'ятаєш у рапорті? — якесь офіційальне наскудство про обов'язок, про відданість справі писав. Мерррзотник! І сам вірив, що, дійсно, широко писав. Я був такий самий, як багато політиків, навіть серед наших, які „справую“ цілком широко прикривають свої особисті інтереси. От що! А як ухопив оце

темняка за горлянку, як заціпив йому його наскудний шепіт, так і побачив, що брехню писав. Ну, а на побаченнях, так і того вже не було. Там тільки її лікоть, її сміх, її погляд. І більше нічого. Та не то що нічого, а й **не треба** більше нічого! От що страшно! Торкаюсь тільки рукою до її руки, і все повне навкруги, і оте кафе, і Париж, і весь світ. І затишно, і любо, і сидів би не тільки годинами отак з нею в отому смердючому кафе, а, здається, весь вік. Та от на, ось навіть тепер, коли говорю про неї, то така ніжність у грудях, така туга за нею, що криком кричав би. Так скажи ти мені—може тут бути мова про справу?

Кіндрат глибоко зідхнув.

— Да-а, тут, звісно, вже не той...

— Так будеш ти чіплятися, щоб справу з американкою робить? Га?

— Ну, чорт же тебе знав, що ти такий запальний до дівчат. Я думав, що...

— Та який запальний до дівчат?! — аж сів на постелі Петро. — Нічого такого ніколи в житті моєму не було. Що, я манах чи що, жінок не знав? Та хіба ти мене вперше бачиш, життя мого не знаєш? Та ні з одною й сотой долі того не було, що тепер. Дійсно, як чари якісь, хай ти...

Але не докінчивши прокляття, він махнув рукою і знову ліг.

— Да-а, інша нація. Це здорово впливає. Я читав про це, — задумливо і хмуро смочив цигарку Кіндрат. — Ну, та й дівчина, треба таки правду сказати, така, що може зачарувати. Там сама посмішка така, що й у мене серце тьохнуло. Ну, та ще ж і своя, загранична пролетарка. Все це разом і той... Та-ак... Ну, а як же з нею буде, коли... коли на цей плян підемо?

— Ніяк не буде.

— Як то ніяк?

— Та так. Кінець.

Кіндрат на якийсь мент ошелешено застиг із цигаркою в роті.

— От туди к бісовому батькові! Та чого ж так?

— А як же інакше? Я більше з нею не побачусь. От і кінець.

— Та чого ж ти не побачишся? Ну, справа справою, а дівчина дівчиною.

Петро не відповідав і лежав так тихо, що й дихання не було чути.

— Га, Павку?

Петро ще помовчав і нарешті тихо-тихо промовив:

— Ні, тут і справа така, що не до дівчини, а дівчина така, що не до справи.

— Ну, а як справа вдасться?

— А тоді вже буде пізно. Розгубимось. Ні я її адреси не знаю, ні вона моєї.

— А чого ж ти не дав їй?

— Вона не допитувалась, а я не хотів нав'язувати. Не хоче, бачу, людина про це говорити, ну, й не моє діло. А адреса в нас була: оте кафе. Коли вона раз не могла вчасно прийти, то прислала свою подругу, оту Мері, попередити. Ну, й сама, очевидно, знала, що як я не зможу, то тебе пришлю. А тепер... ні я там не піду, ні тебе не пошлю.

— Та чого??

— А того, щоб ніяких доказів проти себе не лишати за собою. Хто зна, як воно повернеться. Може, арештують. Може, Стовер буде всякі справки наводити. Казав же Жозеф, що в його цілий штат своїх шпиків є. Ну, й дослідять до Мабель. А вона не хочаця може якось проговоритися.

— Та про що ж вона може проговоритись? Вона ж нічого не знає.

— Так, не знає. Але... Ну, скажемо, я піду з нею на побачення тепер. Я ж буду не такий, як раз-у-раз, я ж не сховаю, не зможу сховати. Та ще знаючи, що, може, ніколи більше її не побачу. А вона поміглива, від неї нічого не сховаєш. Ну, й може потім сказати, що був такий і такий в останнє побачення! Немов би

прошався з нею. Ну, значить, зарані знав, що підслухає розмову змовщиків. Значить, підозріло.

Кіндрат аж засвистів.

— Ну, й нагалив! Гдослідять, і Мабель розшукують, і вона все розкаже. І це ти, мовляв, для **справи** так хитруєш? Га?

— А для чого ж?? — вражено скрикнув Петро.

— А для **себе**, не хочеш, голубе? Га? Боїшся, що не стане сили порвати з нею, от що! Та тільки через це й хочеш таку образу дівчини вступити. Не прийти, плюнуть, словом не обізватись. За що?! Га? Та ще справою загугляєшся? Темнячковими аргументами оперуєш? Га?

Петро лежав непоручно, наче вбитий на місці цими словами.

— Що, не правда? А-ну, придуши за горлянку свого темнячка і скажи швидко, чесно: не-правду кажу?

Петро все так само лежав і не рухався, — чи й дихав, не знати було. Нарешті, тихо-тихо кинув:

— Та й сволоч же ти, Грицю!

— Я — сволоч?! Я?! Оце маєш! То ж за що??

— Скажімо, ти правду кажеш (хоч це й не зовсім правда, чесно кажу). Скажімо, що так воно й є. Так ти повинен мені **отак** говори-

ти? Та ти ж під'южуєш мене. Ти ж хочеш мене засоромити, розпалити, ти хочеш, щоб я пішов на побачення. А хочеш ти цього для того, щоб я не мав сили на плян іти...

Кіндрат схопився на ноги й навіть кулаком у темноті махнув.

— Неправда!! Слово чести даю, що ні на хвилину так не думав. Просто з жалю до дівчини й до тебе. А на плян я вже рішився. Ог будь я проклят коли брешу!

— Та не брешеш, ти швидко. Так само, як і я. Але ти сам себе обмануєш. Коли б десь у тебе в глибині не було думки, що, може, через Мабель мій плян не буде здійснено, то ти б не міг так казати, просто не міг би. Це темняк тобі підсунув ці слова. Ти б, навпаки, підтримав би мене, вдав би, що не зрозумів, чого я не хочу більше бачитись. Хіба ж мені легко, Грицю?

— Ну, знаєш... Ти з своїм темняком просто... Ет!

І Кіндрат, махнувши рукою, пішов до свого ліжка і ліг, рішуче закутавшись у ковдру.

— Ти не сердься на мене, Грицю, — тихо сказав Петро. — А коли я несправедливо сказав, прости мене.

Гриць не витримав цих слів, таких незвичних для Панька, а надто цього тону. Перест-

рибнувши знову на ліжко Петра, він сердито сказав:

— Посунься трохи, я ляжу.

Петро швиденько відсунувся на край ліжка, і Кіндрат ліг поруч. Ліг, полежав і несподівано бовкнув:

— Не ходи на побачення з американкою.

Петро нічого не відповів.

— Твоя правда, Паню: я не повинен був так тобі казати. Це — темняк. Абож... Чорт його знає, я й сам не вхоплю. Тільки — не ходи. Що ж робити. Ми її потім знайдемо. Абож це буде твоя жертва справі. Хай. Та ти хоч раз її поцілував?

— Кого?? Її?! — аж злякався Петро. — Ти сказався?

— Та чого? Що, вона не з тої глини зліплена, що й усі?

— З тої, чи не з тої, а... Ну, та годі про це балакати. Давай краще про справу. Ти, Грицю, не бійся нічого. Я все до найменшої дрібнички обдумав. Все як по нотах заграємо. Вистрілиш ти мені в ліву руку. Ну, звісно, рава буде, але то ж дурниця, через два тижні загоїться як на собаці. Сам скочиш на мотоциклеті...

— А як у кістку куля попаде? — шепотом сказав Кіндрат.

— Ну, то що? Ну, розіб'є кістку. Так що

тут такого? Зростеться. Звичайно, може вийти дещо не так, але ми всі можливі випадки обміркуємо і наготовимось. Коли піде так, то ми будемо робити отак. Коли так, то так. За те ж, Грицю, тут уже прямий і найкоротший шлях до мети. Тут нема ніяких викрутасів.

— Та то вже так...

І обидва замовкли. Час од часу повз вікна внизу пролітало авто, і вікно легесенько, як комарик у павутинні, трусилося і пицало.

— Ну, а ви хоч балакали коли про коханя? — раптом спитав Кіндрат.

Петро не зразу відповів.

— Один раз. Теоретично. Та й не я, а вона.

— А що ж вона казала?

— Та нічого такого особливого. Що в коханні головне — довір'я. І що немає нічого гідшого, коли чоловік жениться на грошах, або коли дівчина виходить за гроші. Через те, мовляв, у багатих рідко бувають щасливі шлюбні.

Кіндрат уголос посміхнувся.

— Хе! Хятре дівча. Попереджала, що ти в неї мільйонів не знайдеш. Ну, ти, звичайно, тримався того погляду, що тільки мільйони важать у шлюбі?

— Атож.

І через якийсь мент додав:

— А тепер може подумати, що я зник че-

рез те, що побачив, що в неї нічого нема.

— Ну, вже дурниці кажеш! Такий у тебе вигляд, щоб таке думати.

— Е, хто зна. Ну, та хай собі дума, що хоче. Що мені тепер до того? Так що ж, Грицю, давай завтра ж викличемо Анрі та й приступаймо. Чого ж чекати? Га?

— Та давай.

— А то Стовер ще десь вїде з Парижу. Ганяйся тоді за ним. Мотоциклет Анрі у своїх знайде. А як ні, то купимо. На це грошей жаліти не греба. Я гадаю, що так днів через п'ять і можна призначити? Га?

— Та вже так хутко?!

— А чого ж одкладать? Штука не складна.

Кіндрат помовчав і тихо сказав:

— Що ж, як так, то й так.

І знову замовкли, лежачи обидва горілиць і дивлячись на тоскний чотирикутник на стелі.

— А ти якось дуже влучно сказав про неї, — раптом заговорив Петро, — „вся без торгу“. Дійсно, без торгу. І посмішка в неї, дійсно, така, що... Коли вона сміється, то трошки перехилиє все лице наперед і так широко розгортає уста, що здається, що й руки розставляє, — на, мовляв, усю, бери без торгу. Якщо в неї є щонебудь до мене, то ні, не така, що зразу забуде. Ну, що ж, tant pis, як кажуть французи.

І Петро глибоко зідхнув.

— Нічого, Паню, як усе добре вийде, ми її потім знайдемо. Це ж не може бути, щоб отак узяли та й розгубились.

— Ні, не знайдемо, — рівно й неначе задумливо сказав Петро. — Дуже вона горда. Як побачить, що зник без ніякого знаку, — кінець.

— Так давай, кажу, я піду до неї в кафе і щонебудь скажу! Га?

— Ні, не можна, Грицю. Не можна. І не треба. Ну, годі про це. Давай спати. Не рано, мабуть.

— Е-ех! Ну, давай. Тільки я спатиму тут, коло тебе. Хто зна... Ех, Паню, Паню! Пам'ятаєш, як ми з тобою на Дніпрі з човном топилися? І як спали тоді в лозах, як оце отут?

— Якби човна нашого тоді не підбило до гатки, не лежали б ми оце з тобою тут у Парижі. Нічого, підіб'є і тепер до якоїсь гатки. Плавать уміємо. Правда? Га?

І Петро сильно притиснув до себе Кіндрата й злегка та ніжно покачав його, як дитину в колисці. Кіндрат поклав голову на круте, м'язисте плече Петра й, як тоді в лозах, щільно присунувся до нього всім тілом.

Так вони й затихли. Хвилини через п'ять Кіндратове тіло ослабло й дихання стало шумніше. А Петро все так само лежав і широка-

ми безсонними очима дивився на стелю з зас-
тиглим, ясним чотирикутником.

Розділ X

Нарешті й Жак досяг згоди на „приватне“ зібрання деяких впливових членів Центрально-го Комітету. Правда, тільки чотирьох, та й то не головніших та ще й з умовою, що придуть тільки на годину. Перед самим виїздом Жака на те зібрання Жан „заскочив“ перед Асамблеєю до нього „на хвилинку“. Жако і Тіль — молодці! — сприйняли поставлення соціалістів досить розумно, воно їх не захитало, — так, мовляв, і треба було ждати, — але все ж таки цікаво було подивитись, у якому стані вирушить Жак на свій бій.

Жак тримався твердо. Правда, покусував нижню губу, очі часом робилися сліпими, був мовчазніший ніж звичайно, але ніякого вагання не було помітно. Одначе, щоб іще більше зміцнити ту твердість, Жан вважав за тактичне розгорнути деякі перспективи, намітити ресурси й можливості.

— Нам би тільки кілька місяців добре попрацювати над мобілізацією наших сил, матеріяльних і людських, тоді... Що таке, наприклад, оцей Стовер? Ми, соціалісти, ставимось до нього як до одного з лідерів Волл Стріту, який виконує тут якусь його спеціальну місію. Я сам

виступав проти нього й домагався, щоб він виклав карти на стіл, щоб сказав виразно, чого він хоче. Але його прихильники уперто кажуть за нього, що він хоче тільки знищення війни. Такий, мовляв, добродій людства. Це розуміється, занадто наївні й простацькі відповіді. Але я думаю собі: добре, хай це гра, але чи не можна його якимось ушіймати на слові і якимсь використати його щедроті. Що кажуть у вас про нього, Жаку?

Жак роздумливо поколунав у своїй люльці й своїм звичаєм одповів не зразу, — значить, дещо знав і міркував, чи слід говорити.

— У нас ним теж цікавляться. Мені якраз пощастило через деяких людей просунути за шюфера до нього нашого товариша. Хороший хлопець, мій, можу сказати, вихованець. Але він, на жаль, нічого не може вивідати в прислуги. Стовер, каже, має багато візитерів усякого роду, влаштовує прийняття, літературні й музичні вечірля. Але які саме розмови й справи провадить він з візитерами й гостями, цього він не міг розвідатись. Між іншим, я спробував з цим товаришем зачепити ідею роззброєння, федерації, колектократії. Мушу сказати, Жане, чоловік так загорівся, що я аж злякався: почне передчасно всіх агітувати й може викликати репресії з боку партії проти нас. Але, з другого боку, Тіль каже, що цього бо-

ятися не треба, що все-одно, та чи інак, а коли ми вступимо на цей шлях, то...

— Розуміється! — підхопила Тіль. — Годі!

— А дійсно загорівся? — з великою цікавістю спитав Жан.

— Дуже. Видно, що це підсвідомо, стихійно жило вже в ньому. І в багатьох воно живе, я трохи вже зондував.

Жан схвильовано потер руки, потім стиснув кулак і потрусив ним перед собою.

— Справа піде, Жако! Правда, Матільдо?

— Не маю ніякого сумніву! Люди не можуть більше думати про барикади, гармати, бомби, кров, голодування. Ні, ні, годі! І ти, Жако, так їм і скажи. Треба, щоб знайшовся нарешті хтонебудь, хто б підняв це питання серед наших. Доки ми будемо тільки приймати накази Кремлю і сліпо їх виконувати. Ми — не автомати!

— Правильно, Матільдо! Ви — чудесна комбатантка! Сміливо, Жако. За тобою стоїть така армія, як Тіль і я...

— І мільйони, які підуть за нами! — з рішучим завзяттям труснула головою Тіль. — І я не маю сумніву, що товариші вислухають тебе з найбільшою увагою і напевне твоя доповідь зробить свою дію. Та, Господи, як вона може не зробити, коли вони хоч трохи мають смальцю в голові. А вони — люди не дурні, а

надто товариш Кольє. Він, розуміється, й ухो й око Сталіна, але тим краще, нехай послухає й перекаже.

Одне слово, коли Жак вирушив „до бою“, то він навіть губу не покусував. Жан, на жаль, не міг ждати на нього, щоб довідатися про результат його доповіді. Але як тільки вихопиться вільна хвилина, він зараз же потелефонує Жакові.

І вони, міцно потиснувши один одному руки, розійшлися на вулиці.

Засідання було призначено в кабінеті Кольє при редакції газети „Народня Демократія“. Коли він ввійшов туди, там, у диму цигарок, серед куп газет і книжок уже сиділи сам Кольє, Дік і Вашо. Не було тільки Тріпона. Кольє з привітною коректністю і мовчки потиснув руку Жакові, Вашо відірвав голову й руку від купи папірців, що ними був зайнятий, сидячи збоку при столі, за яким сидів Кольє, і неважно бовкнув:

— Здоров!

А Дік потяг до себе Жака, посадив його поруч себе на канапі, хляснув його по коліні й зарипів своїм басом:

— Ну, філософе, як справи? Що ти такого мудрого наготував? Закурюй: американські, — і простягнув до нього червону пачку цигарок. Жан двома пучками витяг одну й закурив, ні-

чого не відповівши на запитання й непомітно пильно глянувши на Кольє. Той, як і раз-у-раз, був бездоганно виголений, коректно, навіть елегантно вдягнений. Довге, витягнене наперед підборіддя, качиний ніс, вузькі шлівові очей, гостра лисинка, все було точне, вирисоване, якесь певне в собі, хоч і не гарне. Не те що Дік, у якого неголені щоки й губи трохи одви сали, вуха відтопірчувались, вуса стирчали неохайно, або Вашо: невиразний, руденький, вічно-стомлений, добрий і покірно слухняний.

— По-моєму, Тріпонові вже слід було б тут бути... — хрипло сказав Дік. — Він обіцяв звільнитися з мітингу не пізніше восьмої години, а тепер уже по дев'ятій. Мабуть...

Але в цей мент до кімнати ввірвався й сам Тріпон, опецькуватий, широкоплечий, білявий, кучерявий, з широким соковитим ротом. Він похапцем, бурно скинув пальто, капелюх, кинув їх у куток на купу газет. Потім швидко підійшов до столу, привітався з Кольє, торкнувшись пальцями замість привіту до голови Вашо, потиснув руку Дікові й тоді подав її Жакові.

— Професорові моє пезавання!

Жак ледь обхонив пальцями його товсту, шпорстку й тверду, як корінь дерева, руку. Від Тріпона згорі на нього війнуло густим духом вина й цибулі, — очевидно, була товариська перекуска після мітингу. І то не дуже легень-

ка, бо очі Тріпонові, його сірі, великі, в жовтих віях очі, щось завачто блищали.

— Ну, товариші, — з тим самим виразом певности зараз же сказав Кольє, — давайте починати нашу розмову, бо вже не рано, а у нас у кожного є ще багато справ. Отже, товаришу Ленуаре, просимо викласти ті питання, про які ти маєш нам сказати. І то по зможі коротше й стисліше,

Жак куснув губу, вийняв з бічної кишені бльокнота й начепив на горбинку носа окуляри. Кинувши оком у бльокнот і прочитавши в списку „1) Револуція-війна“, він скинув окуляри, взяв їх у ліву руку і, прокашлявшись, почав:

— Мої питання такі. Перше. Наскільки я міг спостерігати, у багатьох товаришів нашої партії виникає сумнів: чи правильна тактика нашої партії, чи краще сказати: тактика Москви?

— О-о?? — високо підвівши догори рудяві брови, над якими рожево напнула шкіра, зливано майже проспівав Тріпон.

— Вони висловлюють цей сумнів у таких приблизно міркуваннях. Выгляди на світову револуцію зменшуються. Поразки йдуть за поразками. В Греції, Італії, Франції, Німеччині, та майже скрізь. Противник зміцнюється на всіх фронтах. Рахувати ва захоцнення влади в кожній окремій країні Заходу неможливо. А

загальний наступ скрізь неодмінно викличе світову війну. Але вона тепер для нас страшенно ризикована, бо ми будемо майже напевно розбиті. Ми не маємо такої зброї, як її має американський імперіалізм.

— Ми маємо кращу й дужчу! — обурено скрикнув Тріпон,

— Тріпоне, дай докінчити, — спокійно, але твердо зушнвив його Кольє й звернувся до Жака: — Просимо далі, Ленуаре.

— Отже, товариші міркують: наша мета є знищити капіталізм. А яким способом це буде зроблене, це питання тактики і стратегії. Як що виявляється, що способом збройної боротьби не можна досягти мети, або досягнення буде коштувати людству і нам занадто дорого, то виникає питання, чи не слід удатися до інших способів? Вони, може, будуть не такі раптові, але, можливо, в цих обставинах дійсніші, ніж збройна революція. Вони підкреслюють: у цих обставинах, у цій світовій кон'юктурі, яка складається на планеті. І от одним із таких не збройних, але революційних способів серед товаришів починає виникати така ідея.

Жак начепив окуляри й нахилив голову до бльокнота, в якому стояло: „2. Кооперація, колектократія“. І знов, скинувши окуляри, заговорив далі тим самим тихим тоном, немов одміреними фразами. Кольє робив нотатки. Ва-

шо, накривши долонею папірці, щоб вони не нетерпеливилися, здивовано слухав, Дік скося запитливо зиркав на Кольє. А Тріпон знизував то одним плечем, то другим і нетерпляче перекладав одну ногу на другу.

— Ти закінчив? — нарешті не витерпів він, коли Жак іше раз зазираув до бльокноту.

— Ні, ще не зовсім, — спокійно сказав Жак. — З цими питаннями соціально-політичного характеру нерозривно сплітаються питання, так би мовити, психологічного, чи морального характеру. А психологія і мораль, як відомо, є невід'ємний, і то досить важливий чинник у всякій, а надто в соціально-політичній війні. І тут я мушу, як щирий комуніст, сказати вам, товариші, що в цій галузі у нас так само, якщо не гірше, стоїть справа. В партії росте звєра і недовір'я. Мені не одні ставлять такі запитання: чи можна силою, страхом, кров'ю, смертю створити щастя на землі, яке є кінцевою метою соціалізму? Я в нашій партійній філософській літературі, та й у російській, не знайшов точної, виразної відповіді на це питання, і тому не можу давати її запитувачам.

— Інтелігентські запитання! Пролетаріят такими дурницями часу не гаїть! — буркнув Дік, а Тріпон ударив кулаком по коліні:

— Правильно!

— Не конче тільки інтелігенти цим питан-

ням цікавляться, — так само спокійно й тихо відповів Жак. Правила морального поведіння потрібні не тільки інтелігентам, але й робітникам. А у нас, треба це виразно сказати, — ніякої системи правил немає. Ми хочемо будувати нове життя, і живемо за старою мораллю.

— У нас одна мораль: смерть капіталізму! — крикнув Тріпон.

— Так, це є наша мета, але якими способами досягти її?

— Всякими!

— Так, усякими. Але в деяких історичних обставинах, виявляється, треба обережно оперувати цим правилом. І ось тепер якраз у нас це й виявляється. Два роки тому до нас у партію записувалися, стоячи у чергу, як до театру на сенсаційну виставу. А тепер починають з неї втікати, як із хати, повної диму. Як і вам відомо, число утікачів усе збільшується. А багато людей не тікає тільки з страху нашої помсти. І однією з причин цього є наша мораль, краще сказати: брак моралі. Через це до нас примазала сила покидьків суспільства і дискредитує нас. Про нас, як і ви самі знаєте, кажуть: „Не всі комуністи ракальї, але всі ракальї комуністи“.

— Ракальї так кажуть! Сволочи! — знову вдарив кулаком по коліні Тріпон, а Коцьє швидко щось записав. Жак одяг окуляри, за-

зирнув у свій бльо́кнот і, не скидаючи окуляри, провадив далі:

— Ті, що тікають, виставляють різні пояснення. У мене от що записано: „Нестерпність бути не собою“. Себто: нестерпність розходження слова з ділом. Нестерпність постійно говорити речі, які не відповідають нашим переконанням.

— Це все страшна брехня! — обурено закричав Тріпон. — І взагалі, що це за записання таке?! Хто сміє читати нам нотації якісь?! Коцьє, що це таке, нарешті?!

Коцьє тоненько посміхнувся і заспокійливо покивав Тріпонові рукою, наче з вагону при від'їзді.

— Тихо, тихо, Тріпоне. Нам говорять цікаві й корисні речі. Вислухаймо до кінця. Ну, ну, Ленуаре, ми тебе слухаємо. Далі.

Ленуар подивився в бльо́кнот і скинув окуляри.

— Товариші кажуть: нам уже не вірять. Кожну нашу декларацію навіть робітники сприймають з недовірям і ваганням: широко кажемо чи „тактично“? Нам закидають безпринципність, заперечування самих себе. Взяти хоч би такий приклад. Ми в теорії проти релігії. А тим часом в СРСР релігійний рух толерується і навіть підтримується. Віднов-

люється Синод, патріарх, уся церква. Аби вона була за совєтську владу.

— Брехня!

— В Чехії комуністичний президент республіки іде на службу Божу до собору. Що повинні думати рядові комуністи всіх країн: за релігію ми чи проти? Треба рядовикам ходити до церкви чи не треба?

— Це — помилка Готвальда, а не комунізму!

— Так, але таких помилок, і не тільки Готвальдових, є багато в усяких галузях. Повторюю, товариші: я виступаю тут як передаточний апарат, а не від себе. Мене прохано переказати ці уваги, і я переказую. І взагалі, кажуть деякі товариші: ми стомлені від обіцянок революції й заведення негайного соціалізму. Ми не маємо певности, що це колись буде. А тим часом ми живемо в постійній ненависті, злобі, люті, ми розвиваємо в собі риси жорстокости, безмилосердности. Слово „розстріляти“ у нас вживається так, як уживається слово „прогуляться“. Нас бояться і нас ненавидять і мрнуть нас теж „розстрілювати“.

— Тому ти так і хвилюєшся? — хмикнув Трипон.

— Ну, добре, Ленуаре, — сказав Кольє,

— які ж конкретні пропозиції ти маєш нам зробити? Чого бажають ті товариші?

Жак закрити бльокнот.

— Бажання тих товаришів такі. Хай ми, комуністи, докажемо всьому світові, що наші слова сходяться з нашими ділами, а насамперед у такій вселюдській справі, як війна і мир. Хай ми докажемо, що ми дбаємо не за те, щоб тільки добитися влади над усім світом, щоб могли карати, мститись, розстрілювати, панувати, як те нам закидають наші противники, а дійсно дбаємо за добро всіх народів. Хай, мовляв, ми докажемо, що ми не хитруємо, не брешемо, коли агітуємо за мир.

— Чим же ми можемо це доказати? — бовкнув Дік, пустивши дим угору.

— Щирою пропозицією роззброєння всіх народів і встановленням Світової Федерації.

— Себто, щоб ми прийняли капіталізм?!

— Ані трішки. Навпаки, щоб швидше вбити капіталізм і носунути реалізацію соціалізму на світі. Тільки не збройною революцією, яка мусить, як я сказав, раніше чи пізніше, перейти в війну, а мирною, так би мовити, парламентарною революцією. Товариші кажуть: готування до світової збройної революції тягнуться вже більш як тридцять років. Вони можуть тягтиса ще десять років. Тоді як революція колєкторатична може початиса негайно й при-

вести до соціалізму досить швидко. І вона не коштуватиме людству ні страждань, ні руйн, ні смертей мільйонів. Хай ССРСР поставить умовою своєї згоди на роззброєння поступовий перехід світового господарства на кооперацію, на колектократію, про яку я тількищо казав.

— І ти думаєш, що світовий капіталізм піде на це? — з цікавістю, з-під якої визирав тонесенький кінчик іронії, спитав Кольтє.

— Це не я думаю, а ті товариші, які доручили мені переказати це вам. Так, — наскільки я міг в'яснити, — вони вірять, що капітал буде змушений прийняти цю умову. Коли він її відкине, то тим самим він штовхне всі народи на бік комунізму, у всесвітню революцію. Але уявімо собі, кажуть ті товариші, що це питання було б піддане на референдум усіх народів. Хто з трудящих на землі голосував би проти? І вони ще кажуть: яка слава, яка велика історична честь припала б на долю комунізму, коли б він виступив ініціатором і борцем за таку ідею. Всі народи з любов'ю зразу обернулись би до нього, як до сонця. І хай би тоді капіталізм спробував відкинути цю пропозицію, хай би захотів силою війни перемогти нас. Він би був розчавлений своїми власними народами. А, крім того, вони кажуть, коли б ми, комуністи, виступили з такою пропозицією, але виступили щиро, з доказами

нашої щирости, то який соціаліст був би проти негайного, цілковитого об'єднання з нами? А коли б ми на такій програмі об'єдналися з соціалістами, то які ж партії, чи сили взагалі могли б перемогти нас? Та ми б самою більшістю голосів разом з іншими прихильниками цієї ідеї по всіх країнах могли б узяти владу в свої руки. Ми без барикад, гармат, крові, терору змели б наших противників з лиця землі!

Смугливі вилиці Жака поійнялися густим туманцем. Звичайну стриманість і немов би задушливість обличчя здуло, воно витяглося, напружилось. Усі сиділи непорушно, ждучи продовження. Але раптом Тріпон, неначе струскуючи щось із себе, скочив на ноги і, витягнувши до Жака стиснений кулак, закричав:

— От наша відповідь. Чергова облуда! Нова спроба відсунути революцію, притишити гнів народів, засліпшити їм очі обіцянками, голосуваннями, плянами, федераціями, якимись колек... колектократіями. Знаємо! Чула вже, бачили! І то щоб ССРСР став, значить, на коліна і благав миру?! І вам не сором? Ти й твої легкодухі товариші не здатні зрозуміти того великого процесу, який діється в світі під нашим проводом? Ви не бачите тієї грандіозної величі, яка оточує Сталіна, Кремль і ССРСР?

То ви нічого не бачите. Ви кличете нас подумати, як гарно було б, коли б ми розпустили слину на буржуазні байки про федерацію і склали зброю. А ми кличемо вас подумати, яку силу має комунізм на світі через оцю саму його зброю, через його непохитність, неподатність усяким обдурам, через його вірність ідеї революції. „Ах, жорстокість, мораль, „бути собою“, „любов до ближніх“. Обдур це все, вічний, історичний обдур! А вони не мали до нас жорстокости? А вони мали до нас любов? А вони не брешуть, не обдурюють, не лицеміряють? І хто з нас дужчий? За нами всі окривлені, всі жертви їхньої тупости, бездушности, жорстокости, насилля, поневолення, експлуатації! Сотні мільйонів з нами! В кожній їхній країні стоять наші армії цих окривлених і ждуть нашого гасла: вставайте! Вся Східня Азія, вся Індія, Африка, всі колоніальні народи, сотні й сотні мільйонів прагнуть нашого останнього бою, всі заллють вашу паршиву цивілізацію. А ти нас тут кличеш рятувати її, рятувати капіталізм якимись колекторатіями, кличеш прибавати нашу волю до перемоти! Тікають, кажеш, із партії? Хай тікають мерзотники, зрадники, боягузи. Хай тікають, ми дамо їм ногою в зад! Я пропоную, товариші, закінчити це ідіотське засідання, а товаришеві Лєнуарові висловити догану за такі пропозиції!

Тріпон розмашисто сів на стілець і витяг обидві ноги в жовтих американських черевиках. Потім зараз жевивняв пачку цигарок, теж американських, і закурив. Тим часом Коље звернувся до Жака:

— Це все, що ти мав нам сказати, Лєнуаре?

— Так, це все...—тихо відповів Жак і поклав бльокнот та окуляри в кишеню. Підняття його вже стислось, як і губи.

— Так дозвольтє, товариші, й мені сказати кілька слів, — почав Коље. — Питання, які через товариша Лєнуара здійсмають якісь невідомі товариші, досить цікаві. До речі: ти не можеш сказати, хто саме доручив тобі цю... місію?

— Ні, не можу...—байдуже відповів Жак.

— Через що?

Жак якийсь мєнт помовчав, вагаючись, і наєрєнтї рішивсь:

— Я скажу одверто: тому, що вони бояться.

— Чого бояться?

— Виявляти свої думки й почування. Вони спеціяльно прохали мене не називати їхніх імен. З тією умовою й довірились мені. Бояться реєресії партії... „за свободу думки і слова“, як сказав мені один.

— Мерзотники! — кинув Тріпон.

— Але я думаю, вагу мають думки, питає-

ня, а не ймення. На них нам треба відповісти. І я сподівався почути тут не лайки і не мітінгові промови, а серйозні вказівки, що і як я маю відповідати тим, хто звертається до мене.

Кольє посміхнувся.

— Відповідь тобі до певної міри, хоч і гарячим, повним чуттям тоном дав уже Трішон. Я хочу без гарячости дати теж відповідь. Вона міститься, Ленуаре, в нашій програмі, в працях Леніна і Сталіна, в наших керівних статтях, постановках з'їздів нашої партії та Комінформу. Для всякого широкого дисциплінованого комуніста, який свідомо, чесно приймав не і вступав у нашу організацію, цього досить. Ти кажеш, що в деяких історичних обставинах треба переглядати деякі стратегічні засоби. Добре. Розгляньмо тут злегка деякі. Найбільше, видно, цікавлять тих, хто тікають, питання моралі, зокрема правди, брехні, погодження слова з ділом і таке інше. Ми, мовляв, проголосуємо одне, а робимо друге. І наводиш приклади з релігією, свободою слова і такого іншого. Я тут у дружній розмові, яку ніхто з нас, я сподіваюся, не винесе на суд чужих нам елементів, скажу тобі, Ленуаре, кілька одвертих слів. Ми, комуністи всього світу, є одна армія, армія визволення працюючих. Ми — в постійній, безперервній класовій війні з армією капіталу. На війні вживаються всякі способи і засоби бороть-

би, від одвертої зброї до каміфляжу, до брехні, облуду, лицемірства, шпіонажу, провокації. Отже, ми вживаємо цих засобів. Це — необхідне і нормальне. Маси, наприклад, ще настільки пройняті релігійним опіумом, що вірять своїм церковникам, своєму Богові. Добре, візьmemo і церковників, і Бога собі на службу, хай захищають нас, а не ворогів. Демократія? Маси вірять у ці балаболки? Прекрасно, ми їм заграємо на цих балаболках. Ми — теж демократи. У нас демократія, та не абияка, а народня. В ССРСР, як відомо всьому світові, найдемократичніша в світі конституція. Будь-ласка. Жорстокість? Наш великий учитель Ленін сказав: „Усякий комуніст повинен бути добрим чекістом“, себто безмилосердним, жорстоким катом ворогів соціалізму, вміти їх карати, мучити, розстрілювати власними руками. І він же сказав, що брехня, наклеп, облуду, усі засоби, які вважаються лицемірною буржуазною мораллю за негарні, є гарні, коли вони вживаються для справи. Для справи соціалізму, Ленуаре!

Жак глибоко зідхнув.

— Так, Кольє, для справи, але трудність у тому, що іноді майже неможливо розрізнити, коли ці засоби вживаються для справи, а коли для себе, для своєї особистої користі. Я відповідав товаришам те саме, що ви, але вони запитують: а чи потрібна для справи соціалізму

така страшна соціальна нерівність, як в ССРСР? Чи потрібно для справи, щоб одні жили в прекрасних віллах, розкішно годувались, а інші гноїлись у землянках і годувалися гірше за собак? Чи потрібно, щоб інтереси Польщі, Югославії, Чехії, Франції, всіх країн світу приносились у жертву інтересам Росії, щоб...

— Це — огидна, мерзена брехня!! — люто закричав Тріпон.

Жак спокійно обернувся до нього.

— А як не брехня? А як це дійсно так, тоді як це пояснити? Ми кажемо: „брехня“, а вороги наші кажуть, що брехня у нас. Як перевірити, коли в ССРСР свободи слова і критики уряду нема і не може бути. Отже, кажуть товариші, ми, комуністи всіх країн, не знаємо, кому ми служимо: колективній справі чи особливим інтересам чийсь, чи російського імперіялізму. От у чому наш трагізм.

— Значить, ти стоїш за свободу слова в ССРСР? — чудно вдивляючись у Жака, рівним тоном спитав Кольє.

Жак звязав плечима.

— Я тобі вже сказав, Кольє, що не в мене тут річ. Я переказую міркування і запитання товаришів:

Вони кажуть, що принцип моралі, що „мета виправдує засоби“, не завжди може бути прикладений, що іноді така мораль буває

бумерангом: кидаєш у ворога, а попадаєш у себе, що треба контролю, перевірки.

— А для цього, мовляв, потрібна свобода слова і критики в ССРСР? Так я тобі скажу, Ленуаре, що, коли є такі товариші, які домагаються цього, то це або дурні, або сховані вороги соціалізму. Ти в'яляеш собі, що вийшло б, коли б наші товариші в ССРСР раптом послухались наших ворогів і дали цю свободу? Вона б за кілька місяців, як сірчаній квас, розіла б усю зброю в ССРСР, а значить силу комунізму по всьому світі. Влада старих звичок, інстинктів така ще велика в советських масах, що вони захитались би й зрадили нас. І справа визволення трудящих на всьому світі від такої дурнички, як свобода слова, була б навіки похована. І тому то наші вороги так старанно й б'ють якраз по цьому пункту нашого фронту. Хто з комуністів цього не розуміє і проймається питаннями моралі, а не боротьби, не гідний бути в рядах нашої армії, той хай іде собі.

— Ногою в зад ім! — бовкнув Дік, длубаючись у льюльці.

Жак стиснув губи, потім одверто глянув на Кольє і спитав:

— Значить, я можу сказати моїм... тим, хто мені доручив цю місію, що їхнє бажання, щоб Політбюро нашої партії зробило пропозицію

Москві про роззброєння і федерацію, не буде виконане?

— Ні, Ленуаре, не буде. Це — наївна, позбавлена чуття реальності пропозиція. Москва буде тільки здивована і обурена нею. Ми не хочемо викликати зайві, непотрібні непорозуміння між нами і нашим головним штабом.

— Що ж, я так перекажу їм, — роздумливо сказав Жак. — Ну, значить я виконав доручення. Я прошу вибачення за турботу, але...

— О, це нічого, — заспокійливо сказав Кольє. — Але дозволь мені спитати тебе; ти не чув, що у соціалістів недавно це саме питання здіймав Жан Рульо?

І маленькі очі над качиним носом гостро — допитливо вп'ялись у Жака. Жак не зразу відповів, — „ні, голубчику, так наївно не спіймаєш“.

— Так, я чув про це, — сказав він.

— Ага. Здається, Жан Рульо — твій колишній давній товариш?

— Так, ми — товариші з дитинства, з одного села.

— Ну, ви ж тепер не бачитесь між собою?

Жак про себе посміхнувся: як він, цей невдалий слідчий, був би задоволений, коли б він, Жак, сховав свої побачення з Жаном (які вже, очевидно, давно відомі вухові й окові Москві).

— Ні, ми останніми днями якраз бачились. І він мені говорив про свій виступ серед своїх товаришів. Я висловив свій сумнів щодо його ідеї об'єднання наших партій. Аргументи мої були ті самі, що й твої і Тріпова. Я попередив його, що самі соціалісти відкинуть його ідею, та так воно й вийшло. Ну, значить, товариші, наше засідання закінчене, і я можу йти?

І він поспішно підвівся, щоб принести дальші запити слідчого. Кольє посміхнувся і сердечно потиснув руку Жака. А коли той, попрощавшись з усіма, вийшов із кімнати, Тріпон обурено схопив своє пальто і, засуваючи руку в рукав, вигукнув:

— Паскудний слиттяй! Філософ! Таких треба оперативним шляхом викидати з партії, вони заразять її своєю гнилизною. Мораль! Коллекторатія! Нове слово вигадали, мерзотники, і думають, що обдурять нас. О, у них слова по годжуються з їхніми ділами. Ти йдеш, Діку? Кольє?

— Іду, — сказав Дік і важко зсунув своє тіло з канапи. Він сидів у пальті, й одягатися йому не треба було.

— А я ще лишусь, — позіхнув Кольє. — Треба переглянути з Вашою його документи.

— Ну, бувайте!

Але коли Тріпон і Дік вийшли, Кольє зараз же стиха звернувся до Вашо:

— За Ленуаром сліжку посилити. І за Жаном Рульо. І мені щодня доносити найточніше.

— Слухаю, — теж тихо відповів Ваше. — Сьогодні будемо перевіряти агентурні донесення чи завтра, як звичайно?

— Завтра. В урядові години.

— Слухаю.

— За Ленуарам хтонебудь пішов?

— Так. Нагляд за ним весь час тепер є.

— Добре. Ти можеш іти тепер. Перевір тільки, чи дійсно за Ленуаром пішли.

— О, не може бути сумніву!

І, дійсно, за Жаком Ленуаром і їхала метром, і йшла пішки до самого його будинку старенька згорблена жіночка. А коли він увійшов у вхідні двері, вона випросталась і озирнулась на обидва боки. Потім дівочим швидким кроком попрямувала назад, витираючи хусткою лице.

А Жака в передпокої зустріли Тіль і Жан Рульо. Вони обоє посилено-весело, навіть гумористично посміхались і, допомагаючи йому роздягтися, кидали в нього запитання:

— Ну що, здорово тебе одлупцювали?

— Виключать нас із партії, Жако?

— А був Кольтє?

Жак, не відповідаючи, пройшов до ідальні, акуратно витер лице хусткою від вуличної вог-

кості, акуратно закрив її до кишені, сів за стіл, вийняв люльку й почав набивати. А Тіль і Жан пронизували його двома парами очей і тільки часом ззиралися між собою, — на тонких устах Жака не було їм у відповідь посмішки.

Закуривши, він вийняв бльокнот, але, не розкриваючи його, став розповідати. Посмішки з облич Жана й Тіль зникли. Слухаючи, Жан часто й глибоко затягувався, а Тіль із серйозною заклопотаністю мовчки підсувала Жакові то чашку з кавою, то цукерницю, то попільничку. Коли він закінчив, Рульо глянув на годинника і сказав:

— Та-ак. Цього, розуміється, ми й чекали. Іншої реакції і не могло бути.

— Але вони все ж таки могли б хоч на хвилинку подумати, що, може, в цьому є користь для всіх! Як же так, Господи?! — з непорозумінням і обуренням знизала плечима Тіль.

Жан посміхнувся.

— Можна подумати Матільдо, що ви перший місяць у комуністичній партії. Ви ж знаєте, мабуть, краще за мене, що комуністам, а надто відповідальним, дозволяється думати тільки те, що думає Москва. А тут ще таке серйозне і нове питання.

— Добре. Але ж вони могли сказати Жакові, що перекажуть нашу пропозицію нашому

політбюрові, а воно перекаже її Москві? Могли?

— Ні, не могли.

— Чому так?!

Рульо глянув на Жака.

— Жако, поясня Матільді: могли чи не могли?

Жак помаленьку сьорбав із череватенької чашечки чорну каву й не підводив очей. Потім поставив чашечку, взяв люльку й дивлячись на неї, а не на Тіль, тихо заговорив:

— Я гадаю, що вони інакше не могли реагувати. Вони повинні були мені висловити догану.

— За що?і Що ти їм сказав такого злочинного супроти комунізму, соціалізму, добра людства? Здається, навпаки?

У Жака ледь-ледь промайнув усміх на кінчиках уст і очей.

— Не в тому річ, Тіль. Комунізм, соціалізм, добро людства це в іншому пляні. Вони реагували як партійці, як урядовці, чи як салдати, коли хочеш. Ми їм приносимо пропозицію змінити всю стратегію і тактику нашої армії, ми, прості рядові салдати.

— Ти — не простий салдат, вибач!

— Навіть, коли б я був генералом, це все одно. Ніякий навіть генерал не сміє робити та-

ких пропозицій. Це — справа генерального штабу. Це — брак дисципліни.

— Але ж і простий салдат має право думати, дивитись, оцінювати, робити свої висновки? Ні?

— Ні. Він повинен тільки слухатись наказів і сліпо виконувати їх. Коли кожний салдат почне робити свої внески, пропозиції, то...

Тіль обурилась:

— А, ні! Це вже занадто! Я розумію сліпо, по-салдатському виконувати накази в питаннях... в питаннях практичної роботи, я весь час так і робила. Але там, де йде про добро і життя всього народу і всього людства, там я не маю думати, турбуватися, шукати порятунку?! Урядовці? Салдати? К чорту! Я в такому разі не хочу бути ні саллатом, ні партійцем! Мені не треба такої партії, я хочу бути людиною насамперед!

Жак не переставав посміхатись.

— Ну, зрозумій же, Тіль, що вони не могли, не ризикуючи бути запідозреними в ухилі, переказувати нашу пропозицію. Значить, вони поділяють її, коли переказують?

— Зовсім ні! Хай об'єктивно перекажуть.

— О, це вони зроблять, не турбуйтесь. Рапорт завтра піде в політбюро і полетить до

Москва. Рапорт, а не ваша пропозиція. Рапорт про чергову диверсію ворога.

Тіль безсило, пригнічено спустила руки вздовж тіла, прикрила очі повіками й тихо, немов про себе проговорила:

— Боже мій: „рапорт, диверсія, ворог“. Тут таке страшно важне питання, таке пекуче бажання врятувати себе і ту саму партію і всіх людей від страшних страждань, а вони... „рапорт, диверсія, ворог“. Ми — вороги? Ну, добре! — раптом скинулась вона. — Але ж генеральний штаб розгляне це питання?

— Неодмінно.

— Ну? І як же він буде реагувати?

Жак не відповів і почав придушувати люльку і смоктати її.

— Ну, Жако?

Жак все ж таки не відповідав. Годі і Жан, глянувши ще раз на годинника, сказав:

— Це питання — дуже делікатне, Матільдо. Простим смертним трудно вгадати рішення богів. Я насмілююся думати, що політбюро нашої компартії дістане від Москви велику прочуханку за цей рапорт. Значить, у неї розхитана дисципліна, ослабла пильність, занепадає слухняність, коли можуть виникати такі пропозиції, коли...

— Добре, добре! — нетерпляче перебила Тіль. — А з приводу отєї самої пропозиції? Нічого

не буде? Варта вона уваги комуністів чи не варта?

— З приводу питання кооперації є такі а такі статті Леніна і Сталіна, а так само постанови такого а такого конгресу, а з приводу федерації такий а такий параграф програми каже...

— Ах, Жане, правда, не до жартів тут!

— Я не жартую, Матільдо. Вони ж це сказали Жакові. А щодо війни і миру, то про це думає генеральний штаб. Але що саме він думає, то це державна і воєнна тайна. От і все. Ну, вибачте, друзі, я мушу їхати додому, на мене чекає мій секретар. Хочете, я завтра ввечері заїду до вас, і ми виробимо план нашої полальшої роботи? Як у мене, так і у вас питання досить в'язнілось, і ми можемо без вагання, самостійно приступати до нашої... — він наівгумористично - велично простягнув руку ораторським жестом... — до нашої великої акції. Як ви завтра? Вільні?

Жак глянув на Матільду, Матільда на Жака. Заперечень не було.

— Ну, в такому разі завтра буду у вас рівно о дев'ятій. Нічого, друзі! Наша справа близька не урядовцям і салдатам, а мільйонам, сотням мільйонів вільних людей. До завтра!

І він бадьоро (умисно бадьоріше, ніж зви-

чайно) вийшов до передпокою. За ним пішли Левуари. Потиснувши їм руки, Жан Рульо ще раз пильно, непомітно озирнув їхні обличчя: нічого, вагання, каяття, нерішучости, не було помітно. Матільда, правда, була серйозно, навіть схвилювано заклопотана, але інакше в неї й бути не могло, а Жако... ну, Жако, коли, двадцять разів перекинувши з одного боку на другий якийсь питання, приймає якийсь рішення, то його ніякі салдати й обценькам з нього не вирвуть.

— А я все ж таки вірю, що Москва поставиться прихильно до нашої пропозиції! — потискуючи на прощання ще раз перед самими дверима руку Жана, завзято сказала Матільда. — Це не може бути, щоб вона відкинула таку річ! Не може!

— Тим краще, Матільдо, тим краще. Підождемо. І якщо так, то я перший заспіваю славу „великому, геніяльному, єдиному, світозарному“ Сталіну.

— І він прийме, прийме! До завтра, Жане!

— До завтра!

А Жак стояв з легесеньким усміхом у злегка пукатих темних очах і нічого не казав.

Розділ XI

Не за п'ять-шість днів довелось Петрові й Кіндратові виступати, а куди швидше. Тут уже

самі обставини примусили, тут ні золотява, ні Петро не винні були.

Кіндрат був сам у кімнаті. Петро вийшов із готелю, щоб самому обдумати деякі деталі плану. В цей час потелефонував Жозеф і попрохав негайно побачитись із ним у дуже важливій справі. Але негайно, бо в нього було тільки півгодяни вільних.

Кіндрат узяв таксі й погнав у призначене кафе. І Жозеф повідомив його, що завтра ввечері о дев'ятій годині Стовер мав кулясь виїхати з дому. В тому, що він мав виїхати, не було, розуміється, нічого надзвичайного. Але як мав виїхати, от що надзвичайно цікаво. Він наказав начальникові своєї особистої охорони, щоб завтра рівно о дев'ятій годині вечора було наготовлено якенебудь авто, але не те, яким він раз-у-раз виїздить, а інше, найгірше, яке було в гаражі. Далі: щоб абсолютно ні одна душа про цей виїзд не знала, навіть його генеральний секретар, маркіз де Монфор, а машину щоб вів не шофер, а сам він, начальник охорони. І машину подати не до великих воріт, а до дальших, малих, куди подається для прислуги чи службовців.

Кіндрат добре не розібрав, як саме Жозеф довідався про це. Чи він щось робив під час цієї розмови в кабінеті, лагодив електричний провід (бо крім шоферства знався ще трохи й на

електриці і лагодив усі лампи та дзвінки в палаці), чи він у передпокої був. Ну, Жозеф, звичайно, зараз же подумав, що цей факт може знадобитися на щонебудь товаришам-українцям, може, простежать, куди Стовер так таємно вибирався.

Кіндрат страшенно схвилювався і зрадів од цього повідомлення. Чи не міг цей таємний виїзд Стовера або перевернути весь їхній плян, або відсунути його, або зовсім забити? Чи не лась цей факт ім у руки такі нитки, що по них і без цього пляну можна буде добратися до Стоверової суті?

Але Петро вшент розбив цю радість. Він теж зрадів (та ще як зрадів: як скажений раптом своїм звичаєм ухопив Кіндрата під пахви й, наче трьохлітню дитину, підкинув аж під стелю). Та причина його радості була інша.

— Ось воно! Ось воно! — в захваті стиснув він здоровенний кулак у повітрі, неначе щось піймавши в нього, і переможно замахнувся ним. — Тепер усе добре. Тепер, брат, ми з тобою з усіх боків озброєні!

Кіндрат неспокійно здивувався: чого цей факт з усіх боків їх міг озброїти?

— А що ти, власне, Паню, думаєш?
— Ххе! Я думаю, що треба до його виїзду з дому виконати наш плян. Треба його попередити, щоб не виїжджав, ні за що не ви-

їжджав, що його дорогоцінне життя в небезпечці. Треба йому показати, що я, ризкуючи своїм життям, прабiг його рятувати. Bravo!

Ну, куди ж тут було сперечатися, чи навіть пробувати повернути увагу на важливість самої таємности виїзду Стовера. Чоловік у гарячці був і чути нічого не міг.

От, таким чином і довелось такий страшенно відповідальний акт провадити диким, гарячковим гальоном. Кіндрат цілий день покiрно гаяв разом з Петром, балакав з Анрі, обмірковував усікі деталі, навіть гарячкувався і хвилювався, а в середині себе весь час не переставав бути жакно зшуканий.

Петро ж аж сів увесь од підняття.

А ввечері, щоб покласти, нарешті, край чеканню, Кіндрат уже о шостій годині запропонував їхати до Стоверового палацу.

— Ну, що ж, ідемо? — мертво-батьореньким голосом сказав він.

— Чекай ще трохи. Там треба бути посьомій. Між сьомою й восьмою там майже ніколи ні одної людини. В цю годину всі французи ідять... Слухай, Гриценятко мое, ти ж не дуже хвилюйся після. Чуєш? Усе буде добре. Як поцілиш у руку, то я, як умовлено, скрикну „О!“ А як... як не в руку, то „А!“ Це я тобі обцяв і ще раз обцяю. Так що ти не хвилюйся. Ну, а коли вони мене в себе ля-

шать (а залишать же, сукини сини?), то, звичайно, я зараз же, як тільки зможу, повідомлю тебе. Ну, а тепер, хоч ще й ранувато, їдьмо!

Петро раптом обійняв Кіндрата, сильно притиснув до себе, потім рвучко відірнувся і швидко вийшов із кімнати. Кіндрат за ним.

Дійсно, було ще ранувато, але Петро взяв таксі й поїхав до палацу. Краще потягтися десь поблизу з півгодини, ніж через якийсь випадок у дорозі спізнитися. А Кіндрат пішов до гаражу, де стояв його мотоциклет, позичений в Анрі.

Приїхав Петро до Стоверової вулиці за десять сьома. Відпустивши візника, він помаленьку пішов знайомими перевулками. Перехожих, справді, майже не було.

Петро, не підходячи близько до Стоверового будинку, повільно ходив другим боком, піднявши комір пальта і засунувши руки в кишені. Почав сіятися, спасибі йому, звичайний паризький дощик, — розжене й цих рідненьких двоногих.

Тротуари спочатку взялися масними плямами, потім плями позливались, і світло ліхтарів розплескано заграло на мокрому асфальті, відбиваючись у глибині його, неначе в каналі. З капелюха вода почала капати на плечі й попадати за ший. Раптом ззду зачувся дале-

кий лопіт мотоциклета. Петро озирнувся. Посеред каналу в глибині перспективи вулиці стрибав сліпучий вогонь, неначе сам собою пісся понад землею.

Петро для чогось щільніше застігнувся й пішов до Стоверового палацу. Але він ще не дійшов до нього, як його обігнав мотоциклет із зігнутою поштаттю в кепці й піднятам аж до очей коміром темносірого пальта.

На вулиці перехожих не було.

Мотоциклет зупинився трохи віддалік од Стоверової головної брами. В палаці було небагато освітлених вікон, але на парадному ганку, як і завжди, матово горіли дві великі кулі ліхтарів. Ні душі не було видно коло нього.

Петро швидко перейшов через вулицю й помалу почав наближатися до мотоциклета. Як тільки він порівнявся з Кіндратом, той зараз же рушив за ним, ведучи в руді машину, озирваючись і ніби щось кажучи до Петра.

Але Петро, крутячи головою і слухати не хочучи змовщика, швидше пішов до брами. Кіндрат, усе так само озирваючись, погнався за ним. Біля брами Петро зупинився й почав шукати гудзика дзвінка. Але в цю мить „змовщик“ вагнав його, припнув свого мотоциклета, що дрібно тремтів, коло тротуару й швидко ні дійшов до Петра.

Петро озирнувся і кинув оком улицею в

один і другий бік. Праворуч далеко маячила людська постать. Кіндрат теж озирнувся. Він чудний був у новому пальті з цими фосфорично-блискучими, не то п'яними, не то божевільними очима, зо зсунувими на чоло окулярами.

— Та одстав же ліву руку від тіла! — люто прошипів він, трамаючи праву руку в кишені.

Петро був забув про те, що треба тримати ліву руку осторонь од тіла, і швидко вийняв її з кишені.

Вони знесу обидва глянули в обидва боки вулиці. Постать ззаду наближалася.

— Стрільай швидше! — прошепотів Петро і голосно по-французькому сказав:

— Я вам сказав: ні! Чого вам треба? Ні!

Тоді Кіндрат вихопив револьвер, наставив його на ліву руку Петра й вистріль.

Петро в той же мент із страшним здивованням почув, як щось, зовсім не куля, а щось велике, товсте, наче залізна штаба, з надзвичайною силою вдарило його в лівий бік (не в руку, а в бік!). З такою силою вдарило, що всього його хитнуло на браму й звалило на землю. Він повинен був свідомо, навмисне впасти, але не встиг цього зробити. Він тільки встиг крикнути „О!“, хоч тут же знову здивувався, що крикнув „О“, коли повинен був би

крикнути „А“. Але все діялось уже так, що ні його волі, ні свідомости не було.

Кіндрат, як було умовлено, ще раз вистріль у парадні двері палацу, скочив на мотоциклет і з скаженим лопотом мотора полетів уперед.

А Петро, почувши, як в нього налав весь лівий бік, намагався підвестися, щоб подзвонити. Тільки щоб подзвонити, а там хай собі буде все, що хоче. Власне, тепер йому було байдуже все: і Стовер, і плян, і Кіндрат, і він сам. Тільки подзвонити.

Та дзвонити й не було потреби, бо на звуки пострілів, а надто на розбите скло в дверях уже вибігли люди з будинку. Вони стрімголов злетіли мармуровими сходами до брами, розчинили хвіртку й трехи не понадали через зігнуте тіло Петра.

— Що таке?! Хто стрільав? Що тут сталося??

Петрові страшенно хотілося впасти головою в землю і сховатись од млюсности, що гідко й холодно гоїдалась у всьому тілі. Але він не міг упасти, бо мусів казати:

— Містера Стовера... Треба містера Стовера. Містера Стовера. Швидше містера Стовера.

Кров темним, аж чорним струмком стікала з-під нього вниз тротуаром, а він правою рукою тиснув лівий бік і погаслим усильним голосом бурмотів:

— Містера Стовера, містера Стовера, містера Стовера...

Його спробували розпитувати, але він і не чув, мабуть, нічого й тільки бурмотів своє:

— Містера Стовера, містера Стовера...

Тоді його підняли, обережно взяли на руки й швидко понесли в будинок. Хтось по-англійському кричав:

— Джоне, біжіть нагору до настора! Хай захопить струменти й бинти. Скажіть — ранений. Швидше!

А другий голос теж кричав:

— Телефонуйте в поліцію! Телефонуйте в поліцію!

А Петрові від кожного кроку носіїв гострим вогнем рвало лівий бік, і млюсність заливала всі голоси.

Його внесли в якусь кімнату й поклали на канапу. Лежачи, Петро помітив, що канапа була застелена газетами. „Це щоб кров'ю не забруднило, це — добре“ — байдуже подумав хтось у ньому за нього, і він поклав голову на тверду канапову подушку. Млюсність хвилями то заливала все поза ним, і голоси, і світло, і лівий бік, то знову присувала все близько-близько. І він зараз же починав бурмотіти:

— Містера Стовера, містера Стовера, містера Стовера...

Йому щось казали, але він не чув, бо хви-

ля знову заливала все. Нарешті, коли вона знову відступила, якийсь голос над ним голосно й нетерпляче сказав:

— Та я тут, я, Стовер. У чому річ? Що ви хочете сказати? Я тут, я, містер Стовер.

Тоді Петро з наугою розплющив очі. Над ним схилилося чудне, червоне, довгообразе обличчя. На голеній горішній губі його вогко блищав піт, і сама губа якось дуже далеко була від носа.

— В чому річ? Що ви хочете сказати? Кажіть, — я Стовер. Ну?

Петро заплющив очі й болоче став пригадувати, що він мав сказати, але млюсність усе заплющувала.

— Ну, кажіть же, я — Стовер. Стовер, Стовер. Ну?

Хвиля відійшла, й Петро знову розплющив очі. Але тут з'явилось з-за голови Стовера ще одне лице з сокирчастим носом, тонкими губами й крихітними очима. Воно відсунуло вбік лице Стовера й нахилилося до Петра, але не до лица йому, а до боку.

— Скинути з нього все. Подайте ножниці... Поможіть. Треба розрізати одягу коло рани.

Знову від рухів почало рвати вогнем у лівому боці, знову млюсність то кидала ним у холодну, чорну, пітну яму, то виносила на шум голосів.

— Вибачте, містере Стовере, але насамперед чоловікові треба перев'язати рану. Це, вибачте, насамперед. Зараз, зараз... От тільки...

І все знову задалося каламуттю млюсности.

І через ту каламуть він не бачив, як у кімнату швидко ввійшла його золотява і з цікавістю в поширених очах наблизилась до какаши. Вона з-за руки пастора, що обмотував бинтом груди Петрові, зазирнула до лinya пораненого. І не чув він, як вона зараз же голосно, злякано скрикнула:

— Що-о?!!

І пастор, і Стовер, і всі ті, що тримали чи тіло Петра, чи вату, чи миску з водою, всі здивовано обернули до неї обличчя. А золотява, не звертаючи на це уваги, швидкими повними непорозуміння і страху очима стрибала по лиці, по грудях, по волоссі, по руках пораненого. Так, — усе було його, ніякого сумніву. Он навіть отой шрамик на чолі, подібний до знаку виклику.

Пастор делікатно, але твердо відсунув її ліктем назад, бо вона заважала йому. Але золотява й не опиналася. Вона машинально відсунулась назад за спину й стояла там із тим самим непорозумінням і страхом у застиглих очах.

Коли ранений був перев'язаний, його відкрили його власним пальтом, і пастор підніс до носа

його слоїк з жовтявою рідиною. Віі Петра здригнулись, і він зараз же забурмотів:

— Містера Стовера, містера Стовера...

— Я тут! — голосно сказав Стовер, нахилившись над головою Петра.

Петро розплющив очі й уперся ними в червоне, довге, з буряковими жилками лице.

— Я — Стовер. Що ви хочете сказати?

Петро повів очима по обличчях, що напружено стежили за ним, і хрипко по-англійському сказав:

— Наодинці... Нехай усі вийдуть... Важливе.

Стовер одхилився назад і повів до всіх рукою так, наче вигортав їх усіх із кімнати.

Всі обличчя швидко рухнулись і почали зникати з обсягу зору Петра. Але коли ближчі відсунулись, Петро за ними раптом побачив лице золотявої. Так, так його золотявої Мабель! Це, розуміється, було маячіння, але яке реальне, яке виразне! Її живе лице, з напруженими, більшими ніж звичайно очима, з тією самою хвилястою, золотою зачіскою набік, з тими самими страшенно милими устами.

— Мабель, вийди! — владно вимовив над його головою голос Стовера. І лице золотявої рухнулося, посунулось ліворуч і зникло.

Мабель?!

Петро шарпнувся, хотів підвести голову, але гострий біль у боці поклав його назад.

— Не рухайтесь, не рухайтесь, — сказав голос того, хто робив перев'язку, і холоднувата суха рука лягла йому на чоло. Потім рука зникла, і над ним знову нахилилося лице Стовера.

— Ну, ми самі. Кажіть, що хотіли сказати. Але Петро ще не міг очунятись од приступу маячіння. Тільки зробивши велике зусилля, він з натугою розплющив очі.

— Ну, я — Стовер. Ви можете говорити?

— Так, можу... Не вижджайте сьогодні з дому о дев'ятій годині...

Сказавши це, Петро почув страшенне знесилля, але й чудний спокій. Він байдуже, втомно заплющив очі. Але вражений голос над ним зараз же неприємно вдарив йому в вуха:

— Сьогодні о дев'ятій годині?! Що це значить?

Петро знову трудно підвів очі й зустрівся з гострим, зляканим поглядом двох невеличких, карих очей.

— Ви мали... сьогодні виїхати з дому о дев'ятій годині. Вас хотіли вбити.

— Звідки ви знаєте...?!

— Я випадково в ресторані підслухав розмову змовників. Я — ваш прихильник.

Петро говорив мляво, байдуже, немов не він сам рухав язиком, а хтось це робив за

нього і випихав вивчені, багато раз повторювані слова.

— Але звідки вони, ці змовники, знали, що я мав о дев'ятій годині виїхати?!

— Не знаю. Нічого не казали. На вас мав наскочити їхній автомобіль. І так убити. Кожи є ні, один мав ударити вас шматком заліза по голові.

М'якості знову насувалася задушною, болютаюю хвилею. Голос Стовера став далеким, ледве чутним.

Коли Петро знову розплющив очі, він лежав уже в іншій кімнаті й не на канапі, а в ліжку, не своїм пальтом укритий, а синьою жевдрою, одягнений у чиясь ніжно-білу сорочку. Біля ліжка сиділа немолода жінка, вся в білому і в білій пов'язці на голові. Помітивши його рух, вона нахилилася до нього і тихим, ласкавим голосом спитала по-англійському:

— Вам щогонебудь хочеться?

— П'яти... — рухнув Петро немов би чимсь густим і липким змазаними губами.

Жінка в білому зараз же однією рукою піднесла йому до уст склянку з питвом, а другою ззаду ніжно підтримала його голову. Впивши всю склянку до краплинки, Петро відкинув голову на подушку й пошепки сказав:

— Дякую. Смачно.

— А-а, це дуже смачне й поживне п'ятво!

А-а, це дуже добре для здоров'я! — зараз же підхопила жінка й поставила склянку на столик.

— Де я? — рантом стурбовано спитав Петро. — У шпиталі?

— О, ні! — навіть ніби образившись, одповіла жінка. — Ви в домі містера Стовера. У вас був лікар. Він вас обдливився, ніякої небезпеки немає, куля пройшла між ребрами і вийшла на сині. Абсолютно ніякої небезпеки. Першу перев'язку вам робив наш настор. І добре, добре зробив. Лікар похвалив. І ніякісенької небезпеки тепер немає. Тільки вам треба лежати тихесенько-тихесенько. А ви не в шпиталі, а в домі містера Стовера. Так, так, у містера Стовера.

Очевидно, їй було наказано все це зараз же сказати хворому, щоб заспокоїти його.

Петро помовчав і з зусиллям сказав:

— Скажіть, будь-ласка.. У містера Стовера є яканебудь родичка, що зветься.. Мабель?

— А як же, а як же, с. Місис Стовер-молодша. Племянниця його. Є, с.

— Молодша?

— Так, молодша. Так звуть її. Бо є ще дружинка містера Стовера, місис Стовер-старша.

— Вона білява, золотява, місис Стовер-молодша?

— Білява, білява. Вона весь час була тут, як вас переносили.

Петро заплющив очі. Але жінка не дала йому спокою. Тим самим нижнім голосом вона запрохала його вишити лік. Їй було наказано зараз же, як хворий очутиться, дати йому лік.

Щоб одचेпитися, Петро вишив лік. Але не встат він знову повернутися до золотявої, як на нього почала насувати чуда совність. Вона була така тепла й важка, що думки від нею страшно повільно й лививо рухались, безладу клубились і плутались, непаче кубло п'явок у теплій воді.

Так він і заснув.

Розділ XII

Коли Мері поспішно ввійшла на ветеринарний дзвінок, Мабель швидко, розгонисто ходила по кімнаті й стеком сильно хльоскала по фотелях, подушках, столах. Побачивши кругле, знепокоєне лице Мері з її добрими очима кіточки, вона взялася в боки й чудно-веселим голосом крикнула:

— Мері! Ви бачили нашого героя?

— Ні, настор мене не пустив.

— Він добре зробив, Мері. Він вам теж урятував життя: ви б проковтнули язика від здивованя. Ви знаєте, хто він, цей „герой“? Слухайте: „мі“ Петро!

Мері, дійсно, трохи не проковтнула язика й якийсь мент не могла й слова вимовити. А Мабель стояла й тішилася з її отегерення. Нарешті, Мері слабенько, просто щоб щось сказати, вимовила:

— А ви певні, Мабель?

Мабель зареготалася, уперічила стеком по канапі й заходила по кімнаті, кумедно перехилиючись усім тілом то на один бік, то на другий.

— Чи я певна! Хо-хо! Чи я певна! Хо-хо!

Потім зупинилася проти Мері й заклала обидві руки за спину, випнувши наперед невеликі, тугі груди.

— А хіба, ви гадаєте, в Парижі, чи на всьому світі є хтонебудь подібний до нього? Та досить на самі руки та на ніс його глянути, щоб ніякої помилки не було. Але героїство, героїство! Хо-хо-хо!

І вона знову, регочучись, заходила по кімнаті, безсило перехилиючися з боку на бік.

Мері дрібненько кашлянула й спустила очі додолу. Мабель, помітивши це, зразу зупинилася: значить, сердобольна Мерінька вже не згодна. Вже, значить, бере під своє крильце бідного скривдженого.

Дійсно, Мері не була згодна. Так — випадок надзвичайно дивний, себто, не самий випадок, а такий збіг обставин. Але вчинок мі-

стера Петра, дійсно, тільки героїським можна було назвати. А смішного в ньому абсолютно нічого (так, — абсолютно, ні на крихту!) не було.

Мері аж почервоніла. Їй хотілося ще додати, що тон Мабель, яким вона говорила про містера Петра надзвичайно її вражав. Ніколи подібного тону не було в неї щодо Петра, ніколи не то що іронії, сміху, а... Та Господи!

— І, вибачте, Мабель, я не розумію, що тут смішного в цьому вчинку містера Петра?

— Що? — примружила на неї очі Мабель.

— Колись ви самі побачите. Ха! Так от чого він не прийшов на побачення!

Мері непорозуміло дивилася на Мабель: який зв'язок учинку містера Петра з побаченням?

Але Мабель не хапалася пояснити. Вона шпурнула стек у куток і закурила. І беручи з срібної скриньки цигарку, й засвічуючи запальничку, вона загадково посміхалася. Але посмішка її гостро не подобалася Мері: це була одна з її найнеприємніших посмішок. Тепер, значить, можна було ждати від Мабель усякої прикрости, жорстокости, несправедливости.

Але чого?! Через що тепер таке чудне ставлення до містера Петра, до того самого Петра, що на побачення з ним вона щоразу ходила як до церкви на вінчання?

Закуривши, Мабель сіла у фотель і заклала ногу на ногу.

— Сідайте, Мері. Я хочу проробити з вами одну маленьку, але цікаву психологічну аналізу.

Мері сіла. Сама вона без запрошення в присутності Мабель не сідала. Хоч вона була немов би другом мільярдерки, „своею людиною“, конфіденткою досить інтимних почувань Мабель, але вона не забувала й того, що була її секретаркою і що одержувала за це щомісячну платню, як і всі службовці та слуги.

— Скажіть, Мері. — пускаючи їй угору й слідкуючи за ням, почала Мабель, — чи не здається вам... Але кажіть тільки щиро й об'єктивно!... Чи не здається вам, тепер (я підкреслюю „тепер“), що треба переглянути наше ставлення до прогулянок на нашій авеню містера Петра й його товариша?

І Мабель скісним, навісикуватим і пильним поглядом уявляла у Мері. Мері кумедно втягла в себе шию, подивилась униз, і швидко глянула на Мабель.

— Що ви хочете цим сказати?

— Ні, ви відповідайте на питання, а не ставте їх. Але щиро, щиро!

Мері помалу роздумливо покрутила головою.

— Ні, я не бачу в цьому потреби.

Мабель рвучко скинула ногу з ноги й аж перехилилась уся до Мері,

— Ні? І ви не бачите нічого... нічого... Як би сказати?... Ніякого закономірного зв'язку між нашим знайомством і їхнім ходінням нашою вулицею та цим „геройством“? Ні?

— Ні.

— Дивно. Ви загубили здатність до елементарно логічного думання. Скажіть, будь ласка, для чого людям, що живуть у Латинському кварталі, робітникам (я підкреслюю, Мері: робітникам!) для чого їм ходити так часто аристократичною вулицею, яка ніяк не лежить їм по дорозі? Га? Для чого?

— Сама вулиця подобалась? Вона гарна, затишна, тиха...

— Та-ак? Але таких самих і ще кращих улиць є в Парижі десятки. Чом вони ними не ходили?

— А звідки ви знаєте? Може, й тими вулицями ходили.

Мабель сердито підкинула одним плечем.

— Ви — страшенно вперта і не хочете бути об'єктивною, Мері. Тоді виходить, що в цих людей найбільша втіха ходити аристократичними вулицями? Добре. Але чому ж він мені ні разу про цю найбільшу втіху не сказав? Чому мені не запропонував піти хоч раз? Чому

такий секрет саме в оцій любові до аристократичних уляць? Га?

Мері мовчала. Мабель кинула целокурок у срібне відерце з водою. Целокурок зашпів і пустив останній ріденький димок із нього.

— Мовчайте? Добре робите. Далі. Слухайте пильно. Ні віц, ні його товариш, оцей містер Кінд, — не робіт-ни-ки! Чуєте? Вони нам свідожу неправду казали.

І Мабель немов би байдуже, для розваги, подивилася вгору.

— Звідки ви це знаєте?

— З його *carte d'identité*, яку знайшли в нього в кишені й яку, розуміється, прочитали, щоб знати, хто ж саме цей герой. Віц — син греко-католицького священика в Галичині. Чуєте? Це такий механік-пролетарій. Сам скінчив університет у Львові. Тепер ви розумієте, чого українські робітники такі освічені, виховані, дженглмени? Розумієте? Маркіз зараз же взяв усі інформації в готелі, де вони живуть. Товариш його — не слюсар, а студент Львівського університету і записаний тут в університеті вільним слухачем. Оце такі безробітні, що прїхали до Парижу шукати якоїнебудь роботи. Ну, ви ще не бачите зв'язку?

Мері, дійсно, була вперта. Через те вона дрібенько кашлянула, подивилась униз і тихо кинула:

— Але ж і ми їм сказали, що ми — робітниця.

— Ми! — звнизала плечами Мабель. — Ми бавились. У нас ніякої мети не було.

І несподіванко густо, пекуче почервоніла. І тут же спалахнула за це злістю.

— Розуміється, ніякої! Ви ж не берете серйозно всякі сентиментальні, фантастичні дурниці, які мені впадали в голову? А в них, видно, були цілком серйозні й не „фантастичні“ цілі.

— Які?? — здивовано підвела ріденькі брови Мері й стала зовсім подібна до кітки.

— Які? О, цілком звичайні. Але, мушу визнати, шлях вони вибрали не зовсім звичайний, це — правда. І надзвичайно романтичний: виступити в ролі рятівника життя для мільярдера. Життям своїм пожертвувати за нього, за його ідеї! Непогано.

Мері навіть устала від обурення.

— Так ви хочете сказати, що весь цей вчинок містера Петра є підроблений.

— В мене є таке підозріння.

— І рана його підроблена? І кров? І неприємність? І...

— О, рана! Рана така, що можна й самому таку собі зробити, або той самий містер Кінд міг допомогти. Ради „великої“ цілі можна ж на рану піти. Я знаю людей, які за якусь там

тисячу доларів готові на всякі рани. А тут же мільйони! Хо!

Мері знову дріблянько, по-овечому покашляла й нічого не сказала. Що тут уже казати, коли зачеплено манію. Ніяка логіка, ніякі факти вже не можуть одвернути її від неї.

Мабель знову взяла цигарку, закурила й заклала ногу на ногу.

— Хм! Вів, бачите, такий палкий прихильник Стовера та його боротьби за всесвітній мир, що на смерть пішов, аби врятувати свого улюбленого апостола миру. Йому — приклоніться, Мері! — йому злочинці прощували великі гроші за мовчання, але він з благородним обуренням одкинув їхню пропозицію й підставив груди під кулю. Просто можна сказати: „Це — прекрасний фільм.“

І Мабель весело засміялась. Але Мері стояла, не сміялась і мовчки водила рукою по спині фотелю.

— Але цікава, Мері, людська натура. Дядько в багатьох речах — людина досить твереза й не сентиментальна. Але тут він готовий вірити в цей фільм, як у науковий аксіому. Він, який у грошових справах ніяким фантазіям і „високим почуттям“ не вірить, тут готовий вірити, що людина відмовилась від великих грошей заради високого почуття. Бо це почуття до нього, до його надзвичайної

особи. Тут може, і навіть повинен бути виняток.

Мері кашлянула і тихо сказала:

— Містер Стовер просто вірить у факти.

— Які факти??

— Такі, які є.

— Та ніяких фактів немає! Є тільки один факт: рана. Це — єдине безсумнівне. А решта — не факти, а розповідання „героя“. Але ці розповідання можуть бути й чистісінькою вигадкою (в чому я не маю ніякого сумніву). Це — пляномірно облуманий, розрахований, цілком свідомий вчинок. І, розуміється, не заради інтересів „високої ідеї“ чи почуття, а заради своїх власних. Гроші, Мері! От його вся „висока ідея“.

Упертий вираз уст і очей Мері трохи розтанув, і вона вже не дивилася вниз.

— Але яким же способом ці гроші?

— О, щодо цього, то будьте спокійні: способи теж уже десь облумані. Один спосіб — простий, немудрий, — дстати від урятованого мільярдера гарненьку подяку і відійти собі з Богом і чеком. Другий, — складніший і мудріший: ввійти через це героїство в довір'я до мільярдера Стовера і обшахрайти його на поважнішу суму. А третій спосіб, — ще складніший і ще мудріший (але я, на підставі деяких даних гадаю, чи не цей якраз містер Пет-

ро й намітив собі), саме: завоювати цим героїстvom серце, потім руку, а потім мільярди прекрасної небіжки містера Стовера. Розумієте?

— О-о-ов! — простогнала Мері, чи то з обурення на містера Петра, чи на Мабель, невідомо. — Це — неможливо!

— Що неможливо, Мерінько? Щоб він завоював руку й серце прекрасної мільярдерки? Я теж думаю, що це неможливе. Будьте спокійні.

— Ні, неможливо все, що ви кажете. Я згоджуюсь: у ваших словах є логіка, все зокрема немов би справедливе, а загалом... неможливе. Щоб містер Петро... О ні! Ви можете на мене сердитись, Мабель, але моє **враження** від цієї людини дужче за вашу логіку. Я не можу побороти його. Щоб містер Петро...

Мабель неприємно-весело засміялась.

— „Враження“! А Вільям Мідлтон, мій знаменитий екс-чоловік, справляв погане враження? Поет, композитор, високоідейний, чулий, тонкий, елегантний. Але це не завалило йому обікрасти мене на десять мільйонів. Та Мідлтон принаймні щось мав. А цей жалюгідний попович?... Та як він міг припустити таку можливість??? — раптом із вибухом нестримної люті схопилась на ноги Мабель і, схопивши вазочку, що стояла на столі, з усієї сили шпур-

нула нею об підлогу. Ваза праглушено від киння крєкнула й розскочилась на боки черепками. — Як він смів хоч на мент подумати про це?!

Мері злякано мовчала, знаючи, що краще всього під таку хвилину заціпеніти, завмерти, затаїти дух і нічим себе не виявляти.

— Неймовірно, нечуване нахабство! Зухвальство просто фантастичне!

І вона швидко заходила по кімнаті, люто підбиваючи по дорозі черепки від вази.

— Хха! Теж претендент! Ну? Шо ти скажеш?! І це тільки з американськими мільйонерами може трапитись така історія. Американський мільйонер це — ідеальний золотий нуль. У мільйонерів інших націй завжди є шонебуль побіля їхніх мільйонів: глушота, добрість, жорстокість, розум — якийсь індивідуальний додаток. У американського мільйонера ніяких додатків. Через те всякий гарсон із кафе пресерйозно чекає випадку женитися з американською мільйонеркою; і всяка міданетка з Великих Бульварів, мріє вийти заміж за американкою мільйонера. Зверніть увагу: не за мільйонера взагалі, а тільки американського. А коли ще мільярди, о мільярди роздушують усе людське, усе індивідуальне, усе твоє власне. Хто я, наприклад? Ну, хто я? Нуль! Абсолютний нуль! Шо я маю свого? Нічого. Ніяких якостей, ніякого знання, нічого. Шо б я не сказала, що б я не зробила,

все — црекрасне, все надзвичайне, все — ге-
няльне, все — оригінальне. О, жах який! Я
вся смерджу мільярдами, я отруюю, як газами,
всякого, хто попадає в мою орбіту. І ніхто-ніх-
то за вами не бачить моїх крихітних якостей.
Навіть цей дикун, як довідався, що я — міль-
ярдерка, навіть він кинувся на них, як на...

— Він довідався? Ви знаєте це?

— Ну, розуміється, знаю. Він, очевидно,
прослідив, де я живу, спитав когонебудь і до-
відався. Наївно було б думати, що в нього
вистачить джентлменства не дошукуватись
моєї адреси. І, розуміється, цей джентлмен ви-
рішив, що треба вхопити американську міль-
йонерку. О, мерзота!

Вона знову схопила цигарку й закурила.
Мері зиркала на неї й мовчала. Потім тихо,
несміливо заговорила:

— Простіть мені, Мабель, але дозвольте
мені сказати кілька слів.

— Будь-ласка, Мері, будь-ласка.

— Мені здається, Мабель, що ви занадто
багато вагаєтесь на вашому нещасливому
шлюбіві з містером Мідлтоном. Ви собі через
нього псуєте все життя. Ви нікому не довіря-
єте, ви себе знецінюєте, ви всіх підозрюєте
в бажанні тільки гроші від вас мати. Вибачте,
що я так кажу, але я не можу бути байдужа,
Мені здається, Мабель, що вам треба абсо-

лютно забути за Мідлтона і за всю ту...
тяжку історію. І жити просто й легко, як усі
живуть.

Мабель слухала з легким усміхом і, трима-
ючи цигарку над відерцем, легенько, одним па-
льцем постукувала по ній, струскуючи попіль.
Коли Мері замовкла, вона, не зводячи очей з
цигарки, тихо почала:

— Дякую, Мері, за вашу увагу, але ви по-
миляєтесь. Я не тільки не хочу забути за цю,
як ви кажете, „тяжку історію“, а, навпаки,
жалію, що не завжди, не на кожному кроці
пам'ягаю за неї. Я їй страшно вдячна. Вона
мені розкрила очі на саму себе й на людей.
Не довіряю? Підозрюваю? О, ні, навпаки: я те-
пер правильно бачу їх і менше підозрюю. Я
тепер знаю твердо, що єдиний бог у людей —
гроші, єдина релігія — поклоніння грошам,
єдина мораль — мати гроші. І я знаю, Мері
(не підозрюваю, а знаю!), що за гроші можна
купити всяку людину, що за гроші вони відда-
дуть і честь, і красу, і кохання, і здоров'я, і
переконання, і високі ідеї, все. Так що ж див-
ного, що цей попович теж має ту саму віру
в бога, що й усі? Тільки він занадто наха-
бний у своїй вірі. І за це нахабство його тре-
ба викинути звідси та й годі.

— Але ж він — ранений, Мабель!

— О, для ранених є шпиталі. Завтра ж

його тут не буде. І прошу вас, Мері, більше ніколи про нього й не згадувати мені.

У Мері знову виразно з'явився вираз упертості в устах. Вона знизала плечима й кашлянула.

— Добре, слухаю. Але вибачте мені, Мабель, я все ж таки не розумію: у вас же нема **безсумнівних** даних, щоб так говорити й ставитись до цього чоловіка... Аджє...

— Я маю цілком безсумнівні дані. Я абсолютно певна: це — шарлатан!

Мері знову знизала плечима.

— Я не розумію, як можна так ображати людину без доказів.

Мабель спалахнула.

— Мері! Ви драгуєте мене! Ідіть собі геть! Забирайтесь!

Мері тихо вклонилась і мовчки пішла з хати.

А Мабель, як тільки вийшла Мері, втягла з шухляди столу велику фотографію Петра й почала нильно, похмуривши темнозолоті брови, вдивлятися в неї. Фотографія була зроблена Мабель непомітно для нього (малесеньким апаратом) у той час, як він ішов їй назустріч, широко, ясно посміхаючись. Зняток був збільшений, і тепер виразно було видно все лице, посмішку, кумедне пальто його (вічно розстібнуте, навіть у дощ) і одверті, прямі, щирі-щирі очі.

Мабель, стиснувши губи, люто рвонула й роздерла фотографію на-двоє, потім склала половинки й знову роздерла. Схопившись, вона підбігла до каміну, де лежали обкутані жаром дровеняки, й кинула на них полерту фотографію. Зразу ж із жару десь узався вогонь і лизнув шматки, що почали корчитись і вигинатись під його поцілунками.

Мабель струснула головою, розмашисто повернулася до столу, наспівуючи взяла відкладоу набік цигарку й сильно затяглася.

Розділ XIII

В передпокої задирчав дзвоник. Матільда непорозуміло злегка випнула губи до Жака й, хоча вони сиділи в кабінеті його, пошпенки сказала:

— Хто б це міг бути? Вже по дев'ятій. Одчинити чи не варто? Може, хтонебудь з анонімною посылкою бомби?

Жак нетерпляче повів головою. Задзвонило вдруге.

— Ах, Тіль, ти вже занадто нервуєшся. Іди відчини. Може, це Жан або Одетта. А як хто чужий, не пускай, — мене нема дома та й годі.

Вони умовились, щоб не Жак одчиняв двері на дзвінки, — якщо якийсь „месник“ захоче „помститись“, то щоб не так уже зручно було йому це зробити.

Матільда швиденько вийшла й лишила двері до передпокою незачиненими. В кабінеті на столі горіла лампа під великим зеленим абажуром, од якого на столі лежало ярке світло, а над ним по всій великій кімнаті стояв зеленкуватий присмерк. Перед Жаком на столі лежали два чергові анонімні листи з загрозами вбити його, якщо він не спивить своїх зрадницьких виступів проти революції і трудящих.

В передпокої клацнув замок дверей і заразе за ним зачувся здивований, штучно-веселий і навмисне голосний голос Матільди.

— О, товариш Кольте? Яка приємна несподіванка! О, Жак дома і буде дуже радий тебе бачити. Роздягайся, будь ласка. Жаку, ти знаєш, хто до нас завітав?

Жакові сильно забилося серце, але він спокійно, помалу підвівся, сховав листи в шухляду й пішов до передпокою, — тільки злегка покусював нижню губу. Кольте в супроводі Матільди вже йшов йому назустріч.

— Дійсно, яка приємна несподіванка! — сказав Жак, простягаючи руку Кольте. — Якому щасливому вітрові треба дякувати, що завіс тебе до нас?

— Вітрові спогадів... — приємно посміхаючись, потиснув руку Жакові Кольте. — Ішов повз вашу хату й згадав, як колись під час резистансу забігав до вас, і захотілося разом

згадати недавнє спільне минуле. Я вас не надовго затримаю, у мене є тут справа в вашо-кварталі.

— Сідай, будь-ласка. Огук, у тому самому фотелі, що й тоді. Тіль, може б ти нам чогонебудь... Хочеш кави, чи, може, вина? Пам'ятаєш, як ми колись пили саму гарячу воду, бо не було ні кави, ні вина, нічого?

— Ще б пак! Хоч і тяжкі, але героїчні, чудесні часи були!..

Матільда тривожно-заклопотано вийшла до їдальні й приклавши руку до серця, що стискувалось тоскним неспокоєм, думала, чого прийшов цей нещевий чоловік і чого йому дати: вина, лікеру, кави? З кавою довго буде, а послухати, довідатись хотілось якомога швидше. Отже: дати вина й сухих тістечок!

Коли вона з тацюю, на якій була пляшка вина, три келихи й тарілочка з фурделіками, звійшла до кабінету. Жак і Кольте жваво балакали, курячи й сміючись. Їм згадалось, як вони перед самим виходом німців з Парижу здорово піддурили товстого німецького капітана і завалили бомбою його касарню разом з ним і його ротюю. Матільда налила в склянку вина. Всі взяли їх у руки, і Кольте проголосив:

— Ну, за майбутні перемоги!

— За перемоги! — підхопили Жак і Матільда. (А чай саме, того ніхто не уточнив.)

— Ех, любі товариші! — поставивши напиту до половини склянку на стіл, — сказав Кольє і сумно похитав головою. І так дивно та незвично було бачити не бліде лице з витягненим, як у качки, носом і довгим підборіддям, лице, на якому ніколи цього сентиментального виразу не було, що Жак перезирнувся з Матільдою, яка стояла позаду Кольє. Вона зробила застережливо гримасу губами й очима, мовляв: „Бережись!“

— Для чого ви, правда, затіяли всю цю історію? Га? — сердечним, щирим тоном запитав Кольє і, не чекаючи відповіді, віз далі: — Я розумію вас до певної міри: питання моралі є важливе питання. Але наша мораль, товариші, згадайте самі, є мораль жертви індивіда для колектива. І то жертва особлюва: комуніст повинен жертвувати для своєї справи не тільки своїм матеріальним добром, своєю свободою, своїм життям, але й своєю честю, гідністю, своїм навіть іменем комуніста.

Жак опустив очі, — розуміється, ця проповідь була наготована заздалегідь, ради неї він і прийшов.

— ... Згадаймо приклад таких великих комуністів, як Зінов'єв, Бухарін, Каменєв та інші. Вони для врятування справи будівництва соціалізму в Росії пішли на брехню, як ви кажете, не тільки на інших, на ворогів комуні-

зму, а навіть на самих себе. Вони прийняли на себе ім'я зрадників, шкідників, ворогів соціалізму.

Жак швидко підняв голову і непорозуміло глянув на Кольє: як! Зрадників називати „великими комуністами, героями“?! Він хотів обережно звернути на це увагу Кольє, але Матільда не витримала і гостро спитала:

— І за таку велику жертву Сталін убив їх? Кольє на мент приплющив очі, немов стримуючи цим рухом щось у собі, й тоді відповів:

— Не Сталін, а комуністична партія покарала їх смертю за зраду і шкідництво.

— Як?! Але ж ви сам щойно сказав, що вони сказали неправду, що принесли себе в жертву... За що ж карати?!

— Так, по суті не була саможертва, але для справи вони були злочинцями, і їх треба було покарати. Покарати хоч би для того, щоб на мент стримати наступ ворогів соціалізму, щоб пояснити масам певні невдачі й дефекти партії. Отже, брехня, наклеп у тих обставинах були не тільки не неморальні, а, навпаки, актами високо-чеснотними. Так, товариші, революція іде не тими темпами, що намічались. Нас то тут, то там трошки б'ють, невдачі не забувають нас, це — правда. Але ж на війні як на війні: бувають тимчасові перемоги й тимчасові поразки. Згадайте, як нас

били німці, скільки було всяких поразок, а тим часом кінцева перемога вийшла все ж таки не їхня. Так само буде й тепер. Революція переможе.

— Яка революція? — тихо кинув Жак.

— Наша! Комуністична!

— Збройна?

— Іншою революція, справжня соціальна, соціалістична революція не може бути, Жаку, — м'яко сказав Колюе.

— Тоді я повторю те, що казав уже, Андре: тоді вона перейде в війну, — теж м'яко відповів Жак.

— Хай переходить. Ми переможемо і в війні. Атомові бомби? Бактерії? Руїни? Загибель цивілізації? Нехай, не ми її викликаємо. І коли капіталізм заради свого панування готовий іти на все це, ми приймаємо. Нехай вигине півлюдства, сотні мільйонів його, хай півпланети буде в руїнах, нехай. Ми на цих руїнах задушимо капіталізм і почнемо будувати соціалізм. Іншого виходу немає.

— А як капіталізм переможе? А як він на руїнах планети встановить свою диктатуру? Ти уявляєш собі, що це було б? Настала б на землі доба такої лютої реакції, з якою ніякий фашизм чи гітлеризм не зрівнявся б. Диктатура наляканого капіталіста і церкви! Що може бути страшніше? І коли тепер уже американ-

ський капіталізм усе, що хоч трохи прогресивне, називає комунізмом і переслідує його, то що було б тоді, коли, після страхітливої війни, залуштивши комунізм, він установив би своє царство на землі? Хто посмів би протестувати? „Ага, кому-їст?!“ Бий, душа! І на цілі сторіччя запанувало б чисте рабство. А хто може сказати, що буде наша, а не його перемога? Хто? І чи маємо право ми, комуністи, від яких так багато залежить, бути тій війні чи не бути, чи маємо ми право все людство віддавати на такий ризик?

— Значить, ти хочеш, щоб ми покійно тепер, без бою капітулювали й заздалегідь прийняли це рабство? — з гострим блиском в очах кинув Колюе.

— Ні, ніяким чинном! — незвично для нього гаряче скрикнув Жак і навіть пристукнув кулаком по столі. — Давати бої, битись! Але битись відповідно до історичної епохи, будучи добрими стратегами, а не догматиками. Ситуація вимагає тепер інших способів боротьби, ніж московські. Московські методи — це анархізм. Москва живе в минулому. Вона свою революцію, яка сталась у напівдикій, селянській Росії тридцять років тому, отже в цілком іншій локальній і світовій кон'юктурі, ніж тепер у нас і по всьому світі, вона ставить як святий зразок, як імперативний приклад для країн індустріальних, освічених, вихованих у

традиціях свободи, а не російського деспотизму. І Кремль замість того, щоб бути добрим стратегом і допомагати нам у наших обставинах провадити **нашу** революцію, він нас анатемує і карає за те, що ми хочемо бути собою. Кремль не помічає, що революція по всьому світі йде і без нас, що вона хоч і не по-московському, а руйнує стару економіку, старі звички, стару мораль. Ти подивись на світ: хіба він тепер такий, як був тридцять років тому?

— Все розвивається, навіть капіталістичний лад, — посміхнувся Кольє.

— Так, розвивається! А з ним розвивається і революція, і ті сили, які він сам родить, про які і Маркс говорив.

— Ленін теж дещо говорив про таку вашу революцію. Згадай його характеристику Кавтського, що він...

Але тут несподівано виступила Тіль. Перейшовши до столу і ставши таким чином лицем до Кольє, вона підвела голову й з викликом сказала:

— А чому ми повинні більше вірити Ленінові, аніж Марксові? Чи Жоресові? А чому, нарешті, ми, французькі чи італійські, чи які інші комуністи на землі повинні слухатися російських комуністів? Чому...

— Ну, Тіль, ти трохи вже... — хотів зупинити її Жак, але вона не піддалася.

— Дай мені сказати! А чому ми повинні слухатися Сталіна, Маленкова, Молотова, а не Тореза, Дюкло, Кольє? Хто може знати умови життя Франції? Сталін чи Торез?

— Але ж сам Торез слухається Сталіна! — закрячав Кольє.

— Так, слухається, бо залежить од Сталіна, од Москви, бо Москва, як і тобі краще ніж кому іншому відомо, на три чверті покриває наші видатки на партійну роботу. Торез **мусить** слухатись. Але він не може, не сміє не думати про те, що купка людей у Кремлі вирішує долю нашого народу і навіть усього світу! І Кольє теж повинен про це думати!

Кольє виразно зблід, і очі йому звужилися, стали колючими.

— Та не купка ж людей у Кремлі, а Комуністичний інтернаціонал вирішує! — гостро сказав він.

— Ах, дай спокій, товаришу, з цим нещасним інтернаціоналом! Це можна говорити на мітингах, у газеті, а не нам, ми знаємо дещо про ці вирішення Комінтернів та Комінформів.

— Ну, знаєте, товариші, це вже одверта реакція, фашизм, — сказав Кольє і підвівся. — Мені вже тут, видно, нема чого робити. Я зайшов до вас як старий друг і товариш посидіти з вами, але награвив на ворогів.

Тіль незалежно підвела голову догори, а Жак хотів щось сказати, та Кольє не дав йому й почати:

— Одначе, я хочу, в пам'ять нашої старої дружби, зробити ще одну спробу взяти вас на розум і попередити вас. Мушу вам сказати, що в партії й серед робітництва росте обурення проти вас. Можуть виникнути дуже небажані вибухи цього обурення. Партія сподівається, що цей стан у вас мине, що він є наслідок якихось ненормальних психічних причин. І тому покищо питання про нашу „акцію“ і виключення вас із партії не ставиться офіційно. Але вам треба припинити вашу шкідливу, ворожу партії й комуністичній діяльність. І мушу вам сказати: вона дуже шкідлива, особливо в цей момент для нас. Нам треба бути утрое непохитними, судільними. А ви зносите непевність, хитання, сумніви. І в ваших особистих інтересах я готовий вас благати, товариші: припиніть вашу нещасну акцію. Ми замовчимо, ми забудемо цей цілком незрозумілий ваш ухил і будемо далі працювати разом, як працювали весь час. Не ставте себе в становище ворогів трудящих.

— Ми не вороги трудящих! — гаряче скрикнула Матільда.

— Партія вважає вас за ворогів, — м'яко сказав Кольє. — А ви знаєте, як вола вміє

боротися з усіма її шкідниками й ворогами. Отже...

— Оце, значить, є та відповідь на нашу пропозицію, яку ми переказали через вас Москві? — тихо спитав Жак.

— Москва тут ні до чого. Це — наша маленька місцева справа.

— А яка все ж таки відповідь Москви на пропозицію? — з тим самим викликом спитала Тіль.

— У Москві є важливіші справи, товаришко, ніж наївні пропозиції людей, які збилися зо шляху комунізму. Ну, я вас попередив, товариші (він підкреслено вимовив слово „товариші“, щоб показати, що розриву немає), а ваше діло тепер так чи так реагувати на моє товариське й дружнє попередження. Ох, я мушу поспішати, заговорився я у вас, а на мене там чекають.

І так само привітно й сердечно, як і тоді, коли, прийшов, потиснувши їм руки, він похатцем пішов до передпокою. Ленуарі провели його до вішалки, Жак навіть поміг надягти пальто, і Кольє, ще раз якнайсердечніше посміхнувшись до них і кивнувши „до побачення“, вийшов на сходи.

Замкнувши за ним двері на ключ, Жак повернувся до Матільди й з успіхом сказав:

— Прийшов перевірити, яку дію зробили його анонімні телефони та листи. І загрозили,

— Але вони можуть, дійсно... — Матільда хотіла сказати „убити нас“ і сказала: — завдати нам багато прикроців.

— Так, можуть... — ідучи до кабінету, згодився Жак.

І коли Тіль, погасивши світло в передпокою, прийшла до нього, Жак стояв коло столу, дивився в нього не рухаючись і нарешті сказав:

— Що ж, Тіль, нехай нас судять, нехай ляють, гавблять, виключають з партії. Коли ми перед самими собою, перед своїм сумлінням знаємо, що ми не для себе, не для своєї користі, не під примусом і терором сповідуємо свої переконання, а для користі колективної, то нам не повинно бути ні соромно, ні страшно. Правда ж, Тіль?

— Правда, мій Жако, правда! Але вони не посміють ні судити нас, ні виключати. За що?! — спитає кожний товариш. А вони все ж таки бояться opinіо громадської. Тільки, знаєш що, Жако, ми все ж таки будемо тепер ще трошки обережніші. Ми порадимося з Жаком і встановимо нашу дальшу тактику. Правда?

І вона обійняла Жака обома руками за голову й ніжно провела ними по щоках, зазираючи в очі.

— Правда, Тіль, постараємось бути обережнішими. Але не уступаючись ні на крок од того, що вважаємо за справедливе, і ніякі софисти-

ки, ні загрози не повинні примусити нас піддатися. Так, Матільдо?

— Так, Жаку! — і вона рішуче труснула головою.

Розділ XIV

Біля четвертої Кіндрат у супроводі одного з льокаїв підходив до кімнати Петра. Він не цікавився ні широченними сходами, ні різьбленими височеними стелями, ні людьми, що зустрічалися йому по дорозі. Округлені, напружені очі його весь час дивилися тільки вперед, коло кожних дверей угадуючи: тут чи ні?

Нарешті, льокай тихенько постукав, і двері зараз же розчинилися. На порозі з'явилася жінка, вся в білому і з руденькими, дрібними кучерьками, що викочувались із під пов'язки на голові.

— Мосье... мосье...? (Вона, очевидно, забула прізвище Кіндрата, сказавши їй Петром)

— ... Прошу, прошу, входьте. Містер Бішатицкі на вас чекає.

По-французькому вона балакала так кумедно, що іншим разом Кіндрат із задоволенням звернув би на це увагу, але тепер він навряд чи й чув її. Зрозумівши тільки „входьте“, він увійшов і зараз же побіг до ліжка. Місс Грег-

тем вийшла з кімнати й тихенько причинила за собою двері.

Коло ліжка Кіндрат зупинився і злякано дивився на обидві руки Петра, що без перев'язки лежали поверх синьої шовкової ковдри. А лице Петра було сіре, змарніле, немов аж схудле за одну ніч. Воно посміхалося, воно, любе, зраділо, хоч і слабенько посміхалося до нього. Але чого ж, ради Бога, обидві руки були без перев'язки?!

— Здоров, Грицевитко... — слабким голо- сом сказав Петро й посунув по ковдрі до нього праву руку.

Кіндрат обережно взяв і ледь-ледь потиснув її, а сам не переставав зиркати то на лице Петра, то на ліву руку його.

— Сідай. Присунь стільця ближче.

Кіндрат хапливо присунув стільця до само- го ліжка й сів.

— Ну, бач: живий... — пошепки сказав Петро, не перестаючи зраділо й ніжно посмі- хатися.

Кіндрат подивився на ліву руку Петра, перевів очі на лице, знову на руку.

— Шукаєш рану? — посміхнувся Петро.

— Помилвся, братухо. В груди почало.

— В груди?!!

І Кіндрат аж дух затаїв од жаху.

— Нічого. Куля вийшла другим боком.

Через два тижні загоїться, як на собаці.

— А як же... а як же ти крикнув „О“??

— А хто його зна. Само крикнулось. Та я вже тоді й не пам'ятав себе. Ну, пусте діло.

— Та як же я, сукин син, так поцілів тебе?! — з жахом і мукою вирвалось у Кіндрата. — Голубчаку ж ти мій! Паню, ріднень- кий!

І Кіндрат раптом ухопив ліву руку Петра й судорожно припав до неї поцілунок.

Петро безсило почав випрочувати руку, схвильовано шепочучи:

— Ну, що ти, Грицю! Пустя. Годі! Не тре- ба. Хтось увійде. Сядь, Грицю.

Кіндрат одірвався й, одвернувшись, швидень- ко, соромливо витер очі ребром руки. Порім засоромлено, ще мокрими очима подивився на Петра й сердито буркнув:

— А крикнув „О“. А я, сукин син, уже тоді чув, що рука здригнулася мені. Будь я проклят, чув. І всю ніч лежав та думав: ну, житиму я другу ніч, чи ні. І як мені сказали телефоном, що ти хочеш мене бачити, так, думав, отам у тій телефонній будці й упаду від хвилювання. Та правда, що куля вийшла?

— Правда, Грицю.

Кіндрат глибоко-глибоко зідхнув і провів ру- кою по чолі. Й тільки тепер глянув по хаті, по ліжку з різьбленими дерев'яними спинками,

що фотелях, по пухнастому килимі, на підлозі

— А догляд за тобою добрий?

— Добрий... — хитнув головою Петро.

І Кіндратові кинулось в очі, що Панько немов би якось погас, понурився, похмарнів.

— Що тобі, Паню? Недобре стало?

Петро слабо покрутив головою, напівзаплющивши очі.

— А що ж, Паню? Чого ти ніби... змінився?

Петро помовчав і пошепки сказав, усе дивлячись собі на груди:

— А знаєш, хто „моя“ американка?

І губи йому скривилися такою гидливою на-смішкою, що Кіндрат злякано закруглив очі: чи не маячіння в нього?

— А хто, Паню? — боязко спитав він.

— Племінниця Стоверова.

Кіндрат перелякано витріщився на Петра. Він одразу повірив, що це — не маячіння, що Панько говорить при здоровому розумі. Але що американка — племінниця Стовера...

— Та як же це так?! Племінниця Стовера?!

Та ти її бачив, чи що?

— Бачив і навіть балакав.

— От так історія! Оце так-так! Ти диви! Га?

І Кіндрат од дивування навіть устав і знову сів.

— Ну, й що ж вона? Здивувалася? Зраділа? Чи той, злякалася, що ти ранений?

Петро все так само гидливо й понуро посміхався.

— „Зраділа, злякалася“. Не зраділа й не злякалася.

— А як же? Не розумію.

Але з посмішки Петра він уже зрозумів, що сталося щось недобре.

— Та зрозуміти не легко. Або ні: легко зрозуміти. Мільярдерка злякалася, що штучки її викриваються. Я її ще вчора побачив. Собі не вірив, що то вона. Думав, що то мені в голові від усього каламутилося. Спитав жінку, що сидить коло мене. Ну, й сама сьогодні прийшла.

— А вона вже знала, що це ти?

— Та, мабуть, знала. Вислала з хати жінку. Ну, думаю, молодиця, зараз вона...

Петро скривився, як од фізичного болю, й помовчав. Потім знову з тією самою непорушністю всього тіла й голови заговорив далі хрипким, ледве чутиим голосом:

— А вона кивнула головою, як... як льокаєві й почала говорити таке, що... що й досі не можу очуняти.

Він замовк і заплющив очі.

— А що ж вона сказала, Паню?

Петро рухнув віями й з натугою заговорив далі:

— Сказала, щоб я виїхав звідси.

— Чому так?!

— Не сказала. Просто таке її бажання. Але я зрозумів: бо я можу розповісти, що вона по дансингах волочитья. Живий свідок. Сама поставила мені вимогу, щоб я нікому про наше знайомство не казав і щоб негайно звідси виїхав. До якої хочу, до найкращої клініки, аби виїхав. Платитимуть за мене та ще й нагороду за рану дадуть.

Кіндрат ошелешено мовчав. Потім тихо пошвиств і сказав.

— Так отака-а американочка! Так оце така пролетарка! Нічого собі наша?!

— Так, пролетарка. І тільки сьогодні я згадав, як Жозеф розповідав про якусь племінницю Стовера, як вона мужчинами перебирає, як виробляє з ними всякі штуки. Чи думав же я, що це та сама...

— Та-ак, — розгублено протяг Кіндрат. — Просто фантастика якась. Неймовірно! Щоб ото попасти якраз на саму племінницю..

— Ніякої фантастики немає! — шарпнув рукою по ковдрі Петро. — Цілком натурально. Вона ж, мабуть, по всіх дансингах біга й вибирає собі самців. До свого смаку. Ну, й мене нагляділа. Підійшов, значить під її смак.

Сильний, здоровий. Ну, й купиуй. Розпуссна, мерррзенна буржуйська гидь!

Петро безсило відкинув руку й повернув голову набік, заплющивши очі.

Кіндрат не рухався. Сутінки ставали все густіші й густіші. Всі речі в хаті почали розпливатися, тільки вікно ясніло сіросинім чотирикутником.

— Ну, добре, Паню...—тихо, винувато почав Кіндрат. — А чого ж вона з тобою... немов би той... Ну, чого не купувала тебе, чи що? Коли така, то чого ж... (цілий місяць, здається?) воловодилась?

— Хе! — хикнув Петро. — Бо вони — делікатні, бо вони за свої гроші хочуть самця з поезією мати. І з перчиком. Дегенератв-буржуйчики вже приїлися, так пролетаря заманулося. А тут вийшло, що з цим пролетарем скандал може вийти. Цяцька небезпечною виявилась. Ну, і к чорту її швидче. Якби ти бачив, яка ворожість, яка зневага, яка злість у цієї... жінки проступала в лиці, в словах, у погляді. Наче я їй страшенне зло зробив.

— Отаке?!

— Отаке. Ні про здоров'я, ні про рану не спитала, ні посміхнулася. Голова задерта, губа вишнута, погляд величний, зневага. А як сказав їй „Мабель“, так якби ти бачив, як спахланула, з яким обуренням і огидою здивува-

лася. „Мабель?! Яка Мабель? Хто вам дав право так називати мене?! Місис Стовер я!“ Оце та сама місис Стовер, що ще кілька днів тому не дозволяла її міс Мабель називати, а тільки Мабель, що тулилася... О, гідь проклята!

Петро шарпнувся й застогнав, чи від фізичного болю, чи від огиди.

— Паню! Тобі ж, мабуть, шкідливо довго балакати і хвилюватись?

— А чорт його бери! Хай!... Тільки що мені тепер робити, Грицю? — раптом жалібно, з мукою, по-дитячому майже схлиснув Петро. — Тяжко мені тут лишатися. Безумно тяжко. Огидно так, що головою бився б об цей столик. Не можу!.. Та ще ослаб сильно. Тоскно, Грицю.

Кіндрат узяв в обидві руки велику ослаблену руку Петра й ніжно почав потискувати, немов піддаючи йому сили.

— Як тільки в'явлю собі, що вона знов сюди прийде, що знову буде... Не можу! Що хоч, тільки виїхати звідси. Вона мені нагороду! О-о!

І Петро з такою дивною для його стану силою потиснув руку Кіндратові, що той аж підвівся на стільці від болю. Але Петрова рука тут же й ослабла й повисла між зацімілх пальців Кіндрата.

— Паню! Не треба хвилюватись! Будь вона тричі проклята. Не варта вона того. Може, засвітити, Паню?

— Засвіти... — мляво прошепотів Петро. — Там на столику... пиптик надуши.

Кіндрат знайшов пиптик, надушив, і по низу кімнати з-під синього абажура розлилося ніжне, тепле світло. А гора вся закуталась у блакитний присмерк.

Петро лежав непорушно, безсило схиливши голову набік, уткнувши підборіддя в груди. Здавалось, він заснув чи зомлів.

— Паню! — обережно, з острахом у голосі шепнув Кіндрат.

— Що? — ледве ворухнув губами Петро, не розплющуючи очей.

— Тобі погано? Може, вже піти мені?

Петро від цих слів аж головою злякано шарпнув.

— Ой, що ти! Ждав тебе, як... як не знаю, що, а ти вже йти.

— Стомлює тебе розмова.

— Нічого Я вже думав: може так зробити: дійсно, попрохати перевезти мене до клініки. Цим я й Стоверові показав би, що... що не для нагороди чи для чого іншого рятував його. Ще більше довір'я в нього було б. Га? Як ти думаєш?

— Та повятно!

— А він же часом, може, приїжджав би провідати мене в клініці. Пrawdę? А потім, може, якоїнебудь служби попрохав би в нього. Га? Як ти думаєш?

— Та понятно! Не може ж бути, щоб коливбудь та не провідав людину, що життя йому врятувала. Або й службу... Повинен би. Що ж, переїжджай до клініки. А то як будеш отак хвилюватись, то й ні справі, ні собі самому від того користи не буде.

Петро знов заслаб, заплющив очі, мертво затах. Кіндрат боявся поворухнутись і тримав його руку, стараючись не сильно дихати, щоб не хтати тієї руки своїм боком.

— Ні... — раптом тихо покрутив головою по подушці Петро. — Не можна переїжджати. Не можна.

— Чому, Паню?

— „Чому“. Тому, що пропала тоді справа. Раз-два, може, ириде, а там... запропонує „нагороду“ та й одкупиться. А сюди на якунебудь службу та не допустить потім. Куди там!... Ні, треба лишатися. Нехай мучить, катує, що ж...

Кіндрат трудно зітхнув.

— Ну, що ж тоді лимайся, Паню! Лишайся. Черетерни для справи ще й це від тої, а лишайся. Коли сам Стовер не викине, то й вона не викине тебе звідси. Це ясно.

Петро помовчав і тихо проговорив:

— А що ж то вона думатиме про мене? Чого до клініки не хочу?

— А чорртяка її бери! — люто зашніпів Кіндрат. — Хай собі дума, що хоче. Та не бери ти так до серця, як вона там ставиться до тебе... Не до тебе ж вона так ставиться, це ж не ти, а Вишнятинський. Себе забудь. Пам'ятаєш, ти мені сам це казав. Ну, й ти забудеш себе. Ти — попович Вівішніскі. Ну, а як так, то так йому й треба, релігійникові паршивому, слугі буржуазії. Грай комедію і плюй собі. Хай б'є по Вівішівському.

Петро не знав, чи слухав. Але коли Кіндрат замовк, він прошепотів:

— Але ж не Вівішніскі трохи не умлівав за мене, а я, ідіот, дурень, собака! Я!

— Ну, чого ж ти лаєшся? За що? Хіба ж ти знав, хто вона справді? Ну, от тепер знаєш і вмлівати не будеш. Кінець. Хто вона тобі тепер? Буржуйка. Плював ти на неї та й годі.

— О-о! — покочав головою по подушці Петро. — Без огиди думати не можу. За тисячі верст забіг би від неї, коли б моя воля.

— Та й забіжиш. От тільки коло Стовера побудеш, вивідаєш, і тоді за тисячі верст, до дому.

Петро нічого не відповів. Очі йому були за-

плющені і баньки від тінів здавалися великими й синіми на всьому лиці його, а надто в куточках уст ще лишилися сліди огиди, неначе він весь пройнявся нею.

— Дай... випить.. — трудно прошепотів Петро. — Там, на столику... В карафці.

Кіндрат швиденько схопився, налив у склянку жовтуватої рідини з карафки й підіс до уст Петрові.

— На, Паню.. Чекай, я піддержу тобі голову.

Він підважив лівою рукою голову Петрові, а склянку обережно підставив до уст його. Петро, напіврозплющивши очі, припав до склянки й жадібно став пити.

— Дякую... — відхилившись на подушку і знову заплющивши очі, шепнув він. — Тепер іди... Ослаб я дуже... Завтра приходь... Зранку.

— Прийду, Паню. З самого ранку. Засни гарненько. Бувай. До завтра.

— До завтра...

Кіндрат навшпивьках, неспокійно озираячись на Петра, пішов із кімнати.

Володимир ВИННИЧЕНКО

Н о в а з а п о в і д ь

Розділ XV

*Український текст роману
друковано вперше в газеті
„Українські Вісті“,
Neu-Ulm, Germany.
Французький переклад вийшов
перед тим окремим виданням
у Парижі.*

В передпокої коротенько диркнув два рази дзвінок. Жан Гульо похапцем вийшов з кабінету.

Люсьєн була в новому капелюшку, якого не хотіла зразу скинути, щоб Жан міг помилуватися нею в ньому. І вся вона, дійсно, чи від капелюшка, чи від чого іншого була така свіжа, туга, жвава, повна підняття.

— О, Жан, як ти мило все приготував! Я хочу чаю! Швидше, швидше, швидше! А правда, милий капелюшок? І страшно дешево: всього десять тисяч. А сукия тобі подобається? По-щирості? Га?

По-щирості, суконька була теж досить мила: чорна з бронзовим відблиском, з майстерно повставлюваними клаптяками споріднених кольорів.

— І теж безумно дешево: двадцять тисяч! Показались люди. Скрізь павіка. Просто задурно роздають речі. А ти що такий, Жане? Якісь прикросі? Так?

Жан підсунув до краю столика чашку з

чаем для Люсьєн і сам сів у фотель по другий бік.

— Так, трохи. Часто чоловік, бажаючи миру для інших, творить собі самому війну. Можливо, ти скинеш сукню та капелюх, надінеш пенюар і ляжеш? Зручніше буде.

— А правда! Ти маєш, як завжди, рацію!

Люсьєн, швидко скинувши сукню, вийняла з бібліотечної шафи свій пенюар і перевдяглася. А капелюха скидати ще не хотілося, й вона в ньому стрибнула на канапу й лягла, простягнувши ноги в туго натягнених нільонових панчохах.

Раптом тут же вся стріпнулася і аж стала на коліна на канапі, розкинувши поли пенюару й показуючи рожеву коротеньку шовкову спідничку. Широко, захоплено розкривши очі на Жану, вона скрикнула:

— Жане! в мене чудесна ідея! Знаєш, що? Я хочу перевірити, як тебе оцінюють у Франції й закордоном. Наприклад, в Америці!

Жан Рутьо здивовано встромив у неї свої маленькі очі й поставив чашку на столик, не відіспавши її до уст.

— Як же ти це зробиш?

— А от як, — почала Люсьєн і смаковито втягла в себе губи, як діти, що розповідають щонебудь захопливе, — я заведу з секретарем, маркізом де-Монфор розмову про тебе і...

Адже Стовер і цей маркіз, вони ж немов противники соціалізму. Правда? Ну, так от, заведу розмову і наведу її так, щоб він сказав, як вони, вороги соціалізму, оцінюють тебе — соціаліста. Вони — американці, й у них усе просто: така людина коштує стільки доларів, а така стільки. От я й...

— Чекай, Люсі, — злякався Рутьо, — я гадаю, ти ж не будеш...

— О, Жане, ти можеш бути абсолютно спокійний. Я так поведу розмову, що він буде в мене питати, він, із своєї ініціативи, буде тебе оцінювати.

— Чекай, чекай, Люсі. Ідея, може для тебе й втішна, але щоб не вийшло якогонебудь непорозуміння. Ти про що конкретно питатимеш його?

Люсі нетерпляче знизала плечина.

— Ах, Господи! Я ні про що не питатиму. Розумієш? Мені недавно сказали, що в мене є великий дипломатичний талант. Не бійся, кажу тобі. Я хочу знати, перше: як тебе взагалі оцінюють в Америці, скільки доларів ти коштуєш. Потім, друге: скільки б доларів вони дали за те, щоб ти згодився співпрацювати з ними в справі миру. Третє...

Жан Рутьо зовсім неспокійно встав і простягнув руку до Люсьєн.

— Люсінько, я не знаю, які твої диплома-

тичні талаанти, але це надзвичайно небезпечна розмова. Я дуже тебе прошу не знімати її...

Люсьєн знову вередливо й з досадою крутнула головою.

— Ах, Жане, ти нічого не розумієш. Дай мені спокій. Кажу тобі: ніякої небезпеки немає. Він сам мені це все скаже без ніяких моїх запитань. Чуєш? І, розуміється, я йому дам зрозуміти, що це просто фантастика гадати, що в Жана Рulyо грошима можна змінити переконання.

Жан засміявся.

— Ти, дійсно, якимсь дипломатом у нас починаєш бути. Тільки ця твоя дипломатія — дитяча і, крім того, небезпечна. Та й ні на що не потрібна.

— Як ні на що?! — обурилась Люсьєн. — О, вибач! Я хочу знати, скільки ти коптуєш. Хто знає, а раптом я маю якогось іншого претендента на моє серце й хочу зрівняти вас: хто дорожчий. О, Жане, без жартів, я страшенно хочу зробити цю невинну перевірку. Дозволь мені її зробити. А хіба ж тобі самому не цікаво перевірити так? Га, Жане? А потім коли б Стовер згодився працювати з тобою для миру на твоїх умовах, хіба б ти відмовився? Га?

Жан Рulyо погладив бороду, помовчав і сів у фотель.

— Чай зовсім заходив... — з докором ска-

зав він, торкаючись пучкою до чайника. — Треба знову нагрівати.

Люсьєн зістрибнула з канапи, підбігла до Рulyо й, обхопивши його рукою за шию, сіла йому на коліна.

— Ні, ні, ні, я не хочу, щоб ти відмовчався. Ти мені скажи: невже тобі це цікаво, як тебе оцінюють? Щиро-щиро скажи.

І вона, поклавши другу руку на щоку, обернула всю голову його до себе.

— Ну? Скажи?

Жан Рulyо посміхнувся і боком уст поцілував руку.

— Ну, хай буде цікаво. Але ж...

— Дякую, дякую, дякую! — обхопивши його обома руками за голову, почала вона коротенькими поцілунками обкльовувати зовсім боків його уста, не даючи йому говорити. Тоді Жан Рulyо обурився, вхопив гнучке тіло й, як дитину, що розгулялася й не хотіла йти спати, доніс до канапи.

— І скільки б дали, щоб ти згодився співпрацювати з Стовером. І це питаю. Ага, чуєш? Питаю! Ні, ні, вперед скажи: чуєш?

— Чую, чую. Питай, що хочеш, тільки...

Тоді Люсьєн зірвала з себе капелюшка, кинула на підлогу й звичним рухом надушила гудзик біля лямпи, — вона в такі хвилини не любила світла.

Розділ XVI

Звичайно, Петро міг би й швидше видужувати, коли б спокійніше лежалося, а, головне, коли б не та. Та була головною причиною постійного напруження. Правда, вона в нього була тільки раз після того, як поставила йому вимогу переїхати до клініки. Але того одного разу було досить, щоб одібрати спокій надовго.

Прийшла вона до нього днів через два після першої розмови. Міс Грегем уже не сиділа при ньому безвихідно, і Мабель, мабуть, навмисне вибрала такий момент, коли нікого в Петра не було. Ввійшла вона з тим самим погордливим, холодним виразом усього лица, що й перший раз. І так само ні про здоров'я, ні про рану, ні про що не запитала. Хитнула тільки головою на знак привітання і зразу ж почала про те, що їй тільки цікавило.

— Ну, містере Вишнятинський? Ви виконали те, що я вам запропонувала? (навіть для ввічливості не сказала „прохала“, а „запропонувала“, як льокаєві.) — ... Ви заявили про своє бажання переїхати до клініки?

Петро старався не дивитися на неї. Вона сама не сідала, а він, розуміється, й не запросив сісти. Сьогодні його чомусь забули

поголити, й підборіддя та щоки були як піском обсіпані. Але плювати, тим краще.

— Ну, містере Вишнятинський? Я чекаю відповіді.

Петро зиркнув на неї. Господи! Невже лице людини може так мінятися?! Невже та колишня тепла, сердечна милість лица може так безслідно заливись оцим виразом жостокости, сухости, терпкості?

Він зараз же відвів очі, але в очах усе стояли її губи, як червона підківка, перекинута вниз рижками.

— Я не міг виконати... — тихо сказав він.

— Через що?

— Через те, що я не можу бути брутальним супроти добродія Стовера.

— Як так?! Оце цікаво! Чому брутальним?

Її, здається, не стільки розсердила така відповідь, як уразила несподіваним поясненням.

— Тому що... тому що це була б брутальність сказати: я не хочу тут бути, я хочу бути в клініці. Я не маю ніяких підстав хотіти цього.

Мабель різко, колюче засміялася.

— Браво! Знаменито! Бездоганно! Хо-хо!

І Мабель од задоволення навіть по кімнаті пройшлася, своїм звичаєм трошки перекачуючись із боку на бік.

А Петро лежав непорушно і ні разу не

подивився на неї, вперто в'явши очі до різьби на спинці ліжка.

— Так, містере Вишнятинський, де була б абсолютно бездоганна відповідь, коли б не було однієї невеличкої, крихітної-крихітної заковички. А саме: містер Стовер ані трошки не буде ображений. Навпаки, він буде почувати себе спокійним за ваше здоров'я, коли воно буде під правильним доглядом лікарів першої рядної клініки. Гарантую вам: ніякісінької образи не буде. **Спробуйте** принаймні. Ну, хоч натякніть. Га?

Але Петро мовчав і мружив очі на спинку ліжка. Та ще з усієї сили душив у руках ковдру.

— Ну, пане Вишнятинський? Спробуйте. Якщо містер Стовер запротестує, хоч би тільки з ввічливости, ви ж маєте змогу не настоювати й лишитися тут. Га? Ні? Такий страх образити містера Стовера? Хо-хо!

Але Петро не розмикав ні уст, ні скручених пальців. Тільки лице стало синювато-сіре.

— А от супроти мене ви — брутальні, пане Вишнятинський. Ви не відповідаєте... Гм! Ну, а коли я вас попрохаю, — чуєте? — серйозно і щиро **попрохаю**: переїдьте до клініки. Мені не дуже-дуже потрібно. Надзвичайно потрібно. Я буду вам безмірно вдячна. Зробітьте?

Петро ковтнув горлом слину й знову задубів.

— Ні?.. Добре. **Тепер** усе ясно.

І, не сказавши більше ні слова, Мабель швидко пішла з кімнати. Подорозі вона на мить затрималась і озирнулась, — пан Вишнятинський усе так само лежав, не зводячи примуржених очей із спинки ліжка. Вона зачинила двері й стомлено, мляво, неохоче тягнучи ноги, пішла коридором до себе.

Та от так після того, як хтонебудь стукав до Петра, він одразу напружувався, хмарнів і злякаво впивався очима в двері. Але Мабель більше не приходила. Петро вже почав слідити в ліжку, потім потрошки проходжуватись по хаті, а вона все не з'являлася на радість Кіндратові.

Зате містер Стовер почав чогось учашати. В розмовах він цікавився всім життям Петра, а особливо його знання чужинецьких мов.

— Так ви й німецьку добре знаєте? І польську? І російську?

І навіть на пальцях перераховував:

— Англійську, французьку, німецьку, польську, російську, українську. Шість мов. Гм! Непогано. Я готовий твердо сказати: не-по-гано.

А чого саме це було так цікаво для нього, нічого не казав. Іноді чудно-шидро зиркав, ненавче щось зв'яряючи на лиці Петра, й знов таки

нічого не пояснював. А Петрові щоразу лице його з оцими густими, товстими кущиками брів, із широким носом, з коротковіями, немов оголеними очима, карими, розумними, живими, знову нагадувало чи то малпу, чи то лева. І трошки смішно було, що цей лев чи малпа час од часу зиркав на себе в дзеркало й трошки пристачнювався.

Але про те, що найбільше цікавило Петра, ніколи не заговорював. Правда, заходив він не надовго, — хвилини на десять, п'ятнадцять. Та й чого ради він заводив би розмову з якимсь там маленьким емігрантом українцем про політику, мир, роззброєння, про великі світові питання?

Та нарешті таки заговорив!

Прийшов він якось після вечері (чи по обіді, як тут звалася вечера). Петро лежав на канапі й читав журнал (Стовер прислав цілу куну їх), що все число його було присвячене питанням війни. Коли в двері застукано, він одклав книжку, злякано крикнув „увійдіть“ і напружено став дивитися на двері. Але ввійшов Стовер, і Петро з полегшенням швиденько спустив ноги з канапи, збираючись підвестися.

— Лежіть, лежіть! — крикнув ще від дверей Стовер. — Лежіть, я вам кажу!

Петро слухняно ліг.

Стовер підійшов до канапи своїм нехепливим, але точним і трошки величним кроком, злегка випнувши наперед туге червце, і простяг руку Петрові.

— Добрий вечір. Як себе почуваете? Краще? Чудесно. Читали цей журнальчик? Так, — вони пишуть добре.

Стовер підсунув собі фотель і сів, повільно розстібнувши піджак і підтягнувши холоші, щоб не напиналися на колінах.

— Так, — пишуть вони добре, — неважно повторив він і раптом запитав: — Ви, здається, казали, що ваші два брати загинули на війні?

— Так, загинули. А сестру... замордували російські салдати.

— Так, так, і сестру.

Стовер охоче кивнув головою, як людина, що зробила вірний підрахунок. Він помовчав, непорушно дивлячись на матове внизу скло абажура, що випромінював із себе молодше світло, і раптом, прудко перестрибнувши на Петра маленькими очима, коротко кинув:

— Мій син теж помер од війни.

Петро про це вже чув, але зробив злякано-співчутливі очі й тихо, несміливо спитав:

— Давно помер?

— Рік тому. Двічі був ранений. Два роки

мучився. Я твердо готовий сказати: не жив, а мучився.

Він знову перевів погляд на абажур, хмуро натягнувши брови на очі й стиснувши уста. І тепер дуже подібний був до лева, що до чогось хижо прислухається.

— Два роки. Без перерви страждання. Блавав убити його. Вбила смерть. Зглянулась.

Він це говорив простим, майже байдужим, таким не схожим на Стоверів голосом, неначе диктуючи Петрові. Потім раптом устав, машинально застібнувся й почав ходити по кімнаті, не підходячи близько до кавапи й ні разу не подивившись у дзеркало.

Петро лежав не ворущачись, тільки скоса водячи очима за тугою, сильною, темносірою постаттю.

Походивши, Стовер знову сів і мовчки закурив тонку й довгу сигару, що витяг звідкись із внутрішньої кишені піджака.

— І коли він помирав, — рантом несподівано знову почав він, — я дав йому слово, — і йому, і собі, — що помщуся за нього. Все майно своє, все життя своє, віддам на боротьбу з лютим ворогом, що вбив мого сина (і мільйони інших синів, братів, сестер, батьків). І це тепер ціль мого життя. І те, Віше, що ви своєю кров'ю врятували це життя,

намарне не піде. Будьте спокійні, мій молодий друже.

— Я готовий удруге віддати всю її для цієї мети, — тихо й ніяково сказав Петро Вишнятвський.

Стовер зирнув на нього, нічого не казав і суворо пихнув сигарою.

— Люди не розуміють цього, — бовкнув він. — А коли не розуміють, то й не вірять. Одні гадають, що я приїхав скуповувати французьку металюргію. Другі, — що я представник Волл Стріту. Треті, що я — тайний агент трохи не большевиків. Четверті, що я — просто самодур і ідіот. А найпростішому, тому, що є в дійсності, не вірять. Ну, хто ж із розумних, ділових людей буде вкладати свої гроші в таку невпевну, таку несерйозну справу як боротьба з війною? (Петро спустив очі: а про війну з ССРСР не згадав!) — А ті, що вірять... Та чи багато їх таких, що щиро вірять? Яка, власне, користь од них? Вони охоче беруть гроші на пропаганду, вони гаряче проклинають війну, але хто може поручитися, що вони віддадуть щонебудь своє за це, чи гроші, чи кров, чи щось цінне для них? Досі я зустрів тільки одну людину, яка за це дала сама, і не взяла. Це ви, молодий друже.

І він простягнув Петрову руку. Петро злегка почервонів і обережно взяв її в свої пальці.

Стовер міцно потиснув їх, одняв руку і почав раз за разом пихкати сигарою.

— Так, — я готовий сказати: єдина людина.

— О, містере Стовере, — засоромлено сказав Вишнятинський, — таких людей є багато. Мільйони людей вас глибоко шанують і.. готові на все за вас. І готові віддати життя на боротьбу з війною.

Стовер із сумнівом покрутив головою.

— Не знаю, не знаю. Ви судите по собі. Але таких, як ви... небагато, містере Віше. Дуже небагато. Вірте мені. Я багато бачив людей за свій вік, багато їх бачу тепер. Скажіть: ви італійської мови зовсім не знаєте?

— Ні, я почав був вивчати. Але...

— Ви ніякої справи чи роботи в Парижі не мали?

— Ні, шукав тільки.

— Ага. Так. Ну, поправляйтесь, видужуйте.

Стовер підвівся й застігнув піджак.

— Що лікар каже, скільки ще часу будете інвалідом?

— Та ще ніби тиждень-два.

— Ага. Добре. Ну, добраніч. Спіть. Я стомив вас розмовою.

— О, містере Стовере!.. Навпаки, мені така радість, коли ви мені робите честь своєю візитою. А сьогодні, так я просто...

І Вишнятинський від зворушення замовк і похнюючися.

— Ну, добре, добре. Спіть спокійно. Надобраніч!

І хитнувши Петрові головою, Стовер повільно, точно ступаючи, пішов із кімнати. Полорозі він подивився в дзеркало й злегка випростався, випнувши живіт.

А другого дня вранці з'явився кравець і з великою поштивістю та майже з ніжністю зняв із Петра мірку на убрання, пальто, білизну, навіть капелюх і черевикки, хоча це вже був і не його фах.

Кіндрат, як довідався про це того ж дня, то так і засяв увесь, так і закрутився в'юном по хаті.

— Ну, братухо, наша взяла! Щось воно буде. Будь я проклят — буде! Це — ясно. Не дурно ж я тебе прострелив! Закуримо, чорт його забирай!

Але Петро боявся радіти. Нарадієшся, а потім так же гірко й досадно вертатись до старого!

Розділ XVII

Як от, одного дня Стовер через свого секретаря, містера Авса (молодого, жовго-білявого, симпатичного парубчачка) переказав йому, що о дев'ятій годині вечора він чекає його в

кабінеті. Оце, значить, мала рішатися доля!

Петро довго гадав, як його вдягтися для цієї візити, й вибрав усе темне, — не так помітно, що нове. Той самий секретарик прийшов по нього і провів його величними коридорами та різними переходами вниз до Стоверового кабінету. В новому вбранні, а надто в нових черевках їти було незручно, та й утома чогось брала, так що аж раз зупинився Петро, щоб одлихати. Секретарик злякався і почав прохати вибачення, що так швидко йшов, — містерові Вішеві, мабуть, ще важко ходити. Містер Віш на це тільки посміхнувся й рушав далі.

Стовер сів за столом і балакав із кимсь телефоном. Секретар мав увести містера Віша без попередження, через те, коли воєні двоє увійшли, він не здивувався й показав Петрові головою на фотель навпроти себе, по другий бік столу. Містер Авс уклонився й виїшов, а Петро нерішуче сів на краєчок фотеля, не сміючи пірнути в нього всією спиною.

— Так, так! Чудесно. Видавайте, вилавайте. Всього доброго.

І Стовер, нарешті, поклав слухавку на апарат.

— Ну, добрий вечір, містере Віше! — простягаючи руку через стіл, посміхнувся він. Петро вперше бачив посмішку в нього, і його вра-

зило, як сильно змінилося лице від неї, — стало добре, просте, симпатичне (а зуби широкі й великі, як жовті лопаточки). Петро поспішно підвівся й потиснув руку.

— Ну, вже дозволено вам ходити? Знаю, знаю. Сідайте. Хочу з вами поговорити докладніше. Та сідайте як слід, зіпріться спиною, вам ще не можна стомлюватись дуже.

Петро, ніяково посміхаючись, усунувся в глибокий фотель і сперся на м'яку спинку його.

— От так. Ви не курите, здається? Знаю. Добре робите. Це — теж рідко. Після війни навіть жінки закурили. Мільярди цигарок викурює Америка. Один із наслідків війни. Найменший. Ну, так от, містере Віше, берімося до діла. Хочете вступити до моєї армії, що воює з війською?

Петро не чекав такого рантового вирішення своєї долі й від хвилювання аж трошки підвівся та й знову сів, тільки рівніше.

— З... з радістю, містере Стоверє... — навіть запнувся він. І ця радість так виразно, так широко полилася з одверто розгорнутих очей просто в лице Стоверові, що тому не треба було довго ламати собі голову, як прийнято його пропозицію.

— Добре. Я іншої відповіді від вас і не ждав. Тепер визначимо ваше місце в цій армії. Ваше місце буде дуже відповідальне, містере

Віше, майте це на увазі. І не зовсім безпечно, навіть у фізичному сенсі.

— Тим краще... — посміхнувся містер Віш. Але посміхнувся не нахабно-фамільярною чи якоюсь там посмішкою рівного до рівного, а сумирною, простою собі посмішкою.

— Добре. Але це місце я вам даю через те, що маю до вас цілковите довір'я. Чуєте, містере Віше? Я твердо готовий сказати: цілковите довір'я.

Містер Віш не знав, що на це сказати, й ніяково буркнув:

— Дякую дуже.

— Тільки через це. Отже, ви матимете посаду начальника моєї лйбгвардії, або, якщо говорити простіше, начальника моєї особистої охорони. Я маю багато ворогів, містере Віше (ви самі на собі зазнайомились із деякими з них). Не для себе, а для тієї великої справи, що я зачав, я мушу берегти себе. Не так хіба?

— О, певно! — гаряче скрикнув Петро, про себе весь час танцюючи й вигукуючи: „начальник охорони, начальник охорони!“

— Що це ви попередили атентат на мене, свідчить, що начальник охорони, ваш попередник, виявив себе не на висоті своєї місії. Я його усуваю і на його місце ставлю вас. Тепер моє життя залежить від вашої пильності й віда-

ности службі (я в них не сумніваюся). Але тим самим і ваше життя раз-у-раз є під тим самим ризиком, що й моє.

— О, що моє життя!

— Всяке життя цінне, Віше. А надто такої людини, як ви. Але це не всі ваші майбутні обов'язки. Мені доводиться провадити розмови з різними людьми. Я крім своєї рідної англійської мови інших не знаю (за працею не було часу вивчити їх. Я з п'ятнадцяти років, містере Віше, запряжений у тачку гіркого працівника). Отже, мені треба перекладача. Для простих розмов у мене є їх багато. Але для особливих треба людини, якій я міг би вірити, як самому собі, в якій би я був певен, що вона свято збереже всяку тайну. Їх, цих тайн, небагато, — я проваджу чисте й одверте діло, — але часом із тактичних мотивів деякі факти треба ховати від загалу. І от, за таку людину я вважаю вас, Віше.

Віш ізнову незручно вклонився на фотелі й зворушено промимрив:

— Це така мені честь і щастя, що я просто....

А сам готовий був ухопити високоповажаного містера Стовера під пахви й, як Кіндрата, підкинути його під саму стелю.

— Тим краще, тим краще, Віше. Але щоб як слід ви могли справлятися зо своїми обо-

в'язками, ви, розуміється, повинні бути зорієнтовані в самій справі, в цілях її, у засобах і так далі. Ви повинні ввійти в **дуж** моїх намірів. Ви не тільки будете служити, а й співпрацювати. Вам часом треба буде виявити свою власну ініціативу, свою волю, своє розуміння. Це вимагає знання **дужу** справи. Я настійно готовий сказати: **ду-ху** справи.

І містер Стовер, злегка випроставшись, ско-са зиркнув на себе в величезне дзеркало.

— Так от, Віше, прошу уваги.

Віш одліпив ще більше свою спину від спинки фотелю й ще ширше наставив на містера Стовера одверті, хлопчачі очі.

— Я рзпочав війну з війською. Я вам уже казав, через що я взявся за цю велику справу. Я вам уже казав, здається, як до мене ставляться через це. Нема розуміння. Зауважте, Віше: я — не представник Волл Стріту. Я маю, може, співчуття в мільйонах мені особисто невідомих людей, але маю ворожість, недовір'я й нерозуміння у відомих і навіть близьких мені людях. Зауважте це. Але...

Тут Стовер застережливо підніс догори руку з сигарою між двох пальців.

— ... Але це мене не спиняє і не може свинити! Я сам себе поставив у такі виняткові обставини і сам несу відповідальність за свою справу. Відповідальність перед собою, пе-

ред справою і перед моїм покійним сином. Але мене це не лякає, Віше: коли я сам перед собою чистий у своїх намірах і цілях, коли не в своїх особистих інтересах я проваджу цю справу, то ніякий суд людей, ніяка ворожість не страшні!

І Стовер гордо вдарив лівою рукою по столі й зиркнув на себе в дзеркало (в правій була свігара з сивою шапочкою попідлу).

Петро так рухнувся всім тілом, так мимоволі вражено подивився на Стовера, що той звернув на це увагу.

— Вас це дивує, Віше?

— О, ні, я це... я це добре розумію.

— Ви розумієте? Ви були в подібних обставинах?

— Так, я був... Себто... Розуміється, такої великої справи я не мав, але...

— Річ не в великості справи. В найменшій справі можна бути відповідальним перед собою. Про мене кажуть: це — хитрість, це — покривання своїх зажерницьких цілей, уся ця акція Стовера. Як я можу довести, що це — неправда? Ніяк. Значить, через це я не повинен робити того, що вважаю за свій святий обов'язок перед собою? О, вибачте! Інші кажуть: „Це — неможливо, протиприродно, мільярдер, капіталіст із природи своєї не може бути таким ідеалістом. Це — якийсь фантазер, при-

мхач, божевільний. “Неправда! І я доведу їм, що це неправда. Я, Ерцібалд Стовер, не переставачи ні на хвилину бути капіталістом, усього світові покажу, що капіталізм може і повинен боротися з війною. **Справжньому** капіталістові, — чуєте, Віше — справжньому, чесному капіталістові непотрібна війна. Йому потрібна праця, спокій, правильне, врегульоване життя — себто: мир. Справжній капіталіст творить цінності, організує життя, а не руйнує їх. Але є **не справжні** капіталісти, є хануги, акули капіталізму, як їх правильно називають, отим війна потрібна. Бо то руйнники, себелюби, марнотратці. Їм непотрібний ні розвиток науки чи техніки, ні добробут мас, ні співжиття й об’єднання народів. Їм тільки потрібна їхня нажива. І коли вони можуть учинити всесвітню пожежу, вони охоче її вчинять, щоб серед загального жаху й паніки хапати оту наживу. І от, ці хануги-капіталісти називають мене примхачем і божевільним, от ці капіталісти роблять проти мене змови, підсидають убійників. Оці самі й вас підстрелили за те, що ви їм стали на перешкоді. Що їм життя ваше, моє, десятків інших людей, коли вони готові кожної хвилини вбити десятки мільйонів людей, щоб на тому заробити! Ви — син священика? — раптом, цілком несподівано спитав Стовер.

Петро поспішно хитнув головою.

— Так, священика.

— Розуміється, релігійний, віруючий?

— Так... — зам’явся Петро. — Звичайно, я віруючий.

— Я так і думав, — бовкнув Стовер. — Натурально: син священика. Тільки наша віра, мій молодий друже, не робить нас кращими, а будучи віруючим, ми брешемо самому Богові. А звідси, коли ми привчилися брехати самому Богові, з самим Богом чеками без покриття розраховуватися, то чому ж ми не можемо дозволити собі цього з людьми? Га? Чому, я вас питаю? Ви привітяться, Віше, ви прислухайтеся до всіх цих промов, маніфестів, декларацій, дебатів наших політиків. Це — всуціль фальшиві акції, це — чеки без покриття. Ви послухайте їх: усі вони страшенно віддаві інтересам усього людства, народів, своєї нації. Усі вони жагуче бажають миру, всі вони некуче ненавидять війну, всі вони про те тільки й думають, щоб роззброїтись, об’єднатися, зажити в злагоді. А, в дійсності, всі вони, як скажені, озброюються, гострять ненависть, готують різанину, війну, — трагічно!

Стовер схопився на ноги, випростався, мигцем глянув у дзеркало і швидко вийшов з-за столу. Петро теж рухнувся, щоб устати, але Стовер нетерпляче спивив його рухом руки:

— Сидіть, сидіть!

І зупинившись проти Петра, він кумедно-шильно наставив на нього свої живі малі'ячі очі.

— Я вам абсо-лют-но довіряю. Чувсте, Віше? — тихо, значно, навіть загрозово-врочи-сто промовив він.

Віш з деяким ляком дивився на нього вгору.

— Я дуже дякую, містере Стовере, і наді-юсь...

— Дяка тут ні до чого. Я хочу, щоб ви мене зрозуміли більше, ніж як мій службовець. І я певен, що така людина, як ви, зрозумієте. Так от, Віше, мій висновок із мого досвіду та-кий. Стару мораль треба геть залишити. А за-мість неї дати нову заповідь життя. Реальну, потрібну нашій добі, направляючу, контролюю-чу, творчу. Так, я непохитно готовий сказати: но-ву за-по-відь!

Стовер навіть головою трусував.

— Бо ми ж закладаємось у наших урочи-стих деклараціях. У нас уже нема ні в що ві-ри. Ми вже не маємо ніякого критерія на доб-ре, справедливе, потрібне. Так, так, Віше. Ми не маємо ні на крихту довір'я одне до одного. Ми, як у глибокій, темній ямі, в павіці товче-мося, гриземо, душімо одне одного. Криза. Всесвітня криза. А хто цю кризу створив? Ста-ра мораль. От хто, Віше!

І Стовер сильно тикнув пальцем до Петра.

— А тому, Віше, насамперед треба бороти-ся з основною причиною. Треба, повторюю, нову заповідь усього життя. А нова заповідь повинна бути така: що проповідуєш, роби те сам. Чувсте, Віше? Насамперед сам роби. Не можеш? Не хочеш? Так не смій проповідувати. Бо кожний же ледар, шахрай, злодій, кожний демагог, владолюбець має право щочот пропо-відувати, яку хоч прекрасну теорію розводити без ніякісінького зобов'язання **самому** вико-нувати ту свою теорію. І це вважається за до-зволене, за моральне, за чесне. Злочинство є така мораль! Вимести її к чортовій матері! Го-лосити: всякий, хто сам не робить того, що проповідус, — людина неморальна, непорядна, гідка, мерзена!

І Стовер сильно махнув кулаком у повітрі. Петро слухав, напружено нахмуравши брови.

— А це допоможе? — сказав він. — Не будуть проповідувати, але будуть **робити**.

— Правильно! — скрикнув Стоер. — Ро-зумна увага! Видно, що ви входите в суть. Але на це є друга сторона цієї самої заповіді: „А що сам робиш, те другим проповідуй.“ Будь-ласка, роби, але роби це одверто. Готу-єш бомби, гармати, танки, мікроби, руйну, смерть? Будь-ласка. Але не кажи, що ти під-носиш людству букетики фіялок. Слово з ді-

лом, чи діло з словом повинні бути єдині, нерозривні, абсолютно суцільні. Згодні ви з цим?

— О, всією душею! — гаряче скрикнув Петро і навіть підвівся.

— Я радий! — дійсно, з радістю в очах сказав Стовер. — Тепер усі мої співробітники мусять прийняти цю заповідь, жити за нею і її проповідувати. Коли ні, — всього доброго! В **корінь** треба бити. Я твердо гоговий сказати: в ко-рiнь!... А тепер, Віше, ходітьте, я вам покажу ваше місце, де вам доведеться часто бувати.

Стовер підійшов до дверей, що були майже біля самого столу, відчинив їх і ввійшов у них. Петро за ним.

Опинився він тепер у вузькій, метрів на два, але довгій на всю стіну кабінету, темній, без вікон кімнаті. У стіні, що до кабінету, була довга, прозора смуга, через яку видно було все, що діялось у ньому. Ніяких меблів тут не було, — тільки два фотели та невеличкий столик з попільничкою.

— От, Віше, це — ваш сторожевий пункт. Ви під час моїх прийнятть сидітимете в цьому фотелі й слідкуватимете за візитерами не зводячи очей. Як тільки помічатимете щонебудь певне чи загрозливє, ви маєте право або ввійти в кабінет, або стріляти звідси. Я зробив цей пункт після того, як на прийняття до

мене прийшов один суб'єкт і хотів мене вбити. Я встиг кинути в нього сигарою і, на щастя, попасти йому в око. Куля його пролетіла в мене повз вухо. Більше я не хочу бути в такому дурному становищі, як був тоді. Так само звідси ввдко до кабінету маркіза, через оту другу щілину. Ви не зобов'язані охороняти маркіза, але я іноді, коли це треба, звідси слухав його розмови з деякими людьми. Крім того, Віше: при всіх моїх виїздах ви повинні завжди бути зі мною, а двоє з охорони на мотоциклетах повинні їхати один попереду, а другий позаду авта. Ну, та про всякі деталі вам скаже містер Стейн, передаючи вам усю справу. Платня вам буде п'ятсот доларів місячно і цілковите утримання в мене в домі.

— П'ятсот доларів?! — скрикнув Петро. — О, це занадто багато.

— Це норма для цієї служби.

— Але стільки й міністри тут не одержують.

— Мені немає діла до тутешніх міністрів, Віше — ви мій міністер. Їсти ви будете, звичайно, за моїм столом. А тепер ви можете йти, ви повинні бути стомлені.

І Стовер пішов до кабінету. Там він подав руку Петрові, похляскав його по плечі й сказав:

— Все добре буде. Ми повоюємо. Правда?

— О, я з охотою, містере Стовере! І я думаю, що....

— Чудесно. Чудесно. Отже, добраніч!

Петро, очманілий від усього, вийшов із кабінету й, пройшовши через якісь порожні, великі кімнати, вийшов у широкий коридор. Він здається, тут не був, ішовши до Стовера. Повагавшись, він звернув ліворуч, — у тому боці коридор, видно, вливався в якусь ширшу просторинь. Дійсно, це був величезний голл з сходами на горішній поверх, устеленими червоным килимом. Біля вихідних дверей сидів швайцар, який, побачивши Петра, схопився на ноги. Петро пішов угору, тримаючися стіни.

Раптом на горі сходів зачулися веселі голоси, й Петро на закруті побачав дві постаті: жіночу в чорній, блискучій сукні з голими руками та плечима і чоловічу, теж чорну, у фракі.

Петро ще більше присунувся до стіни й по-вільно пішов їм назустріч, похиливши голову й машинально тримаючи себе правою рукою за лівий бік, — рана почала злегка нати й поколювати. Коли парочка була вже всього на кілька східців вище за нього, він підвів голову й трохи не відхитнувся назад: це була Мабель. В оцій чорноблискучій довгій сукні, з блиском діамантів у золотому волоссі, на гру-

дах, в іншій зачісці, вона вся була зовсім інша, неподібна до себе, краща й чужіша.

Вона мовчка пройшла повз Петра. Але, проходявши, озирнула його з таким одверто-зневажливим і глузливим усміхом, що він не на-сміливсь навіть уклонитися й тільки некуче почервонів. Проминувши його, Мабель щось сказала своєму кавалерові, гарному, сильному, з квадратним підборіддям парубкові, й обоє голосно засміялися. Петрові ще раз гаряче шугнула кров в очі, й він швидко пішов сходами далі.

Нагорі він попрохав льокая провести його до його кімнати. Коли лишився, нарешті, сам у себе, він ліг на канапі й безсило заплющив очі від втоми, від сорому цієї зустрічі, від напливу думок з розмови зо Стовером.

Але Стовер таки, кінець-кінцем, одсунув Мабель. У Мабелі вже не було нічого ні нового, ні несподіваного. Ну, ще раз образила мільярдерка бідного поповича. Та й не раз ще образить. Але викинути звідси вже тепер не викине, це вже чорта з два. Начальника особистої охорони його величності короля Стовера викинути не так легко. Це вже вибачте, місис Стовер-молодша!

Але сам Стовер, Стовер! Оце була таки несподіванка! Це була така несподіванка, така

загадки, що Петро навіть устав, схрестив руки на грудях і почав ходити з кутка в кут, сильно насунувши брови й дивлячись у підлогу. Часом він зупинявся, довго дивився в одну точку, ніби щось лозлячи в собі, знизував плечима, хмикав, гмукав, знову ходив, знову зупинявся, пригадував, непорозуміло, неймовірно крутив головою.

Але загадка не давалася розгадати.

Розділ XVIII

І от, чи то дякувати дипломатичному талантові Люсьєн Тандр, чи якимсь іншим її якостям, про які вона нічого не казала Жанові, але які талановито вивила перед маркізом, її було запрошено на музичну вечірку до Стоверів. А через кілька днів вона могла похвалитися Жанові, що її дипломатія дала прекрасні результати: маркіз до Монфор одверто, з своєї власної ініціативи сказав їй, що пан Стовер дуже-дуже високо цінить пана Рульо. Правда, точної суми оцінки (та ще в долярах) він не назвав, але заявив, що, коли б Жан Рульо схотів співробітничати з паном Стовером у справі миру, то до його розпорядження були б колосальні суми.

Отже, все тепер залежало від Жана. Жан уже не вважав, що розмова Люсьєн з маркізом була небезпечна. Але своєї відповіді він того

дня їй не дав, — тепер він сам, без Жака і Матільди, не міг вирішувати такі питання.

Одначе, обміркування з ними запрошення Стовера йшло досить трудно. Питання було не таке просте, як здавалось на перший погляд. Так, і — Жан, і Жак, і Матільда з кожним днем ва власному досвіді перекопувались, що не можна таку акцію, яку вони почали, провадити тими засобами, які вони самі могли мати. Така кустарна, повільна індивідуальна пропаганда могла навіть де в чому пошкодити справі. Тут треба було виступити з громом літаврів, бубнів, гармат, із криком принаймні на всю Францію, коли не на всю планету. Але без величезних грошових засобів такого гromу створити не можна за наших часів. Отже, пропозиція Стовера якраз немов би навмисне підверталася під руку. Чому не спробувати? А чейже мільярдер дійсно хоче боротись проти війни? Хто знає, всякі чуда трапляються.

Одначе, і Жак, і Жан зараз же самі на себе вилили відро холодних міркувань. А чи не підірве в самому початку всю ідею миру співробітництво зо Стовером, американським капіталістом? Чи не буде їх представлено перед широкими народніми масами як одверту „американську партію“, як несхованих слуг долларового імперіялізму? Річ, розуміється, не в

них особисто, а в справі, представниками якої вони мали бути.

Матільда довго не забирала слово. Нарешті, не витримала і обурено закричала:

— Та дайте мені, нарешті, теж дещо сказати й припинити ваші мудрі ляментажі. Кого ми боїмось? Людей, які з тих чи тих мотивів усе одно будуть проти нас, зо Стовером чи без Стовера ми будемо робити нашу справу? На мою думку, найголовніше для нас певинни бути в тому, чи ми дійсно щиро для справи миру хочемо мати мільонера, чи для себе? В нас трюх нема щодо цього ніякого сумніву: не для себе! Отже, в чому річ?

— Річ у громадській opinii, Матільдо, — м'яко сказав Жан, — якою нехтувати ми не маємо права.

— Громадська opinia буде з нами, бо громада буде сама бачити, в чийх інтересах ми будемо провадити нашу акцію. Я не в'являю собі такої громадської opinii, а надто opinii робітництва, яка б не зрозуміла, що колектократія це єдиний засіб убити війну. Убити війну! Навки звичити цю страшну хворобу людства! Хто може не розуміти цього?! Це ж питання не тільки політиків, дипломатів, урядів, партій, але й кожної людини на землі! Це питання більше за всі питання політики, торгівлі, науки, родини, кохання, це питання життя й смерті всіх і

кожного. Бо атомові та всякі інші бомби або ракети, бактерії, газу будуть нищити не тільки політиків та дипломатів (а їх якраз найменше, бо вони найкраще поховаються), а й усю економіку, усю політику, всі родини, всяке кохання, все живе на землі. І коли ми будемо щодня кричати про це, коли ми будемо посувати наших політиків і дипломатів **це** питання насамперед вирішити, коли ми будемо отими нашими криками застерігати наші народи проти смертельної загрози, що нависла над нами, то хто посміє базікати про якісь там „американські партії“?! І коли не Стовер зможе нам кричати, — слава Стоверові, хоч би він був триста раз мільярдером, слава його мільярдам, коли вони послужать знищенню страшного зла всього людства! Так, мої милі, слава! Я не боюся це сказати не тільки перед вами, але й перед усіма крикунами з усіх партій! От!

І Матільда аж устала і вдарила себе кулаком у груди.

— І я готова з тим самим Стовером іти в Об'єднані Нації й кричати їм: ви не розумієте, що ви робите, ви не розумієте, що всі ваші пишні промови й резолюції нічого не варті, поки ви не розв'язали питання війни. Ви не можете взяти на самих себе вирішення? Так віддайте це на вирішення самих народів. Дай-

те на світовий референдум питання колекто-
кратії як способу замирення на землі. Нехай
народи самі висловляться і нехай висловляться
ті, хто проти цього способу, нехай покажуть
своє справжнє обличчя перед усім світом. Ми,
прості смертні, вимагатимемо цього від вас, ми
маємо право вимагати! Війна може кожної хви-
лини вибухнути і вимести всіх нас із льва зе-
млі. І на якого чорта здалися нам тоді всі ва-
ші дебати, дипломатії, хитрування, промови,
резолуції, хартії, партії! От яким криком ми
повинні кричати, якими гарматами стріляти!
Чи це може дискредитувати нас перед якоюне-
будь хоч трохи розумною людською істотою
на землі? Може?

Атака була така бурхлива, така вогнева,
що ні Жан, ні Жак не насмілилися взяти
слово. Але Матільда й не ждала від них від-
повіді. Її несло в потоці її власного підняття.

— І коли б мені якась вища сила, в яку б
я повірила, сказала: „Матільдо, віддай своє
життя за знищення навіки війни на землі,
віддай так, що ніхто не буде знати, що це ти
врятувала людство, ніхто словом не згадає
про тебе і навіть... навіть Жак не знатиме
про це“ — віддала б я життя? Мені надзви-
чайно гидко і страшно думати про смерть, я,
мабуть, умліла б од одної думки про неї. Але,
мені здається, що, коли б я уявила собі ви-

разно, що я дам людству своєю смертю, я
почула б таку величезну радість і гордоші,
що я зараз же згодилась би. Я це
кажу не для чого іншого, а тільки для
того, щоб показати вам, що всі ваші мірку-
вання про тактику, про дискредитацію, про на-
клепи і таке інше нічого не варті перед пита-
нням війни й миру. Я найбільшого партійного
ворога обніму і назву братом своїм, коли він щиро,
всією душею стане в ряди тих, хто борються
з цим найбільшим ворогом людства. І ніякої
дискредитації я не боюсь! Отже, я рішуче по-
подаю голос за те, щоб Жан ішов на перего-
вори зо Стовером. І брав од нього його міль-
ярди на справу миру, якщо він їх дасть. Я
скінчила.

І Матільда, вся порожівіла і гарна,
сіла на своє місце, як справжній оратор.

— А як Стовер колектократії не прийме?
— спитав обережно Жан.

— Як він може не прийняти, коли він щиро
хоче знищення війни? А коли не щиро хо-
че, то, розуміється, він нам непотрібний з усі-
ма своїми мільярдами. Але який інший спосіб
замирення хоче він пропагувати? Який інший
спосіб знайшли політики? Все, що вони роб-
лять досі, це тільки затягання війни. Він хоче
цього? Розуміється, воно нам непотрібне.
Але я гадаю, що він прийме наш спосіб, він

людина практична, він знає, що краще віддати половину своїх мільярдів і бути живим та ще, може, в пошані в людства, ніж загинути під подихом атомової чи бактерійної бомби разом з усіма своїми паршивими мільярдами, зо своєю владою, зо своїми престижами, диктатурами. Треба бути цілковитим ідіотом, щоб цього не розуміти.

— На жаль, Матільдо, — зідхнув Жак, — дев'яносто дев'ять політиків і правителів народів цього не розуміють,

— А ми розуміємо? А вам не страшна дискредитація?

Жан і Жак мимоволі засміялися.

Отже, постановлено, щоб Жан таки пішов на побачення зо Стовером.

І таким чином другого дня маркіза повідомлено про згоду Жана Рульо поговорити з Ернбалдом Стовером, а ще за два дні Жана Рульо повідомлено, що Ернбалд Стовер з великою приємністю прийме пана депутата в себе в п'ятницю о четвертій годині пополудні.

А за п'ять хвилин четверта містер Віш уже був на своєму охоронницькому пості при кабінеті містера Стовера. Та не встиг він сісти біля прощільни, як несподівано з'явилася Мабель. Він здивовано підвівся, а вона на пояснення хитнула йому головою й пошепки сказала:

— Я буду з вами дивитись, як люди продаються, я страшенно люблю це.

Очевидно, вона вже знала від самого Стовера про в'язку Жана Рульо.

Вона підсунула свій фотель поруч з фотелем Петра, сіла й показала йому головою на його фотель. Петро сів і, зиркнувши в прощільну до кабінету, де за столом уже сидів містер Стовер, скося поглядав на Мабель.

Вона, дійсно, мала дуже задоволений, навіть утішений, чи, краще б сказати, зловтішений вигляд (а, крім того, була якось болюче гарна). Вона злегка перехилилася набік до нього і прошепотіла:

— А ви що більше любите: продаватись чи обдурювати?

Містер Віш аж повернувся всім тілом до неї від нього запитання. Ах, милій шарлатан, він навіть мружитись перестав і ошелешено, широко, „по-дитячому“ витріщався на неї.

Але, на жаль, у неї мент у кабінеті зачулися голоси, й обое швидко глянули в прощільну. Їм було вадно тугу, трохи сутулу спину містера Стовера, червону поглицию й за нею краєчок бороди й горбкуватої лисини Жана Рульо. А коли обидва сіли, то в прощільні стало видно два профілі, один з тупуватим носом, з довгим відстанням уст од носа, з маленьким, розумним, мал'ячим оком — і другий з важким,

трохи обвислим носом і з пишною русявою бородою.

Перекладчика їм не треба було, бо Жан Рульо досить добре говорив по-англійському.

Спочатку, коли він казав про те, що всім було відомо і що не раз і сам Стовер проповідував, то цей згідливо і вельччо похитував головою: нехай собі говорить, скільки отаких говорунів тут на цьому самому фотелі вже говорило такі самі речі. І Мабель майже без перестанку надушувала своїм передплеччям на передплеччя Петра й шепотіла: „О, який новий погляд!“, „Ах, як страшно!“ — і таке інше.

Але коли Жан Рульо закінчивши „вступ“, перейшов до питання зловування згоди комунізму на роззброєння, містер Стовер перестав хитати головою, а Мабель перестала надушувати на передплеччя Петра, — це було щось не те, що тут на цих фотелях досі говорилося.

— Вибачте, пане депутате, — нарешті перебив Стовер, — я трохи вас не розумію. Значить для того, щоб Москва широ згодилася на роззброєння, треба, щоб весь світ перейшов на комунізм?

— Дяць трохи перебільшив, — прошепотіла Мабель і, не надушивши на плече Петра, уважно витягла лице до щілини. — Яка то буде відповідь депутата!

І Петро теж витягся увагою.

— Ні, містере Стовере, — люб'язно посміхнувся Жан Рульо, — ви трохи не так зрозуміли мою ідею. Моя думка така, що класичний ліберальний приватний капіталізм повинен піти на деякі поступки. Цим він дав би можливість державному капіталізові Росії піти теж на поступки. А без цього він..

— Вибачте ще раз, пане депутате, я не розумію зв'язку роззброєння і кооперації. Це — речі цілком різні. Чи не можна без цього додатку провадити справу миру на землі?

— Не можна, містере Стовере. Без цього додатку комунізм не зійде со сцени історії, це було б простою його капітуляцією. Але без війни не можна примусити уряд, який розпоряджається двомастами мільйонів людей і незчисленними багатствами велегенської країни, до капітуляції.

— Ми його примусимо! — стукнув кулаком по столі містер Стовер. — Ми оточимо його зо всіх боків, ми ізолюємо його від усього світу, ми без війни поставимо його на коліна і примусимо капітулювати!

Жан Рульо терпляче вислухав і спокійно провадив далі:

— Процес оточування й задушування буде тягтися роками і десятками років, містере Стовере. А весь цей час цілий світ буде скажено готуватись до страшної війни. Половина, якщо

не три чверті праці людства буде йти на це готування, на вироб усіх засобів убивання й руйнування. Людство житиме в перманентній тривозі, напруженні, непевності, страху. Ви, як людина ділова, реалістична, хіба ви можете визнати такий стан речей за справедливий, розумний і корисний для народів?

— Він — не поганий психолог, цей тип... — прошепотіла Мабель чи то до себе, чи до Петра.

Але містер Стовер на таку банальну принаду не спіймався.

— Іноді треба йти на великі жертви для добра людства, — сказав він і злегка обернув лице до дзеркала. — І жертви ці намарне не підуть. Війни не буде. Ніякі готування Москви їй не допоможуть. Вона тепер олстає від нас на десятки років у виробі отих засобів. Наша, американська, індустрія, наша техніка, наша наука стоять безмірно вище за советські. І ніколи вони не доженуть і не переженуть нас, скільки б вони не вихвалялись. Тут за нас промовляють закони історії, прогресу, досвіду. Вибачте, пане депутате, із царства примітивного господарства перескочити в добу найвищого, розвиненого капіталізму не можна в двадцять років. Так, — ми ще не готові для того, щоб сьогодні поставити комуністів на волю й примусити на капітуляцію без жадних

умов. Але за кілька років ми їх поставимо! Я твердо готовий сказати: по-ста-ви-мо!

— А як не поставите, пане Стовере? — сумирно сказав Жан Рульо. — Так, значить, війна? Та більше, навіть коли ви їх поставите на коліна або розіб'єте в війні, то ви самої війни не знищите, бо ви не знищите комунізму. А комунізму ви не знищите тому, що не знищите всього того, чим він годується на планеті, себто соціальної нерівності, соціальної несправедливості. Комунізм перевернеться у соціально світову гверілью, яка буде провадити десятки років усе ту саму війну і вибухати по всій планеті справжньою війною при першій нагоді. І раніше чи пізніше, людство в тій чи тій формі все ж таки змушене буде прийти до колектократії як єдиного способу усталення соціальної справедливості і як єдиного способу знищити війну і соціально, і міжнаціонально. Так чи не практичніше, не розсудніше, пане Стовере, не робити таких великих витрат людською енергією і життям, а почати здійснювати це вирішення тепер же, без ніяких воєн?

Але Стовер упевнено покрутив головою.

— Ні, війни не буде. Коли люди Кремлю та їхні сателіти не послухаються наших мирних попереджень, то їхні власні народи примусять їх послухатись. Народи занадто довго не зможуть

не три чверті праці людства буде йти на це готування, на вироб усіх засобів убивання й руйнування. Людство житиме в перманентній тривозі, напруженні, непевності, страху. Ви, як людина ділова, реалістична, хіба ви можете визнати такий стан речей за справедливий, розумний і корисний для народів?

— Він — не поганий психолог, цей тип... — прошепотіла Мабель чи то до себе, чи до Петра.

Але містер Стовер на таку банальну принаду не спіймався.

— Іноді треба йти на великі жертви для добра людства, — сказав він і злегка обернувшись до дзеркала. — І жертви ці намарне не підуть. Війни не буде. Ніякі готування Москви їй не допоможуть. Вона тепер олстає від нас на десятки років у виробі отих засобів. Наша, американська, індустрія, наша техніка, наша наука стоять безмірно вище за советські. І ніколи вони не доженуть і не переженуть нас, скільки б вони не вихвалялись. Тут за нас промовляють закони історії, прогресу, досвіду. Вибачте, пане депутате, із царства примітивного господарства перескочити в добу найвишого, розвиненого капіталізму не можна в двадцять років. Так, — ми ще не готові для того, щоб сьогодні поставити комуністів на коліна й примусити на капітуляцію без жадних

умов. Але за кілька років ми їх поставимо! Я твердо готовий сказати: по-ста-ви-мо!

— А як не поставите, пане Стовере? — сумирно сказав Жан Рудьо. — Так, значить, війна? Та більше, навіть коли ви їх поставите на коліна або розіб'єте в війні, то ви самої війни не знищите, бо ви не знищите комунізму. А комунізму ви не знищите тому, що не знищите всього того, чим він годується на планеті, себто соціальної нерівності, соціальної несправедливості. Комунізм перевернеться у соціально світову гверілью, яка буде провадити десятки років усе ту саму війну і вибухати по всій планеті справжньою війною при першій нагоді. І раніше чи пізніше, людство в тій чи тій формі все ж таки змушене буде прийти до колектократії як єдиного способу усталення соціальної справедливості і як єдиного способу знищити війну і соціально, і міжнаціонально. Так чи не практичніше, не розсудніше, пане Стовере, не робити таких великих витрат людською енергією і життям, а почати здійснювати це вирішення тепер же, без ніяких воєн?

Але Стовер упевнено покрутив головою.

— Ні, війни не буде. Коли люди Кремлю та їхні сателіти не послухаються наших мирних попереджень, то їхні власні народи примусять їх послухатись. Народи завадто довго не зможуть

терпіти все те, що виробляють над ними комуністичні диктатори. Вічний терор, насилля, голодування народів, каторга праці, все це не може тягтися без кінця. Вони вибухнуть революцією. Та самі комуністи не витримають і будуть еволюціонувати. Зрештою, як і сам Сталін сказав, наші дві системи: ліберального капіталізму і, як ви кажете, капіталізму державного, советського, чи як вони кажуть, здійсненого соціалізму, можуть прекрасно співіснувати на планеті. Нехай вони в себе будують свій соціалізм, а ми будемо розвивати свій капіталізм. І ми будемо бачити, який лад кращий, який з них дасть нашим народам більше добра. Мені здається — це логічно, реально, справедливо. І я особисто цілком згоджуюсь і з Сталіним, і з іншими політиками, які кажуть, що для війни нема ніяких серйозних підстав. Це — психоза, це автогіпноза людей — ця ідея неминучості війни. З нею треба всім розсудливим людям як найеяергійніше боротися. І от для цієї боротьби я закликаю всіх, хто хоче миру на землі.

Жан Рудь з ввічливою, навіть пошговою увагою слухав Ерчібалла Стовера і аж головою покинував. Але коли Стовер зупинився, він запитав його:

— Ви дозвольте мені висловити з цього приводу мою думку?

— Буль-ласка, будь-ласка! — поспішно дозволив Стовер.

— На мою думку, пане Стовере, війна раніше чи пізніше, але неминуче буде, якщо не буде вжито інших, ніж досі вживалося, заходів. Так, пане Стовере, буде. Прошу вислухати мої міркування. Віра в еволюцію комунізму або в революцію подсоветських народів чи в можливість співжиття з ним є наслідок або непоінформованості, або недостатньої аналізи, або, вибачте, ховання голови в пісок, або все разом, плюс хитра пропаганда комуністів. Так, — війни ніхто не хоче, навіть комуністи, але вони **мусять** вдатися до неї як до єдиного способу виведення їх із їхнього становища, в яке вони самі себе поставили.

— О-о-ов? — здивовано проспівав містер Стовер, а Петро ще уважніше прилип до щілини, цілком одсунувшись од Мабель.

— Так, пане Стовере. І я певен, що ви з вашим великим чуттям реальності і з вашою залізною логікою самі визнаєте це, коли зазнайомитеся з фактами. А факти такі, містере Стовере. Першай. Комунізм, як усьому світові відомо, за ціль і сенс свого існування на землі ставить світову соціальну революцію, знищення капіталізму і встановлення соціалізму. Так, пане Стовере?

— Так! — твердо хитнув головою пан Стовер.

— Другий факт: цю революцію він має здійснити в найрішучіших фермах і найрішучішими засобами, себто: повстанням на всій землі широким мас народів, генеральним страйком, збройними боями, себто — засобами громадянської кривавої війни. Так, пане Стовере?

— Він війну програє! — ще твердіше кинув пан Стовер.

— Через що?

— Через те, що ми вхопимо його за горло і задушимо зараз же, як тільки він посміє зайти це злочинство. Задушимо як небезпечного для всього людства гангстера.

— Значить, вступите у справжню війну з ССРСР?

— Так! Без вагання!

Жан Рульо ввічливо посміхнувся.

— А як же тоді питання роззброєння і миру на землі?

— Роззброєння і мир може бути тільки з чесними людьми, а не з гангстерами! З гангстерами не мир заключають, а їх обеззброюють і садовлять в електричний стілець!

Петро так рвучко випростався, що Мабель здивовано подивилась на нього і прошепотіла:

— Тихо! Що з вами?!

Петро схаменувся й застиг. А Жан Рульо,

неначе тільки й ждав і хотів цієї відповіді від Стовера, задоволено й обережно погладив себе по своїй пишній бороді.

— Дуже добре. Але мені заляється, пане Стовере, що річ не в назві, а у факті. Одні називають комунізм гангстером, інші спасителем людства. А факт, — це вже третій, — той, що цей гангстер має велику силу і що для знищення його треба підняти справжню планетарну страхітну війну. Але коли ви взяли на себе героїчну місію боротьби взагалі з війною, і закликаєте до співробітництва в цій святій, великій акції всіх людей, в тому числі й мою скромну особу, то ми маємо підставу сказати: добре, з охотою візьмемо участь у боротьбі проти війни, але проти всякої війни, містере Стовере, проти кого б вона не намічалася, — проти гангстерів чи спасителів. Проти війни! Люди повинні влаштувати своє життя якимсь іншим способом. Я так зрозумів ваш заклик.

— Я так і думав! — гордо підтвердив Стовер. — Але коли є такі елементи людства, які інших способів як насилля і війна не визнають, то ми повинні захищатись і вживати проти них цих способів, себто війни! Це від них залежить.

— Не тільки від них, пане Стовере, — м'яко не згодився Жан Рульо, — а й від нас тро-

шки. Я вам сказав про трагічне становище комунізму. Так, містере Стовере, він у трагічному становищі, хоч з усієї сили намагається не показати цього світові й для того вдається навіть до страшного зухвальства і нахабства. Але, що більше він уживає цих засобів, то все більше й більше посилює це становище і все більше й більше примушує себе до війни як єдиного виходу для нього. Всі інші виходи йому стають неможливі.

Стовер знизав плечима.

— Місця на землі багато для всіх. Співжиття народів і без війни можливе. Комунізм може жити собі в своєму ССРСР, і ніхто його чіпати не буде, аби тільки він нікого не чіпав.

Жан Рульо не переставав терпляче посміхатись.

— Не може він, пане Стовере, не чіпати.

Мусить чіпати, от у чому трагедія.

— Не розумію, пане депутате.

— Бо ви досі не зупиняли своєї ласкавої уваги на цьому питанні, містере Стовере, як і багато інших великих політиків. А тим часом трагізм комунізму є трагізм людства. Що значить співжиття комунізму з іншими народами? Це значить: відмова комунізму від своєї „вселюдської, історичної“ (як він каже) місії. Що значить замкнення себе в ССРСР? Це засудження себе на повільне самогубство. Комунізм в од-

ній країні на планеті не може існувати, це антиприродне явище. Весь сенс існування комунізму, як ми з вами згодилися, це захоплення під свою владу всього світу. Так для чого ж він так ретельно організував по всій планеті свої ч'яті колони, свої комуністичні партії? І чим він тримає їх у слухняності й покорі собі? Не тільки фінансовою підмогою, містере Стовере. Не все грошима можна купити. Він тримає їх обіцянням отієї світової революції, світового комунізму. Він за це вимагає від них не тільки дисципліни, слухняності собі, але ще й відмовлення від свого національного обличчя, вимагає жертв своєю національною й людською гідністю та честю. Як же ви хочете, щоб Кремль, цей генеральний штаб світової революції, згодився, — але серйозно згодився! — нікого не чіпати? Як може він сказати всім комуністичним партіям, що світова революція не є конечна, що комунізм і приватний капіталізм можуть любенько співіснувати? А навіщо ж вони тоді здалися, ці комуністичні партії, ці комінформи, ці всі „друзі ССРСР“ і десятки всяких камуфляжних, так званих демократичних, прогресистських і таких інших організацій? Що вони повинні робити: скінчити самогубством, цілковитою капітуляцією? Ради чого? Ради мирного співіснування з буржуазією, з тією буржуазією, яку вони стільки

обіцяли своєму пролетаріатові вирізати до когорта? Чи можливе ж це, скажіть щиро, містере Стовере?

Містер Стовер нічого не сказав. Він тільки почував ухо, взявся пальцями за горло, гмикнув, подивився в велике вікно, в яке зазирали голі віти дерев.

— Ага, дякую, спіймався? — прошепотіла Мабель. Але Петро не ворухнувся, не глянув на неї.

— А ще далі, містере Стовере, — піби не помічаючи становища противника, вів далі Жан Рульо, — а що сказав би Кремль своїм власним народам, прийнявши насерйоз співіснування з приватним капіталізмом? Як же він пояснив би їм далі свою диктатуру, „залізну закляву“, свій терор, свою страшну каторжну систему праці? Тепер він їх увесь час тримає в страху та ненависті до капіталістичних держав Заходу, які, мовляв, от-от мають зробити наступ на Советський Союз. Він їм увесь час кричить: „Бережіться! Готуйтеся! Озбройтеся! Працюйте! Ми оточені ворожим капіталістичним світом, який скажено готується задушити нас. Пильнуйте!“ І народи хоч-не-хоч мусять приймати це пояснення, а деякі елементи їх — і щиро вірити. А тоді, коли уряд СССР прийме вашу пропозицію співіснувати і нікого не чіпати, для чого ж тоді буде диктатура кремлівсь-

кої кунки людей, і всі страхіття, зв'язані з нею? Проти кого? Проти своїх, виходить, народів? Але чи не викличе він у такому разі бунт отих самих народів? Чи можуть кремлівські можновладці піти на це? Що може сказати на це ваша чесна й могутня логіка, містере Стовере?

Чесна і могутня логіка містера Стовера і на це нічого не сказала. Містер Стовер тільки підвівся, заклав руки за спину, похилив голову і важко почав ходити від столу до дверей і назад. Потім зупинився коло столу, взяв срібну скриньку з сигарами, запропонував Жанові Рульо, сам узяв — і обидва мовчки закурили.

Мабель теж вийняла цигарку й запальничку з торбинки й, відхилившись од кілини, щоб із кабінету не було видно світла від запальнички, закурила. Закуривши, пустила дим угору і скоса подивилась на Петра. Той сидів усе так само рівно, закам'яніло, ні разу не озирнувшись до Мабель. І в оці його стояло таке щось гостре, напружене, що Мабель не переставала з цікавістю кидати на нього поглядами.

— Отже, пане Стовере, хіба не трагічне становище комунізму? Прийняти *зараз війну, не будши готовим до неї, будши шент зруйнованим і слабшим за противника, він не може, це було б **рантовим** самогубством. Прийняти роззброєння, мир, співжиття з приватним

капіталізмом — це так само було б самогубством, тільки повільним і ганебним для нього. Що робити?! Ясно що: затягати вирішення, дурити противника, обіцяти тримати мир, підписувати вчисті договори, або, в залежності від ситуації, лякати його своєю силою, захоплювати, де можна, найкращі стратегічні позиції і весь час скажено готувати всякого роду зброю: бомби, танки, авіони, бактерії, мікроби, гази...

— Безнадійно! — понуро перебив його Стовер. — Вона не буде дужча за нашу.

— Ну, що ж, коли він побачить що це цілком безнадійно, він з тією зброєю, що матиме, все ж таки кинець у війну. Він волітиме загинути з честю в бої, в боротьбі за свою місію, а не в ганебній, мирній капітуляції. Він волітиме лишати по собі легенду, підземну релігію і свою гверілью, яка буде тривати людство десятки років до нової війни. І все ж таки, містере Стовере, **війна**, все та сама війна. А тим самим ваша благородна, велика місія виявляється неможливою. Абож...

Жан Рульо на мент зупинився. Стовер підвів очі на нього й чекально застиг.

— ... або ж треба допомогти комунізмові з честю прийняти роззброєння, відмовитись од війни. Але з честю, містере Стовере! Треба йому дати такий вихід, який був би і не перемогою його, і не поразкою. Треба, повторюю,

приватному капіталізмові піти на поступки йому, щоб він міг піти на свої поступки. Одне слово, треба прийняти ідею колектократії, містере Стовере, яку я мав за шану викласти вам тут, себто ідею кооператизації всього господарства кожної нації. Але безкровної, повільної, прогресивної, без насильства! — похопився додати Жан Рульо. — Від цієї умови роззброєння й миру ніякий чесний комуніст не зможе та й не схоче відмовитись. А комуністи — владолюбні, дегенерати, які люблять панувати, розкошувати, хоч-не-хоч мусять теж прийняти її. І от тоді, пане Стовере, нарешті, як ви кажете, світ зможе перейти до мирного, творчого життя, зможе всі ті велетенські сили, які витрачаються тепер на готування смерти й руїн, вжати на будову, на творчість, на життя. Ви, містере Стовере, як людина геніяльного розуму, як великий творець величезних цінностей, ви найкраще можете бачити, наскільки такий спосіб розв'язання світового конфлікту економічніший, практичніший і величніший за всі інші. І подумайте, містере Стовере, яка велика, історична, світова честь була б вам, коли б ви вжили свої сили на таку боротьбу з війною, коли б це ви поклали тверду підставу для світового миру. І хіба ж за це все не можна, справді, пожертвувати частиною свого майна і відмовитись од

певних способів господарства? Хіба не можна навіть життя своє віддати за таку акцію?

Містер Стовер знову підвівся й з сигарою в роті заходив од столу до дверей і назад.

— А він, цей.. бородач, насправді таки, непоганий адвокат!.. — прошепотіла Мабель, — і досить симпатичний та ідейний, чоловік. Ви повинні його добре розуміти, — з тонкою іронією додала вона і зупинила погляд на лиці Петра. Але воно так само було непорушне, застигле в гострому напруженні.

Нарешті, Стовер зувинився біля столу проти Жана Рульо і суворо сказав:

— Значить, я повинен своїми руками віддати чужим людям усе те, що я творив усе своє життя? І це ви звете справедливістю? Це не большевизм?

— Для чого віддавати **все**, містере Стовере? Ви тільки частину прибутків з ваших підприємств будете давати на розвиток кооперативних, колектократичних підприємств. А не зовсім не большевизм. Це проста кооперація, містере Стовере.

— Добре. Я нічого не маю проти кооперативів. При моїх деяких виробнях є ціла сітка кооперативних крамниць. Будь-ласка, нехай робітники навіть кооперативні фабрики організують, будь-ласка. Але...

— Так, пане Стовере, але ж ви розумієте,

що ці кооперативи не можуть з вами конкурувати. В капіталізма є капітал, влада, військова організація. Це була б нерівна боротьба. Ні, треба поставити обидві сторони в рівні умови. Треба, як англійці кажуть, провадити „честну гру“. Ви запевняєте, що приватна ініціатива, вільна конкуренція, особиста творчість власника, його організаційні таланти і таке інше дужчі за всякий колективізм. Прекрасно. Але доведіть це на практиці. Дайте змогу колектократії виявити себе, **свою** ініціативність, **свою** творчість. От, наприклад, зробіть такий експеримент: розділіть якийнебудь ваш завод на дві половини, і одна нехай працює на старих, приватнокапіталістичних умовах, а друга на колектократичних. Розуміється, з цілковитою рівністю. В усьому ви на свої очі побачите, яка система дасть кращі результати, кращу прибуточність. (Розуміється, прибуток колектократичної половини піде вже не вам, а самим робітникам. Це вони повинні твердо знати перед експериментом.) Оце була б чесна гра, справедлива конкуренція.

Але Стовер, як шарпунтий гнuzдечкою, скинув головою.

— То, виходить, я сам повинен давати їм усі засоби для конкуренції, для боротьби з мною?! Ну, вибачте, я таким дурнем ще ні разу не був за все своє життя. Щоб я сам

своїми руками?.. Ні, пане депутате, це така, вибачте мені, наївна фантазія, що ніякі практичні й серйозні капіталісти на неї не підуть.

— Значить, ви волієте війну?

— Я волю мир і роззброщення, а не свою капітуляцію! Коли комуністи, дійсно, хочуть теж миру на землі, нехай чесно, щиро роззброюються разом з нами. От і все. І хай роблять собі свій соціалізм, чи комунізм, чи оту... як її? — колектократію навіть у нас. Але без моєї допомоги. Я не вимагаю, щоб вони самі себе нищили, так нехай не вимагають, щоб ми самі себе вбивали. Це рівні й чесні умови конкуренції.

— Але я пропоную, пане Стовере не з комунізмом конкурувати, а з колектократією. Я підкреслюю, це зовсім інша річ. Колектократія це може, для московського комунізму, себто для державного капіталізму, так само, як і для приватного капіталізму, неприємна річ. Але для миру на землі...

Стовер з легким нетерпінням перебив Жана Рульо:

— Даремно далі дискутувати, пане депутате. Коли ви приймаєте мої умови, коли хочете на них працювати для знищення війни, то я вам гарантую всі засоби для організації пропаганди такого миру як у Франції, так і по всьому світі. Я вірю вам, я давно шукаю та-

ку людину, як ви, талановиту, чесну, енергійну, віддану ідеї миру. Я теж цією ідеєю пропитаний, отже, ми можемо і повинні, я твердо готовий сказати — і повинні разом працювати.

Стовер сів і рішуче сперся на спинку фотеля: питання вияснене, і нема про що більше балакати.

Жан Рульо сидів з застиглим усміхом під підстриженими вусами і пильно розглядав невидючими очима золоту пасочку на сигарі.

— Ви даремно вагаєтесь, пане депутате, — підбадьорливим і вибачливим тоном сказав Стовер. — Це — чиста і грандіозна справа. Ви матимете до свого розпорядження такі засоби, які покриють...

Жан Рульо підвів лице. В маленьких очах його, напівсхованих за кашчучками, стояв не то сум, не то втом.

— Я не вагаюсь, пане Стовере, — тихо сказав він. — Я просто відмовляюсь. Я не можу інакше. Коли б я згодився прийняти вашу умову співробітництва, я... я був би нечесним чоловіком.

— Чому так?

— Тому, що я взявся б за справу не в громадських інтересах, а в своїх особистих. Отже, дозвольте мені висловити свій жаль і попрощатися з вами.

Він підвівся й простягнув через стіл руку Стоверові. Той машинально потиснув її й теж устав.

— Дуже, дуже мені шкода... — проговорив він похмуро і якимось немов би ошелешено. — Я твердо готовий сказати: дуже шкода. Може, ви все ж таки ще подумаете, візьмете на увагу деякі... гм..

— Ні, містере Стовере, я не думаю, що зможу змінити свою думку. Я, зо свого боку, дозволив би собі теж порадити вам подумати, але...

— Не знаю, не знаю... — пробурмотів Стовер. — Але мені, дійсно, щиро шкода, що ми не можемо разом працювати. Тим паче, що ви тільки друга людина, яку я зустрів тут у Парижі, яка так... особливо ставиться до ідейної справи.

— Це дядько на вас натякає... — зовсім іронічно посміхнулася у саме лице Вішеві Мабель.

— Ну до побачення, пане депутате!

— До побачення, містере Стовере.

Коли Жан Рульо вийшов, з охоронного за-капелку Віша вибігла Мабель і голосно, весело, навіть у якомусь піднятті заговорила:

— Ну, дядько, признавайся, що ти не багато таких свівробітників мав і маєш! Ти знаєш, коли б у нього була не така гостра лисина і на такий важкий ніс, я, їй-богу, в нього зако-

халась би! Подумай же, дядько: від мільйонів одмовився! Але я готова, я твердо готова сказати, що його ідея колектократії не погана. Їй-богу, цей спосіб замирення світу є справді дешевший, ніж революція й війна. Я волю даю половину свого майна хоч зараз, аби уникнути цих ваших воєн.

— Наївна утопія! Дурна фантастика! — сердито буркнув Стовер і звернувся до Петра:

— Я зараз більше не потребую вас, Віше. Приходьте через дві години.

— Слухаю, містере Стовере.

І, вклонившись обом Стоверам, Петро вийшов з кабінету.

Розділ XIX

Прийшовши до себе, він застав у своїй кімнаті Кіндрата. Той стояв перед дзеркалом і перев'язував нову краватку, сядно в білих горшничках. На горішній губі його була тоненька ниточка вусиків, яку він тільки тепер запустив і яка разом з „мигдалевими“ очима робила його дуже схожим на якогось „вендетного“ фільмового актора.

Петро похмуро зиркнув на ці вусики (він два дні не бачив Кіндрата), на краватку і, нічого не сказавши, почав ходити по кімнаті, схрестивши своїм звичаєм руки на грудях. Кіндрат затурбувався.

— Щось сталося, Петре? — насмішливо спитав він, одходячи від дзеркала.

Петро, помовчавши ще деякий час, сів і почав розповідати про візиту Жана Рульо. І по мірі його розповідання Кіндрат усе частіше й частіше скрикував: „Та невже?!... Та що ти кажеш?!“.. І коли, нарешті, Петро закінчив, Кіндрат сидів зовсім розгублений.

— Та чекай, Паню, як же це воно так виходить? Адже... той... Адже всі європейські, а нагто французькі соціалісти це ж, так би мовити, філія буржуазних партій, це ж тільки камуфляж, оця назва „соціалістична партія“. В дійсності це ж ті самі капіталісти. Як же цей бородатий депутат міг отаке пропонувати?! Я, їй-богу, не розумію. І Стовер же не прийняв, навіть розсердився, кажеш?

Петро знову встав і заходив по кімнаті, не відповівши Кіндратові. Але той не міг задовольнитись його мовчанням.

— А, може, цей депутат із наших, Паню? — тихо, змовницьким тоном спитав він. Петро покрутив головою і буркнув:

— Ні, він — відомий соціаліст.

— Але ж ця його... як ти сказав? коле..

— Колекто-кратія.

— Ах, так, колек... Так вона ж така, що, справді, наші могли б на неї згодитись. Як ти думаєш, Паню?

Петро не відповів.

— Та правда ж, Паню. А якби нашим хлопцям на заводі таке сказати? Га? От було б! Заревли б од радости. Подумати ж собі: сам собі й хазяїн і робітник. Але справжні хазяїни, а не такі, як у нас, у назві тільки. І за це ніякої більше війни. Та хіба звайшлись би денебудь не тільки у нас, а й на цілому світі такі робітники, що голосували б проти? От якби Сталін отаке висунув перед отими Стоверами у тих Об'єднаних Націях! От виїшла б штука! Весь світ пішов би за нами, всі оті нації мусіли б голосувати за нами. Правда ж, Паню?

Петро сів і пильно, чудно, мовчки почав дивитись на Кіндрата.

— Що, Паню? — аж трохи зніяковів і знову затурбувався той.

— Сталін цього не запропонує, — тихо, понуро сказав Петро.

— Чому!

— Тому що... Тому, що тоді Сталінові кінець.

— Та що ти кажеш! Чого? Кінець соціалізму?

Петро покрутив головою.

— Ні, соціалізму якраз не кінець, а.. навпаки, це, може, сприяло б йому. Ні, Сталінові, диктатурі був би кінець. В цьому мала б бути та поступка, про яку той депутат ка-

зав. Ба й справді, Грицю, коли роззброєння, вічний мир і колектократія, себто влада колективу, то влада диктатури вже непотрібна. Тоді влада повинна бути вибрана. А чи вибрали б тоді Сталіна — невідомо.

Кіндрат підбадьорився.

— Е, коли так, то це ще не страшно! Сталіна обов'язково вибрали б. Адже тепер його раз-у-раз на всі сто відсотків одногосно вибирають.

Петро не зразу відповів. Нарешті, не дивлячись на Кіндрата і трохи притишивши голос, немов би хтось тут його міг підслухати, він сказав:

— Так, тепер, це правда, на всі сто відсотків. — І раптом увесь аж скрикнув: — Е, братухо, що ми будемо тут з тобою ховатись один від одного! Я не знаю, що думав собі Кінкіп, посилаючи нас сюди. Що ми діти чи остаточні дурні, що не зможемо нічого ні бачити, ні зрівнювати, ні розуміти? Чи він навмисне нас послав, щоб переконатись, як будуть бачити і розуміти люди, не зовсім дурні? Не знаю. Але знаю тепер те, що недобре у нас діється, Грицю, недобре. І так недобре, що іноді... розбив би собі голову об стіну. А ти — „виберуть Сталіна“. Коли колектократія, то значить свобода цілковита, а надто критики,

оцінки. А яка б тоді була оцінка Сталіна? Та знаєш?

Але Кіндрат немов би не чув Петра, коли той говорив, він злякано дивився на нього і, немов тікаючи від його слів, поспішно заговорив:

— Та то хто його там знає. Я тільки знаю таке: коли б Сталін зробив отаку пропозицію народам, коли б він поклав початок знищенню війни і сам добровільно пішов на ко... колек...

— Колектократію.

— ... на колектократію, на передачу трулящим фабрикам і заводів, то хіба оті трулящі не носили б його на руках, не вибрали б його вільними голосами? Хто б проти нього агітував?

Петро зробив невиразний жест шиєю й губами, витягнувши їх наперед, як це роблять французи.

— Хто знав... Та хоч би й вибрали, то тої влади, що тепер, у нього вже не було б. Це був би не Сталін, а скажемо, президент. Сьогодні вибрали, а завтра скинули. Та ще, як зробив би щось не так, то й засудили б. А хіба ж Сталін після такої влади, яку має тепер, згодився б на президентську владу? А, крім того, він же не сам, з ним же політбюро партії, центральний комітет, міністри. Ну, хай Сталіна виберуть. А інших? Напевно ні.

Невдоволення в народі велике, ти ж знаєш, що ми будемо з тобою тут ховатись. Хто винен був? Ну, хай не Сталін, так, значить, винні інші, Берія, Маленков, Молотов та всіякі там міністри. Значить, їх одставити? А вони хіба на це згодяться? Вони, мовляв, робили революцію, будували соціалізм, а їх поженуть?

— Але коли це для того самого соціалізму, для добра всіх народів, то вони повинні згодитися! — скрикнув Кіндрат. — Ти ж сам сказав: коли для загальної справи, то не смій своєму темнякові дозволяти бути згоря!

— Е, я сказав. А вони скажуть, що це якраз для загальної справи, для добра всіх народів вони повинні мати владу. А оця, мовляв, колектократія, роззброєння, мир, це не для добра. І треба, значить, це відкинути.

— Це не для добра народів? Ну, тоді я вже не знаю, що є добро.

Кіндрат замовк і почав закуривати, пильно вовтузячися з цигаркою. А Петро теж мовчав і дивився в вікно, за яким уже сіявся присмерк.

— Ну, а ти як думаєш, Паню? — нарешті сердито спитав Кіндрат.

— Не знаю... — втомлено сказав Петро. — Коли думати просто, чесно, то, здається, добра ідея. Але як саме там вирішить політбюро, хто ж про це може що знати?

— А воно вже знає про неї? Ці соціалісти вже говорили з нашими?

— Не знаю, Грицю. Нічого більше того, що сказав цей депутат, не знаю.

— Але ти зараз пошлеш рапорт товаришу Кінкіну про цю розмову? Це ж страшенно важке.

— Та, розуміється, пошлю. Ще б пак! — задумливо посміхнувся Петро. — От тільки питання: в якому тоні писати? У всякому, хоч би й суто-діловому рапорті раз-у-раз проглядає тон того, хто рапорт робить. Людина — не машина. А який тон нам узяти: прихильний чи неприхильний?

— Та розуміється, прихильний! — скрикнув Кіндрат. — Коли Стовер, капіталіст, поставився неприхильно, значить, усі, хто проти капіталізму, повинні поставитись прихильно. Ясно і просто!

— Ну, не так воно ясно і просто, — все з тією самою хмурою задумою буркнув Петро.

— Але як же ти можеш інакше написати? Нейтрально, як машина, не можна. Прихильно — не можна. Значить, неприхильно, як Стовер? Оце так штука! Розуміється, пиши прихильно. А то за неприхильність пришиють нам ще й буржуазний ухил, контрреволюційність. Заразись, мовляв, там та й відкидаємо таку

соціалістичну ідею. Ні, Паню, смали прихильно.

Петро довго сидів не відповідаючи. Нарешті з понурою рішучістю сказав:

— Ну, що ж, буду писати прихильно. Побачимо.

І тут же, немов знайшовши, на кому зірвати свій гнів, скопився і вибухнув до Кіндрата:

— Але Стовер! Стовер! Оце така його нова заповідь! Оце така боротьба проти війни! Ну, добре, я ж тобі покажу! Тобі то я вже можу сказати, що я думаю!

І Петро почав швидко, напружено думаючи, ходити по кімнаті.

— А що ж ти йому покажеш, Паню? — не дждавшись продовження, запитав Кіндрат.

Петро, не зупиняючись і не перестаючи думати, сказав:

— Щось. Приходь завтра вранці. Треба буде піти до „Народної Демократії“. Завтра довідається, чого саме. А тепер викидайся, — я маю нагальну справу.

Кіндрат, з похмурою цікавістю поглядаючи на Петра, попрощався і вийшов. А Петро зараз же сів до столу й почав гарячково писати.

А в цей час Жан Гульо робив свій рапорт своєму політбюрові: Жакові та Матильді. Всі

сиділи в ідальні за столом, і перед кожним стояла склянка з вином. Жан розповідав з трішки побільшеним гумором, яким він, на всякий випадок, підсолоджував гірке розчарування. Жак слухав мовчки, майже не порушено, з легесеньким усміхом на тонких устах і тільки нхкав дрібнянками клубочками диму з люльки. А Матильда з серйозною заклопотаністю і обуренням час до часу звизувала плечима.

— Так от, друзі мої, — на закінченні сказав Жан, — як оцей димок, розвіялася наша мільярдерська ілюзія. Але треба таки бути справедливими: не міг же, справді, Стовер згодитись віддати свої мільярди, зароблені його власними руками і його генієм, якимсь неробам, ледарям робітникам, які тільки й знають, що їздити по Парижах, жити по палацах, розкошувати. Розуміється, ніякі серйозні, ділові не то що мільярдери, а й прості, скромні, чесні мільйонери на таку несправедливість не згодяться. Вони волітимуть з честю загинути під вибухами бомб на своїх мільйонах, аніж прийняти цю наївну, образливу і шкідливу для всього людства річ.

— Ну, добре, — не витримала далі Матильда, — хай колектократія це дитяча наївність, нереальність, шкідливість. А що ж вони пропонують? Атлантичний союз? Європейську

федерацию? Озброїться до зубів, наставити на СССР оту зброю і думати, що він злякається і не посміє нападати? І так ці два табори стоять один проти одного роками чи десятиріччями з наставленою зброєю? І це плян серйозний, реальний політичний? Страшно заспокойливий, розумний і дуже корисний для людства?

І ніби попереджаючи евентуальну відповідь, вона поспішила додати:

— Так, я знаю, не в Стоверах річ, не в генеральному штабі капіталізму, а в його армії. Коли, мовляв, армія пройметься розумінням дійсної шкідливості такої стратегії свого штабу, вона натисне на нього і примусить його змінити її й, може, згодиться на нашу. Добре, припустімо, що ідея колектократії на Заході зробить свою дію. А на Сході? Хто посміє натискувати на генеральний штаб його? Як ідея колектократії проб'є залізну заслону? Хто там буде рінати? Громадська опінія? Народ? Чи купка людей у Кремлі, безвідповідальна і безконтрольна? І противники колектократії будуть нам казати: ви — агенти сталінізму, ви його схова на підривна команда. Ви хочете нас роззброїти, послабити і поки цього доб'єтесь, тоді ваш СССР на вас нападе і знищить. Що ми можемо їм відповісти?

Жан мовчав — він хотів послухати відпо-

відь Жака. Жак це зрозумів. Він вийняв із кишені свого бльокинотника, поклав його перед собою, вийняв із рота люльку і сказав до Матільди:

— Відповідь наша буде проста, Тіль. Коли у нас настане хоч часткова, хоч початкова колектократія, то СССР уже не матиме сили на нас напасти.

— Чому так?! — здивовано скрикнула Матільда, і навіть Жан пильніше подивився на Жака.

— Дуже просто. Сила СССР не тільки в його арміях там у нього, а ще в його так званих п'ятих колонах на Заході, себто в комуністичних партіях, у синдикатах, у прихильниках усякого роду. Правда?

— Ну, припустімо.

— Яка роль п'ятої колони? Підкреслювати дефекти капіталізму, розхитувати його систему, посилювати його протиріччя, викликати всякими способами невдоволення, бунтя, страйки, сутички, створити неможливість існування в хаосі капіталізму, провадити холодну війну? Так? Ми це з тобою, Матільдо, трохи знаємо, на цю тему ми з тобою не раз для себе балакали. Добре. Припустімо, що в нас, у нашому законодавчому органі проведено закон про участь робітників у прибутках і управлінні підприємствами. Чи могли б тоді робітники йти за

п'ятою колоною? Чи хотіли б вони вносити отой розлад у господарчу машину, яка почала б ставати їхньою? Ясно, що наші пролетаріят на це не пішов би, він волів би іншим, не московським, способом робити революцію. А коли так, то всякий вплив і сила п'ятої колони в нас упала б до нуля. А без п'ятої колони Кремль не відважився б на напад. Отже, виходить, що колектократія це найкращий засіб проти війни гарячої чи холодної. А ще далі було б таке: яка б не була товста і страшна залізна заслона, а й крізь неї пробилась би чутка про колектократію на Заході, про розвиток господарства на нових підвалинах, про добробут народів, про свободу, радість життя тут, у нас. І ясно, що режим диктатури, терору, каторги, страху ніколи не зміг би створити такого стану в ССРСР і що народи його почали б жагуче бажати такого ладу, як у колектократії. І так чи так, раніше чи пізніше, а його народи примусили б Кремль злати позивії і піти до димісії. Буржуазні політики кажуть: треба, щоб у нас, на Заході, настав добробут, тоді комунізм не матиме сили. Правильно! Так само вони кажуть, що для цього допомоги Америки не досить, що треба ще інтенсивної праці самого населення. Правильно! Але як створити оту інтенсивну, продуктивну працю, як створити отой добробут? Отут вони відпо-

вілі не мають. Тут вони мають вічну проблему війн, платні, страйків, бунтів, розладу сил. Не має її і Москва, вона страйків, правда, не має, але має на них револьвер, каторгу, „кнут“, які ще шкідливіші за страйки. Відповідь матиме тільки колектократія, в якій не буде ні страйків, ні каторги, я тільки товарищність, погодження, добробут і мир як у середині кожної країни, так і між народами. І, розуміється, на кожній вулиці за це пам'ятник Жанові.

Всі зясміялись, і сміх одразу здув напруження. Після того Жак розкрив свого бльокнотика і, дивлячись у нього, почав знову:

— Відмову Стовера легко було передбачити. Розуміється, Стоверів не треба випускати з уваги, але наша головна акція має полягати в проаганді серед армій Стоверів, без натиску яких Стоверні ніколи не зрозуміють колектократії. А ця пропаганда — тяжка, складна і довга робота. Отже, її треба робити з великою економією сил, себто з точною організацією. Ось тут я намітив загальну схему. Ми повинні скласти декілька бригад. Кожна повинна мати свій фах. Літературна бригада, її фах: а) статті, б) брошури, в) книги, г) реферати. Фінансова бригада, її фах — мобілізація фінансових засобів: а) самооподаткування, б) збирання датків у капіталістів...

— В, г, г, і так далі, і так далі! — весело

закричала Матільда — Браво, Жако! Ми віримо. Я вношу пропозицію: доручити Жако виробити точну, детальну схему нашої роботи і подати на розгляд загального зібрання якоїсь швидче. Згода?

— Цілковита! — сказав Жан. — А поки що я продую з обох боків таке. Поки ми не зможемо виступити ширшим фронтом і з певним озброєнням, не робити ніяких партизанських виступів. Хай підготує кадрів і зброї (людей, грошей, статтів, книг, доповідів і т. ін.) забере якийсь час, місяць, два, хай три, це — нічого. Аби ми могли потім виступити одночасно і з певним шумом у різних місцях: у парламенті, в пресі, в науці, на мітингах, на реферагах, у літературі. Правильно?

— Правильно! — енергійно подхопила Матільда, а Жак поклав свого блокнота в кишеню.

Жан підвівся, випростався і, збираючись йти, весело сказав:

— Отже, готуємось до нападу на старий світ?

І він, сміючись, простягнув по черзі руку Жакові та Матільді й пішов до передпокою.

Розділ XX

Вранці рано Кіндрат був у Петра. Петро похашцем поздоровкався з ним, не дозволив

йому навіть сісти в його улюблений фотель та закурити, тикнув у руки згорток списаного паперу й сказав:

— негайно знайди Апри, передай йому цю статтю і скажи, щоб зараз же дав до друку в „Народню Демократію“. Нам заборонено робити якісь виступи, але тут я не можу втриматись. Ти прочитаєш по дорозі. І щоб, як можна, завтра ж з'явлася. Дуже так треба. Смалі!

І більш нічого не пояснюючи, з чудним блиском в очах, випхав Кіндрата за двері.

— Смалі, смалі! Вечорі приходь, розкажу лещо. А тепер поспішай.

І цілий день в очах його стояв чудний і задоволений блиск.

Вранці другого дня, коли йому було принесено першу пошту, він розгорнув „Народню Демократію“ і на першій сторінці побачив великими літерами заголовок „Мартоворець і пророк“. Швидко перечитавши статтю, він вирізав її, приклав до інших вирізок, поклав у теку й побіг до Стовера.

Коли він увійшов до кабінету, там уже був маркіз. Він сидів по другий бік столу і тримав у руках „Народню Демократію“. Стовер був цегляно-червоний, хмарний і тарабанів товстими пучками по столі. Він зараз же вислав Петра й наказав його не турбувати ні з якого при-

воду й не приходити без запрошення. Петро винувато, несміливо вклонився, пробурмотів вибачення і вислизнув із кабінету.

А Стовер понуро хитнув головою маркізові й кинув:

— Далі!

— А, може, годі, містере Стовере цієї гідоти?

— Читайте далі, я вам кажу. Все, до кінця читайте, не випускаючи ні одного слова. Прому.

Маркіз зідхнув і почав перекладати далі, читаючи зразу по-англійському:

„Отака, містере Стовере, ваша знаменита „нова заповідь“ і як ви самі її виконуєте. Та візьмімо інший, більший приклад. Ви проповідуєте війну війні, роззброєння всього світу і мир на землі. Намір хороший, що й казати, і ви, можливо, з деяких своїх мотивів проповідуєте його щиро. Але — леле! — й тут ви імпотентні, містере Стовере, і тут ви несподівані, і тут ви не робите того, що проповідуєте. Коли вам пропонують засіб знищення війни, який вимагає від вас певних жертв, ви його відкидаєте, навіть не перевіривши. І цікава річ з отією бідною організацією Об'єднаних Націй! Скільки років вона вже тупцює круг цього питання війни та миру, з різних боків підходить до нього, а ніколи не підійшла от

із цього боку, ніколи ні разу не запитала себе (чесно й послідовно до кінця!): та де ж **причина** всіх воєн, справжнтя, корінна причина? Ні разу, містере Стовере, не сказала, що треба вбрати корінну причину, себто економічну нерівність народів і соціальну нерівність у кожній країні. Ви так само, містере Стовере, оминеєте це питання в вашій проповіді. Отже, і в цьому випадку ви — лицемір...«

— Тепер ви вже маєте досить, містере Стовере? — тихо спитав маркіз.

— Читайте далі! — скрикнув Стовер і гупнув кулаком по столі. — Читайте все!

„Так само, містере Стовере, не можете ви виконати й другого боку цієї заповіді: „проповідууй те, що сам робиш.“ О, містере Стовере, чи ви ж думаєте, що б то було, коли б мільярдери почали проповідувати те, що вони роблять в їхньому житті, накопичуючи свої мільярди? „Обдурюй, бреша, експлуатуй“. А члени їхніх родин, а надто оці невинні жіночки, що вони повинні проповідувати на підставі того, що самі роблять у житті: „Будь паразитом, розкошуй, розцутствуй, люби тільки себе і, щоб захистити свій спосіб життя, не зупиняйся навіть перед війною“. Отже, як можна назвати вас після всього цього? Ви самі проповідуєте: „Кожний, хто сам не виконує в своєму

житті того, що проповідус іншим, — це лицемірна, гідка, гідна зневаги людина...”

— Голі! — знову вдарив кулаком по столі містер Стовер і схопився на ноги. — Лишіть мене самого.

— Але ми... не скінчили нашої розмови, містере Стовере...

— К чорту розмови! Лишіть мене самого! Я покличу вас.

Маркіз уклонився і з газетою в руці вийшов із кабінету.

Стовер замкнув за ним двері на ключ і почав ходити по кабінеті. І до самого вечора ніхто не смів підійти навіть до дверей цієї кімнати й покликати його ні на обід, ні на вечерю. А о дев'ятій годині маркіз, що терпляче чекав закликку містера Стовера, зачув телефонний дзвінок. Стовер кликав його.

Коли маркіз увійшов до нього в кабінет, містер Стовер був цілком спокійний, тільки в очах була понурість і чудна задума.

— Тепер ми можемо далі провадити нашу розмову, яка була перервана так... нудно цією... гідотою. Отже, наскільки я пам'ятаю, ви сказали, що не згодні з моєю ідеєю роззброєння. Але що ж це виходить, маркізе, ви значить, увесь час були проти мене?

— О, ні, містере Стовере, о, ні! — гаряче й схвильовано скрикнув маркіз. — Абсолютно

не проти вас. І не проти самої ідеї. Ви мене не так зрозуміли, містере Стовере. Я тільки проти такого способу її здійснення. Проти вашого способу.

— Проти мого способу? — хмарно сказав Стовер. — Гм! Чудно. Я готовий сказати: дуже чудно. А чого ж ви тоді згоджувались весь час? Для чого...

— Я хотів, містере Стовере, щоб ви самі на практиці переконались, що таким способом здійснити вашу (глибоко правильну, глибоко справедливую!) ідею неможливо. Спочатку, ще в Америці я пробував сперечатися з вами. Але ви не хотіли навіть слухати мене. Ви пригадуєте, містере Стовере? І тоді я вирішив одкласти вивчення свого способу надалі, до слушного моменту. І от тепер, містере Стовере, цей момент, на мою думку, настав. І от моя ідея, містере Стовере, така: я думаю, як і соціалісти, що сучасне суспільство не може знищити війни. Бо воно само, дійсно, засноване на конкуренції, боротьбі, ворожачі, воно само, дійсно, — це постійна, безперестанна війна. Соціалісти гадають знищити війну знищенням кляс. Це — утопія. Це — дитяча, наївна казочка. Поділ на кляси був, є й буде лоти, доки існуватимуть люди на землі. Поділ на кляси це поділ на розумних і дурних, на сильних і кволих, на роботящих і ледарів. Це

відомо й дітям. Але ви маєте право мене запитати: значить війна ніколи не буде знищена? Ні, вона може бути звичена, але не тим способом, що ми досі з вами робили. Так, треба в корені нищити її, треба знищити причини війни. Як? Треба знищити конкуренцію й боротьбу між.. народами. Між народами, містере Стовере! А не між клясами. Як знищити? Гм!..

Маркіз чудно посміхнувся і швидко, нервово почав виймати цигарку. А Стовер пильно, хмарно вдивлявся в нього.

— Знищити можна тільки тим способом, містере Стовере, який нам показує сама історія, саме життя. А ви знаєте, що показує історія? Ви здивуєтесь, як я вам скажу. Але ви вдумайтеся спокійно, і ви згодяться, що я маю рацію. Історія, містере Стовере, показує, що людство йде до... світової монархії!

Маркіз зупинився. Він, видно, ждав, що Стовер здивується, стріпнеться, жахнеться. Але містер Стовер як сидів із хмарно насупленими бровами й тяжким, пильним поглядом, так і лишився.

Маркіз посміхнувся:

— Ви, здається, дивитись на мене, як на трошки божевільного. Ви помиляєтесь, містере Стовере. Я тільки бачу те, чого інші не помічають. Так, містере Стовере, я глибоко переконаний, що людство йде до світової диктатури

чи монархії. Та ви придивіться: хіба в історії вже не було спроб світової монархії? Чингізхан, Олександр Македонський, Наполеон. Що це таке? Це — спроба генія людства здійснити упризначену ідею. Але через що не вдалося це здійснення Чингізханам і Наполеонам? Через те, що людство, його культура, техніка, цивілізація ще не були підготовані. Потрібні були тисячі років, щоб утворилися потрібні передумови. Потрібні були тисячі років нижчих форм життя, щоб людство могло перейти до вищих форм. Наївні, короткозорі люди думають, що монархія вже вижила себе, що на зміну їй йде демократія. Яка нісенітниця! Чого ради така віра в демократію? На яких фактах вона базована? Ні на яких! Ніде, ніколи ніякої демократії на Заході не було. Республіка? Це — тільки скалічені форми монархії. Один, єдиний принцип панував, панує й пануватиме над людством: маса і вождь. Чи в так званих демократичних, республіканських, чи монархічних, чи навіть у соціалістичних державах — сьоріз маси йдуть за своїми тими або тими вождями. Ленін, Муссоліні, Гітлер, Сталін, Трумен, Етлі, Блом, Торез і таке інше — це тільки різні покалічені форми монархії. Так, так, містере Стовере, з тим трудно сперечатись.

Але містер Стовер і не думав сперечатись!

він усе сидів і в понурій задумі дивився на маркіза.

— Так, містере Стovere, ви матимете рацію, коли скажете, що колишня форма монархії занепадає й відмирає. Це — так. Бо колишня монархія ґрунтувалася на певній історично-соціалній структурі людського суспільства. Але ця структура змінилася. Отже, ясно, що й форма монархії повинна змінитися. Тоді вождем людських мас було фєвдальне дворянство. Воно творило свою культуру, свою цивілізацію, свої державні й міжнародні форми співжиття. І свою монархію, містере Стovere, і свою монархію! Але фєвдальне суспільство переросло, переродилось у суспільство капіталістичне. Вождем людства став капіталізм. Він теж утворив свою культуру, свою цивілізацію, свої форми державного й міжнародного співжиття. І ясно, містере Стovere, що він створить і свою форму монархії. І зауважте: капіталізм має все виразнішу й виразнішу тенденцію до найбільшого поширення, до універсальности, до стертя всіх кордонів. Кордони його душать, кордона стоять у кричущій суперечності до всього його ества. Він мусить їх знищити, розвалити, він мусить мати вільний простір свої творчості. Це — закон капіталізму, це імперіалістична доба його. І в цьому, містере Стovere, причина воєн: у війнах геній людства здійснює

своє призначення. І війна, містере Стovere, може бути зрешена тільки війвою. Всесвітньою, всеземнею війвою, яка дасть всесвітню, єдину на всю планету монархію. Тоді кінчиться конкуренція, ворожнеча й боротьба між народами. Тоді війна зникне навки! Все інше — тільки даремні, дугячі загрожі потокові, що летить згори. Не перепиняти цей потік треба, а допомагати йому!

Маркіз зірвав руку з фотелю й сильно, надхненно махнув нею.

— Так, містере Стovere, тепер я цілком одверто й прямо скажу: не перепиняти, а допомагати, організувати, свідомо волею направляти стихійний напрям історії людства. Чому ж вам першому викладаю свою ідею? Тому, що в вас, містере Стovere, я бачу найкращого представника капіталізму, може, навіть кандидата на трон світової капіталістичної монархії. Так, так, містере Стovere! Фєвдальним монархом ставали найдужчі, найсміливіші, найкращі з дворянства. Те саме має бути в процесі творення капіталістичної монархії. Ви — з природи своєї вождь, диктатор, монарх. А, крім того, містере Стovere, ви — якраз той монарх, який закладає династію. Такі монархи мають у собі елементи містичні, пророцькі. О, так, містере Стovere, я не вагаюсь одверто і сміливо визнати великим те, з чого ці кому-

вістичні дурники сміються. Так містере Стовере, ваша заповідь — геніяльна. Це заповідь нового пророка. Дурники глузують: „Ану, спробуйте робити те, що ви проповідуєте!“ Так, містере Стовере, ви дійсно можете і повинні проповідувати те, що самі робите. Так, так! Ви — мільярдер! Ви — один із владарів світу? Ви — один із найдужчих, найкращих? Ви вмієте бути жорстоким, невблаганним? Ви вмієте тримати маси в покорі й слухняності? Правда все це? Правда! Так, отже, не соромитись цього треба, не хотіти, не виправдовуватись, як це роблять „демокра-ти“, а гордо й сально проповідувати те, що самі робите. Отакий повинен бути кандидат нової, вищої монархії, монархії капіталізму!

Очі маркизові стали мокро-блискучі, як скло після дощу.

Стовер уже не супив понуро брови, а кумедно, застигло дивився в лице маркизові. І коли маркиз зробив павзу, щоб утерти губи, він похитав головою й переконано сказав:

— Ну, тепер я, дійсно, готовий сказати, що ви — трохи божевільний. Твердо готовий сказати.

Маркіз піднято, немов аж задоволено засміявся.

—Ваші слова мене не дивують, містере Сто-

вере, ніяк не дивують. Трохи божевільний? Ви й не могли б інакше сказати.

Стовер знизав плечима, посміхнувся й з чекальною цікавістю сказав:

— Ну, добре. Як же ви гадаєте встановити вашу світову монархію? Яким способом?

Маркіз теж посміхнувся.

— Тим самим, містере Стовере, яким устанавлявся скрізь і завжди монархії: силою дужчого, боротьбою, війною. Містере Стовере, зверніть увагу на таке чудне явище: весь світ, і маси, і вожді, всі жахаються від самої думки про війну? Так? Усі гарячково шукають способи знизити війну? Так? А тим часом, дивіться, всі переконані, що нова війна буде, неодмінно буде, страшна, всесвітня війна. Що це таке, я вас питаю? Чи немає в вас такого враження, що за людством стоїть якась інша, дужча за нього воля? Га? Так, містере Стовере, стоїть: це воля генія людства.

— Але монархія, монархія чого встановиться??—гаряче скрикнув Стовер.

Маркіз ледве помітно посміхнувся.

— Чого? Того, що монархія це найкраща гарантія миру внутрішнього та інтернаціонального. Війна створила б світову анархію, хаос, непевність. Народи були б винищені, поштовані, смертельно стомлені. Вони прагнули б миру, спокою, міцного спокою в їхньому буден-

ному житті. А надто гарантії, абсолютної гарантії, що це страхіття ніколи більше не відновиться. І от через це вони жадібно вхопились би за ідею знищення окремих держав і за об'єднання їх в одному світовому організмі. І всі народи цієї світової держави прагнули б твердої, певної, непохитної влади, безперечного, майже божеського авторитету. А який авторитет був більший для народів мас за авторитет монарха, помазаника божого? Президента? Та знову, значить, боротьба партій, вибори, авторитет на кілька років, а потім знову те саме? О, ні! Спокою, миру, певности навіки!

Але яка держава дасть монарха світові? Розуміється, та, яка буде найдужчою. А яка кляса? Розуміється, найдужча. А яка сила за наших часів найдужча? Розуміється, сила економічна, фінансова. Іншими словами: Америка зо своїми капіталістичними клясами дала б усю силу світові монарха.

Але геній людства, щоб краще забезпечити майбутнє людського роду, висуває ще одного претендента на світовий трон: советську державу, могутнього і теж капіталістичного конкурента. І тепер виникає питання: яка форма монархії переважить, інакше кажучи: хто виграє війну — ліберальний американський капіталізм чи деспотичний російський капіталізм? Це хутко вирішиться.

— Це вирішення відоме заздалегідь: не може бути ніякого порівняння між силою півдикої Росії і нашою, — сказав зо зневагою Стовер.

— Так, згода. Але вона має іншу силу, якою ніяк не слід нехтувати. Це — психічна сила, сила фанатизму п'ятої колови, комуністичних партій усіх країн світу.

Стовер знову скривився зо зневагою.

— Ви перебільшуете вагу цієї...сволоти.

— Ви гадаєте, що я перебільшую? А я гадаю, що ви занадто нехтуєте.

Раптом маркіз аж стріпнувся весь.

— Знаєте що: давайте поїдемо подивитись на завтрішню демонстрацію комуністів? Хочете? Ви не будете каятися, слово честі! Ви побачите не з преси, а в реальності, що це за явище. Ні, ні, не відмовляйтеся, містере Стовере. Ви повинні, ви мусите побачити на свої очі. Ви, великий політичний діяч, може, майбутній монарх, ви не бачили зблизка цих фанатиків. Це — неможливо! Це — неприпустимна річ! Ви мусите побачити їх завтра. Не бійтеся, ніякої небезпеки нам не буде. Тільки треба виїхати простіше. Не треба ніяких ескортів, ні охорони, нічого. Я візьму маленьке авто, під'їду о десятій годині до паркової хвіртки, ви вийдете через парк, і абсолютно ніхто не знатиме. Тільки, щоб ніхто більше не знав про наш виїзд. Тільки ми двоє.

Стовер уже не сперечався, але на останні слова маркіза здивувався.

— Як ніхто?! Але ж може трапитися щонебудь, і ніхто навіть не знатиме, де ми ділися.

— Я гарантую, що ніщо не трапиться!

— А ви—Бог? Ні, так не годиться. Я розумію, що охорону, може, незручно брати. Але попередити...

— Ну, добре, добре. Можна сказати Вішеві. Але тільки сказати, а не брати з собою. Бо в маленькому авті є тільки два місця. Добре, ми його попередимо. Можна покликати його?

— Що ж, клячте... — з понурою рішучістю відповів містер Стовер.

І коли містер Віш з'явився на дзвінок, містер Стовер сам із тією самою понурою рішучістю сказав йому:

— Віше! Слухайте уважно. Завтра ми з маркізом удвох ідемо подивитись на робітничу демонстрацію. Подбайте, щоб мале сіре авті ніхто не взяв завтра. Я вийду через парк.

— І мене не візьмете з собою, містере Стовере?

— Ні. Нема місця в авті. І ніякої охорони не треба.

Маркіз стояв збоку й жадібно курив, дивлячись у вікно мокро-блискучими очима. Петро

уважно зиркнув на нього. Дивно: такий досить важливий виступ, як виїзд баз охорони, і така байдужість маркіза. І чому без охорози?

Петро вклонився, пройшов до себе в закапелок і сів у фотель, задумливо покушуючи горішню губу. Щось тут було чудне в цьому виїзді вдвох із маркізом, без нього, Петра, без охорони. Вперше Стовер виїжджав без нього. „Подивитись на робітничу демонстрацію“. Ххе! Найвініше не можна було вигадати пояснення.

І він сидів, покушував губу, хмикав. І вже хотів уставати йти, коли до свого кабінету швидко ввійшов маркіз і зразу попрямував до телефону. Петро притих і почав стежити в проціливу за маркізом. Той зняв слухавку і накрутив номер. Чекаючи, він водив очима по хаті, й знову ці очі здалися Петрові чудними, немов би п'яними.

— Алльо! — раптом стріснувся маркіз. — Тут де Монфор... А, це ви самі? Дуже добре, дуже! Я, власне, хотів... Так, усе добре. Завтра о пів на одинадцятую... Там, де умовлено?... Чудесно. Але ще раз нагадую: **ніяких ран...** Ні, ні, ні! Гарантуєте?... Абсолютно?... В такому разі завтра точно о пів на одинадцятую... Так. До побачення!

Маркіз поклав слухавку на апарат, хапливо закурив і швидко вийшов.

А Петро знову застиг у фотелі. „Ніяких

рав. О пів на одинадцятую.“ В чому тут річ, чортяка забирай?!

І люто схопившись, Петро перебіг до СтOVERового кабінету й телефоном викликав до тебе Кіндрата.

— Негайно лети сюди. Серйозна справа.

Але коли Кіндрат, прилетівши з округлими очима, почав питати, що за серйозна справа, то Петро нічого, властиво, не міг йому сказати більше того, що СтOVER з маркізом кудись їхали о десятій годині, що щось мало бути о пів на одинадцятую і що ніяких ран не буде.

— Ну, от що, Кіндрате: завтра біля десяти* бері таксі й чекай в йому біля паркової хвіртки. Як тільки вони рушать, я скочу до тебе, й ми їх вислідимо. Це вже чорта з два, голубчики! Без охорони їздити? Ні, вибач, я тебе охороню! Маркізові я не вірю ні на копійку.

Розділ XXI

Спасибі дощикові, — полегшив справу: і в парку нікого не було, і в вуличці за парком авні душечки, тільки сине таксі куняло собі коло чіхось воріт, — дожидалося. Містер СтOVER підняв комір пальта, пройшов у сіре авто, і все вийшло абсолютно непомітно.

Але й СтOVER, і маркіз не помітили, що містер Віш перебіг через вулицю та скочив у

сине таксі і що сине таксі прожогом кинулось навздогін за сірим автечком.

На вулицях спочатку нічого надзвичайного непомітно було. Так само тяглися довгими лавцюгами автомобілі, так само пішаки швидко перебігали по цвяхованих місцях перехресть.

Петро пильно стежив за спиною сірого авта, яке то вибивалось наперед і трохи не зникло, то задом зовсім насувалося на сине таксі.

Відділи поліцаїв стали частіші. Але почали зустрічатись і групи робітників, а надто біля фабрик чи заводів. Вони кричали чи співали щось, — розібрати було важко, бо авта швидко пролітали повз них.

Сіре авто на перехресті на мент зупинилося, немов озираючись, і вскочило в бічну вуличку. На ній не було поліцаїв. Так само тяглися коридором закурені, понурі мури заводів, а в глибині коридору видно було темну юрбу робітників.

Сіре автечко перед цією юрбою тривожно й сердито закричало й зупинилося. Їхати далі було, очевидно, неможливо. Робітники чогось люто кричали в вікна авта, грозилися кулаками, лізли на східці.

Маркіз хотів уже дати задній хід, але в цей мент один із робітників, що зазирнув у вікно, раптом закричав:

— Товариші! Ви знаєте, хто це в авті?
Мільярдер Стовер!

— Хто? Хто?

— Стовер! Американський мільярдер! Той, що організує війну проти Советського Союзу!

— А-а-а!! У-у-у!! — заревла юрба. —
Давай його сюди! Бий його, катюгу проклято-го! Тягни його з авта? Давай його сюди!

І не встиг зблідлий Стовер звернутися до маркіза з запитанням, як двері авта вихором розчинилися, і цілий оберемок рук ввірвався всередину. Схопивши, як гаками, Стовера й маркіза, ці руки в одну мить вирвали їх із авта, як дві моркви з землі. Стовер щось кричав, люто пручався, дригав ногами, але як тільки його витягли із авта, чийсь кулак із усієї сили вдарив його в лице. Голова рвучко шарпнулася назад, блиснувши жахом в очах, на неї посипались інші кулаки, усе тіло схлилось набік і зсунулось під ноги юрби.

А маркіз уже теж лежав під самим автомобілем і над ним теж гасали руки й крики, але дивним чином ні один кулак не попадав у нього.

Синє таксі мусіло теж зупинитися. Петро висунув голову в вікно й побачив червоне лице Стовера, без капелюха, з дико розкудовченим волоссям, а над ним цілу купу кулаків і

рук. Потім це лице шарпнулося назад і зникло під тілами й руками.

Петро, вже дещо розуміючи, люто вистрибнув із авта і кинувся в юрбу. Роздираючи руками й плечима тіла, він проривав собі крізь них дорогу. Тіла, як вода під носом у моторового човна, розгинались на два боки, падаючи одне на одне, кричачи й лаючись.

Розметавши на обидва боки найближчі до Стовера тіла, Петро нахилився до нього, схопив в оберемок і легко підняв угору.

— Дорогу!! — заревів він.

І перед ним, як зачаровані, почали розсуватися обабіч тіла юрби з широкими, зляканими й захопленими очима. І не тільки не було обурення на цього несподіваного оборонця мільярдера, а ще й поштивий, захоплений шеліт навздогін йому.

Петро підніс до свого авта Стовера і всунув його всередину. Стовер не був непритомний і зараз же сам, помагаючи собі руками, сів поруч Кіндрата на сидінні. Лице його було в крові, волосся дико стирчало на всі боки, очі тупо й теж дико та невидющо дивилися поперед себе.

Петро наказав шоферові їхати назад. У цей мент у юрбі злякано зашелестіло:

— Поліція! Поліція! Товариші, поліція!

Юрба побігла вперед. А на тому місці, де

тільки що вирували тіла над Стовером, лишилося тільки сіре автечко. І біля дверець його стояв маркіз і хмуро дивився на сине таксі.

Стовер ще довго сидів як задублий з тими самими тупими й дикими очима. Петро боком примостився біля нього й підтримував його рукою. Кіндрат сидів навпроти й із зляканою цікавістю розглядав закривавлене, розбите й закаляне болотом лице Стовера з запухлим оком. Пальто, руки, ноги, все було мокре й забруднене.

Але дедали, то очі Стоверові почали відживати, ворухитись, озиратися. Вони здивовано й пілозріло зупинилися на Кіндратові, але зараз же заспокоїлися, зміркувавши, що, коли є Віш, то нічого небезпечного вже не може бути. Але до самого дому він нічого не говорив. Петро й Кіндрат теж мовчали.

Петро наказав шоферові під'їхати до хвіртки парку. Там він висадив Стовера і швиденько, закриваючи його своїм тілом, провів у хвіртку.

Стовер слухняно й мовчки робив усе, що казав йому Віш, сопів носом і зиркав на себе з оглядою й страхом.

Провівши бічними стежками через парк Стовера до задніх дверей його апартаментів, Петро так само непомітно й швидко вивів його нагору сходами. На сходах попалась покоївка,

але Петро, затулївши собою Стовера, наказав їй вийти в якісь двері. Покоївка ошелешено й злякано вийшла в двері й зачинила їх за собою. А Петро хапливо повів далі Стовера.

Таким чином ніхто в палаці й не довідався, в якому вигляді всемогутній містер Стовер повернувся зо своєї таємної подорожі.

Здавши його переляканій місис Стовер-старшій, Петро мовчки вклонився містерові Стоверові й вийшов із спальні. А містер Стовер і тут не промовив ні слова, навіть не хитнув йому у відповідь головою. Тільки стояв серед кімнати зо спущеними й відставленими від тіла руками, закривавлений, брудний, страшний.

Але, коли на другий день Петро, покликаний Стовером, вийшов до нього в малий кабінет, містер Стовер сидів, як раз-у-раз, за столом, як раз-у-раз, гладенько зачісаний, чистий, оґрядний, поважний. Тільки одне око було зовсім маленьке, запухле, залите зловонним сніжком. Та ще один куток рота був припухлий, і губа від цього кумедно була зламана.

Мовчки хитнувши головою на уклін Петра, він пильно, чудно якійсь мент подивився на нього, потім повільно повів рукою на фотель і тихо сказав:

— Сядьте, Віше. Маю з вами поговорити. Віш сів і теж пильно зиркнув на містера Стовера.

Стовер якійсь час мовчав, дивлячись у стіл, далі підвів очі й так само пильно та чудно став дивитися на нього. Петро одверто, ясно й еерйозно витримував його погляд і навіть не кліпнув оком.

— Віше! — тихо, задумливо почав Стовер, — Ви вдруге врятували мені життя.

Він ніяково й винувато повів головою.

— Я виконував свій обов'язок, містера Стовере.

• — Ні, Віше, ви виконували акт героїства і відданости.

І замовк, усе так само вдивляючись у Петра одним оком (а друге слабенько-слабенько визирало з-за синіх, напухлих повік). Петро сумирно опустил очі собі на коліна.

— Поляки за ці акти, Віше не може бути, — знову й ще тихіше почав Стовер. — Нема слів для такої поляки. Але я хочу вам сказати ось що, Віше. Слухайте уважно. Війна збрала в мене сина. Але вона, здається, й повертає його мені. Будьте моїм сином, Віше.

Він широко, вражено, злякано витріщився на Стовера.

— Вашим сином??!

— Так, моїм прийманим сином. У вас немає батька, в мене немає сина. Ми зробимо відповідний юридичний акт, і ви офіційно й законно станете моїм сином і спадкоємцем

усього мого майна. Крашого сина, навіть рідного, я не можу собі бажати, Віше. Я непохитно готовий сказати: не мо-жу!

Він сидів, напружено витягшись і так само злякано дивився на Стовера. Але містера Стовера ця зляканість не дивувала.

— Моє життя, Віше, належить вам, ви два рази дали його мені. Отже, і все, що я маю, теж належить вам. Перед вами, як перед моїм сином, стоїть велика справа, Віше. Можливо, що вас чекає ще більша майбутність. Але це... потім. Покищо ви задовольніться становищем сина Стовера.

Майбутній син Стовера все ж таки дивився з тим самим страхом і не міг вимовити ні слова. А містера Стовера це так само ні трішки не дивувало.

— Розуміється, як і рідному синові, я вам у руки свого майна тепер не дам. Ви спочатку навчитесь при мені порядкувати ним і володіти. А по моїй смерті будете провадити далі велике діло Стоверів. Я не маю сумніву, що під вашим керівництвом воно розів'ється ще пишніше. А, крім того... Є в мене одна мрія, Віше: об'єднати маєтність Стоверів в одне ціле. Нас було двоє братів, я і мій менший брат. Він помер і все майно своє залишив своїй дочці, Мабель. Ви це знаєте, мабуть. Так от, моя мрія — об'єднати, кажу,

мос і брата мого майно. Наскільки я помітив, ви — не огидні для Мабель. Сподіваюсь, що й вона для вас не огидна. Отже, коли б ви побралися, то моя мрія здійснилася б. Я про це все думав усю ніч, Віше. Я не помиляюсь у своєму виборі. Гадаю, що й ви не помилитеся, ставши моїм сином.

Він підвівся, і врочисто, повільно, але точним кроком наблизився до Петра. Петро похапцем теж устав і, не знаючи, що робити, напружено дивився на Стовера. Той поклав обидві руки на плечі, потримав так і врочисто поцілував спочатку в одну щоку, потім у другу. Далі злегка потряс за плечі, кумедно блискаву у кривому усмісі жовтими зубами й леденько пхнув Петра до дверей.

— А тепер ідіть. Я теж дуже схвилюваний.

Петро машинально вийшов і обережно зачинив за собою двері.

Прийшовши до себе, він розгублено зупинився серед хати й озирнувся.

— От так шту--у-ка! — вголос сказав він.

І раптом, ухопивши себе за голову, почав швидко, гарячково бігати по кімнаті. Але хутко зупинився, схопив капелюх та пальто і стрімголов вилетів у коридор.

Коли він увірвався в номер до Кіндрата, той саме в цей мент приміряв нового комірчика перед дзеркалом. Не сказавши Кіндратові

навіть добридень, Петро став на весь зріст перед ним, випнув широчені груди й з гордим усміхом велично сказав:

— Ти знаєш, хто я такий тепер?

Кіндрат оглянув його з голови до ніг. Нічого особливого.

— А хто?

— Ну, вгадай!

— А чорт тебе знає... Може, чого доброго, управителем палацу настановив Стовер за врятування.

— Управитель палацу? — зневажливо примружився на нього Петро. — Пхе.

І чиркнув крізь зуби набік.

— „Управитель палацу“! Подумаєш.

— Ну, а хто, а хто? Та кажи ж, ну тебе к чорту!

— Хто?... Стовер! От хто я тепер.

— Стовер? Як Стовер?

— Отак, просто. Не Віш, не Вівішські, не Вишвятинський, навіть не Скиба, а Сто-вер. Я твердо готовий сказати: Сто-вер. Чуєш, хамло, пролетар нещасний? Я — мільярдер Стовер!

Кіндрат уже почав тривожно кліпати своїми чорними очима, але Петро зо сміхом обняв його і струснув ним так, що аж чуб Кіндратові підстрибнув на чолі.

— Уснював мене Стовер! Чуєш? Уснював!

— Та що ти кажеш?! Факт?!

— Фактисівський!

І Петро у піднятті розповів йому всю сцену зо Стовером. Кіндрат слухав злякано, ані тришки не сміючись.

— Ну, й що ж ти? — нарешті запитав він.

Петро зразу ж перестав сміятись і в одну мить змінився: спалахнув, примружився, почервонів.

— Як то що ж я?! Чи згодився? Ти це питаєш?!

— Та чого ти сердишся? Що я такого сказав??

— Що ти сказав? Ти не розумієш?!

І Петро хайливо почав шукати очима капелюх. Кіндрат розгублено дивився на нього.

— Та що ж я сказав такого, Паню?!

— Ти не розумієш?! Ти сказав: „Ну, й що ж ти тепер?“ Себто, ти питаєш....

— Неправда, я не сказав „тепер“! — гаряче скрикнув Кіндрат. — Я сказав: „Ну, й що ж ти?“ Себто, що ти сказав Стоверові. А зовсім не те, чи ти згодився, чи ні. Що ж ти накидаєш мені всякі ідіотства? „Тепер“! Не казав я „тепер“.

Петро пильно подивився на Кіндрата, засміявся й кинув капелюх на ліжко.

— Дійсно, ідіот якийсь я. Та певно, що згодився, дурню ти! Як би я міг не згодитись?! Ти ж подумай: мільярди! Мільярдер! Мі-льяр-

де-е-р! Хіба ж тобі не крутиться голова? Хіба не американський фільм? Га?

— Та невже ж іще й Мабельку влодачу, Паню?

Петро зразу, немов прокинувшись, якимось чудно, здивовано глянув на Кіндрата і зараз же зовсім іншим суворим голосом сказав:

— Ну, мільярди це не для нас, нам треба ліквідуватись. Завтра ховаймося. А то, як Стовер дізнається, кого він усиновив, то впаде в таку лють, що може не знати що зо мною зробити. А я ж мушу рапорт здавати. На щастя, вже не треба бути біля Стовера, ми вже знаємо про нього найважливіше. Отже, завтра звикаємо. Будь готов. А тепер бувай!

По палацу за цей час, видно, вже розбіглася чутка про всиновлення містера Віша, бо всі зустрічали Петра тепер зовсім інакше, ніж раніше: з такими низькими уклонами, з таким обоговлюванням в очах, з таким страхом і дивуванням, що він мусів щіпати себе й губи собі кусати, щоб зберегти сяку-таку важність.

Але він не дійшов ще до себе, як його перестрів льокай і сказав, що місис Мабель Стовер дуже просить містера Віша негайно завітати до них.

Петро один мент повагався і рішуче повернув у бік апартаментів Мабель. Чи не спішила й ця кинутись на шию новонародженому

свинові Стовера? Що ж, тепер не інша річ.

І до місис Мабель Стовер він увійшов тим самим швидким, підв'ятим кроком, закусуючи сміх на устах.

Розділ XXII

Мабель була в своєму улюбленому зеленому сальончику, на своїй улюбленій канапці (вилізши на неї з ногами). Вона хитнула головою Петрові на фотель біля канапи й з цікавістю почала його розглядати, — одверто, пиляно, з усмішкою.

— Сідайте, містере Віше, я маю невеличку справу до вас.

Містер Віш сів і теж з усміхом подивився їй просто в очі.

— Чудесно! — ухвально хитнула вона головою. — Все правильно. Все так, як і слід. Навіть цей ваш усміх, якого я раніше ніколи не помічала. Тепер він повинен бути. Ви задоволені?

— Чим? — не ховаючи сміху, считав Петро.

— Своєю перемогою, звичайно. Мушу визнати, містере Віше: ваша взяла. Тепер я можу бути з вами одвертою і висловити вам своє щире захоплення: ви — геніальний шарлатан, Віше.

Петро шарпнувся всім тілом, густо почерво-

нів і гостро звузив очі.

— Шарлата-а-ан??

Мабель весело засміялась, очевидно задоволена ефектом своїх слів.

— О, ви, здається, хочете серйозно образитись? Киньте, Віше: тепер це вже більше не потрібно. А тим наче зо мною. Ви ж прекрасно бачили, що я розуміла всю вашу гру. Не ховаюся, я старалася з усієї сили зірвати її, але... — вона безсило розвела руками, — мушу визнати, що ви — дужчий за мене. Але я (дивіться, яка я благородна!) я визнаю вашу геніальність. Дійсно, дійсно геніально: за кілька місяців стати сином мільярдера. Це не жарт. А признайтесь: ви самі на це не рахували? Правда? Кілька мільйонів, ну, може, кілька десятків мільйонів, але щоб мільярди, але щоб стати сином Стовера, це й ви не передбачали. Га? Правда? Скажіть ширю!

Петро вибухнув сміхом і яквись час не міг навіть одповісти. Нарешті сказав:

— Ні, цього і я не передбачав. Даю слово! Але ви вважаєте мою гру за геніальну? Дуже приємно. А що саме вам здається... найкращим?

— Що? Не знаю. Все. І ваша рана, і історія з замахом на містера Стовера, і ваша релігійність, і ваша простодушність, і любов до заповіді,

— Сумніваюсь! — труснув головою Петро.

— Я вам сказала вже, що це — не геніяльно, а тільки огидно.

— А я таки сумніваюсь. Так ми ж об'єднаємо наші мільярди. Мета досить велика. Подумайте.

Мабель скісно ливилася вгору на нього й мовчала. А чисті, блакитні баньки здавалися великими-великими.

— Ви мовчите? Місис Стовер?

І Петро, ступивши ближче до неї, з тим самим усміхом обережно обляв за плечі її. На нього війнуло теплим, так боляче пам'ятним духом її тіла. Мабель не рухнулася, немов чекаючи, що буде далі. Тоді Петро з тим самим кривуватим і вахабним усміхом нахилився й хотів наблизити своє лице до її лица. Але цієї миті рука Мабель підвелася, розмахнулась і сильно на вдлі вдарила його по щоці. Петро відхитнувся й одступив од канапи.

Мабель дзвінко, задоволено заміялася,

— Ну, нарешті, й я маю маленьку сатисфакцію! Маленьку-маленьку, але маю. А тепер ви можете йти, більше ви мені не потрібні. Геть. І пам'ятайте, що моя свіда може дуже погано відбитись на вас. Краще не лізьте мені на очі. Забирайтесь!

Петро стояв і не рухався, мовчки й чудовидлячись на Мабель. А на щоці й кінчику

носа соковито горіли сліди рух Мабель.

— Ви чуєте? Хочете, щоб я слуг покликала?

— Хм! — тихо сказав Петро, — Значить, і в вас щось є. Шкода, що ранше... А проте...

Він повернувся і повільно, дуже повільно пішов до дверей. Але на півдорозі раптом зупинився, рвучко повернувся й знову підійшов до Мабель. Вона здивовано і сторожко зустріла його очима.

— Скажіть, місис Стовер, ви можете мені дати слово, що нікому не скажете того, що я вам скажу?

— Я нічого не хочу, щоб ви мені казали!

— А я хочу сказати! — брутально вирвалось у Петра. — Можете дати мені слово? Цікаве скажу. Цікавіше за ваші мільярди й шлюб. Даєте слово?

Мабель з цікавістю обвела його поглядом.

— Ну, що ж, даю. Кажіть.

— І стримаєте своє слово? Що б не почули від мене?

— Стримаю.

— Добре. Глядіть же!

Петро посміхнувся, помовчав і сказав:

— Ну, так знайте ж, місис Стовер, що мені ні ваші мільярди, ні ви абсолютно не потрібні.

— О-о-о?? — насмішковано проспівала Мабель. — Ви може відмовляєтесь?

— Сумніваюсь! — труснув головою Петро.

— Я вам сказала вже, що це — не геніяльно, а тільки огидно.

— А я таки сумніваюсь. Так ми ж об'єднаємо наші мільярди. Мета досить велика. Подумайте.

Мабель скісно ливилася вгору на нього й мовчала. А чисті, блакитні баньки здавалися великими-великими.

— Ви мовчите? Місис Стовер?

І Петро, ступнувши ближче до неї, з тим самим усміхом обережно обняв за плечі її. На нього війнуло теплим, так боляче пам'ятним духом її тіла. Мабель не рухнулася, немов чекаючи, що буде далі. Тоді Петро з тим самим кривуватим і нахабним усміхом нахилився й хотів наблизити своє лице до її лиця. Але цієї миті рука Мабель підвелася, розмахнулася і сильно на видлі вдарила його по щоці. Петро відхитнувся й одступив од канапи.

Мабель дзвінко, задоволено заміялася,

— Ну, нарешті, й я маю маленьку сатисфакцію! Маленьку-маленьку, але маю. А тепер ви можете йти, більше ви мені непогрібаї. Геть. І пам'ятайте, що моя огида може дуже погано відбитись на вас. Краще не лізьте мені на очі. Забравтесь!

Петро стояв і не рухався, мовчки й чудодивлячись на Мабель. А на щоці й кінчику

носа соковито горіли сліди рук Мабель.

— Ви чуєте? Хочете, щоб я слуг поклікала?

— Хм! — тихо сказав Петро, — Значить, і в вас щось є. Шкода, що ранше... А проге...

Він повернувся і повільно, дуже повільно пішов до дверей. Але на півдорозі раптом зупинивсь, рвучко повернувся й знову підійшов до Мабель. Вона здивовано і сторожко зустріла його очима.

— Скажіть, місис Стовер, ви можете мені дати слово, що нікому не скажете того, що я вам скажу?

— Я нічого не хочу, щоб ви мені казали!

— А я хочу сказати! — брутально вирвалось у Петра. — Можете дати мені слово? Цікаве скажу. Цікавіше за ваші мільярди й шлюб. Даєте слово?

Мабель з цікавістю обвела його поглядом.

— Ну, що ж, даю. Кажіть.

— І стримаєте своє слово? Що б не почули від мене?

— Стримаю.

— Добре. Глядіть же!

Петро посміхнувся, помовчав і сказав:

— Ну, так знайте ж, місис Стовер, що мені ні ваші мільярди, ні ви абсолютно непогрібні.

— О-о-о?? — насмішковано проспівала Мабель. — Ви може відмовляєтесь?

— Так, відмовляюсь, місис Стовер. Уявіть собі.

— О-о-в! Чого ж то так, о, чеснотний містере Віше?

— Того, що вони мені ні до чого, місис Стовер. Завтра я виїжджаю, і ви мене більше ніколи не побачите. Я не добре роблю, що кажу вам це, але я... не міг. Ну, та й ви ж своє слово триматимете.

Мабель спустила ноги з канапи й сіла лицем до Петра. Насмішки вже не було в очах їй, але вона невідривно, допитливо, як угризаючись у загадку, вп'ялася в лице Петрові.

— Що ж це за трюк тепер? — серйозно й тихо кинула вона. — Ви, дійсно, виїжджаєте?

— Дійсно виїжджаю.

— І дійсно відмовляєтесь од мільярдів?

— Дійсно.

— Чому?

Петро мовчав і так само загадково посміхався.

— Чому ж? Кажіть. Бо, згодьтеса самі, що я не можу повірити, що людина, яка витратила стільки сили, аби добитися цих мільярдів, кинула їх без причини. Та від мільярдів ні з яких причин не відмовляються, містере Віше. Ви мене маєте за зовсім наївну.

— Ні з яких, кажете, причин?

— Ні з яких.

— Гм! А я от таки відмовляюсь. А причина вам здається такою смішною, що мені аж ніяково казати. Та все таки скажу, щоб ви не шукали ще якогось шарлатанства.. Я — просто комуніст, місис Стовер, та й годі. Це вся причина.

Місис Стовер одкинулась назад і непорозуміло витріщилась на Петра. Вона, видно, всього ждала, тільки не цього. І до такої міри не ждала, що в першу мить навіть не зрозуміла як сліди.

— Ви... комуніст?!

— Так, місис Стовер, я — комуніст. Ви децю про мене, дійсно, правильно догадалися. І рана, і релігійність, і інше. Але от тільки в мене помилялись. Я не заради мільйонів і не заради вас це робив, місис Стовер. Мене після мій уряд розвідатись, чого хоче містер Стовер, у політичному сенсі, розуміється. Я не міг цього зробити здалеку. Я мусів підійти близько до самого містера Стовера. Ну, і підійшов, як міг, і розвідався все, що мені треба було. Та й годі. Нічого особливого. А тепер їду додому, на Україну. Розуміється, я — не Вишнятивський, не попович, а простий собі робітник, молотобоець. От ці руки, з яких ви стільки сміялися в ваших приятелями, це — руки не попівські.

І він виставив до неї свої два якорі.

Мабель устала і, широко наставивши на Петра очі, слухала його. На руки вона глянула машинально й знову перевела погляд на лице його.

— Огже, місис Стовер, з цього ви бачите, що я не — шарлатан. А що ваш дядько сам сьогодні накинув мені й мільярди свої, і батьківство, і вас самих, то я ж не винен, місис Стовер. Мене самого це так вразило, що я цілий ранок ошелешений.

Мабель стояла й водила по лиці Петра очима, неначе він вернувся після довгої, довгої подорожі. Стояла й водила. А він теж стояв і посміхався.

— Надзвичайно чудно... — прошепотіла вона нарешті. — Надзвичайно. Господи! Як я цього не подумала! І все, значить... О, яке ідіотство! Ні, це щось фантастичне!.. І ви рішуче-рішуче ідете?

— Рішуче, місис Стовер.

— Але ж це — страшенне безглуздя! Та сядьте, ради Бога, я не можу через це прийти до пам'яті: мені все здається, що ви зараз поїдете, і я не встигну нічого зміркувати. Сядьте!

Петро слухавно сів, а Мабель почала швидко ходити по сальону, хмуро дивлячись собі під ноги. Нарешті, сіла проти Петра на канапі,

суворо, рішуче наставила на нього сіро-зелені очі й сказала:

— Скажіть, ви згадували ті наші зустрічі, що були до вашого... прибуття сюди?

Петро мовчки подивився на неї, на її очі, уста, на золотяві хвилі волосся й одвів очі вбік.

— Навіщо про це балакати, місис Стовер?

— Я хочу це знати! Мені треба, мені надзвичайно треба це знати.

Петро мовчав і дивився собі під ноги.

— Скажіть же, Віше! Я згадувала. Чувсте? Я щодня, щодня згадувала. З соромом, з люттю, з одчаєм згадувала. А ви?

Петро вразно зблід, підвів очі й знову спустив їх собі на руки. І ще тихіше сказав:

— Який сенс, місис Стовер, про це тепер говорити?

— Є сенс! Є великий сенс! Скажіть же. Ну?

— Ну, згадував! — рішуче й злісно глянув на неї Петро. — То що? Ну! згадував. І теж із соромом, люттю й одчаєм. Ну, то що?

Мабель одразу вся змінилася. Давно, незрозуміло змінилася: вся стала матово-ясна, тепла, рожева, наче засвітилася зсередини, очі зробилися м'які, губи дитячі, овал ніжніший, навіть волосся, здавалося, порожевіло й матово затеплилося.

— А що ж ви думали про мене, коли я з

вами так поводитись? — тихо й винувато сказала вона. — Що?

Петро не міг дивитися на неї, — ця зміна в її лиці, в голосі, в усій постаті була нестерпно хвилююча. І він знову встромив очі в ніготь свого пальця й знизав плечима.

— Що ж я думаю? Усякі речі.

— А які саме, Віше? Які? Мені треба це знати, дуже треба.

Петро посміхнувся: кумедна річ, вона гадала, що, як скаже „мені треба знати“, то це найдужчий аргумент, і чоловік розпанахає перед нею всю душу свою.

— Ну, Віше. Скажіть!

Петро, дивлячись убік, безсило ворухнув пальцями.

— Гм!.. Ну, думаю, що... що я вам тут заважаю, що я можу розповісти про ваші... флірти по дансингах. Взагалі, неприємний свідок. І через це хотіли мене спекатися за всяку ціну. А як я не хотів іти звідси, то ви мені мстивись.

— Та й годі? І це все, що думали про мене?

— О, „все“!

— А що ще? Що, Віше? Що я — гадка, розпусна, нікчемна, паразитка? Все, що в цій знаменитій статті? Правда?

Петро рішуче покрутив головою.

— Ні, місис Стовер, я нічого не скажу. Нема для чого.

— Моє ім'я — Мабель, Віше, — тихо й прохально сказала Мабель.

— Ні, місис Стовер, я нічого більше не скажу.

— А моє ім'я все ж таки — Мабель, Віше.

Віш мовчки подивився вгору, потім убік і нарешті твердо зупинив очі в своєму притулку: на нігті великого пальця, твердому й рожевому.

Мабель глибоко зідхнула, закинула руки за голову відхилилась на спинку канапи й стала дивитись у стелю, знову похмуривши брови. Петро кілька раз зиркнув на неї і зняв руки з поруччів.

— Ну, місис Стовер, мені треба йти. Я мушу готуватись до виїзду.

Місис Стовер усе так само сиділа, тільки на ці слова ще дужче похмурила брови, немов ще дужче вдумуючись у щось.

Петро зідхнув, потарабанив пальцями по колінах, зиркнув на Мабель і підвівся.

— Я мушу йти, місис Стовер.

Мабель зняла руки з ший, злегка тріснула головою й рішуче сказала:

— Сядьте. Ще кілька хвилин.

Петро нерішуче сів.

— Скажіть: ви ніяк-ніяк не можете дивитись тут?

— Ніяк, місис Стовер.

— Чому?

Петро безсило всміхнувся.

— Коли ви цього не розумієте, то я пояснити не можу. Довелось би занадто довго говорити нам. Та й тоді навряд, чи ви зрозуміли б, місис Стовер.

— У вас там є жінка, діти?

— Ні я — нежонатий.

— Є коханка?

Петро посміхнувся.

— Ні, і коханки ніякої нема.

— Та-ак... — задумливо похилила голову Мабель.

І раптом, швидко підвівши її, весело глянула в лице Петрові.

— А хочете, я одвезу вас на своєму аероплянї в Москву? За один день там будемо. Га?

Петро ошелешено, аж із жахом відхилився назад.

— Ви? До нас?!

— А що ж такого? Я буду працювати, як і всі. Адже ваш уряд пустить вашу жінку з вами?

— Мою жінку?

І Петро непорозуміло, злякано, неймовірно замовк.

— Ну, так, вашу жінку,

Він якийсь мент дивився на неї, і в очах

його застиг той самий чудний жах. І раптом він рвучко підвівся й простяг руку.

— Я мушу вже йти.

Мабель теж підвелася, взяла його руку й, прикривши її своєю другою рукою, з лукавою посмішкою заглянула йому в лице.

— А коли ж ми вилітаємо? Сьогодні чи завтра? Мені ж треба наготувати аероплян.

Петро потяг свою руку, але Мабель ще дужче затиснула її між своїх рук.

— Вибачте, місис Стовер, але ви говорите речі цілком неможливі

— Чому? Я хочу бути вашою жінкою і їхати з вами на Україну. Я хочу теж будувати нове життя і соціялізм. Що тут неможливого?

Петро понуро буркнув:

— Будуйте їх в Америці.

— Може, буду й в Америці. Але ж я хочу повчитися у вас. А, крім того, Више, я ж — ваша жінка. Чого ж я тепер поїду до Америки? Я ж знайшла свого Петра. Знайшла і вже тепер ні за що не загублю. Ні.

І вона міцно, шільно пригорнулася до нього всім тілом.

Петро на мент заплющив очі, застиг, але раптом визволив свою руку й відійшов від Мабель убік. Відійшов, пригадав тремтячою рукою волосся, застібнув піджак і, не дивлячись на Мабель, глухо промовив:

— Ну, мені треба йти.

— Добре, йдіть. А ми коли ж відлітаємо?

— Ніколи, місис Стовер.

— Чому так?

Петро чудно вп'явся в неї очима, постійно так якийсь мент і з понурою цікавістю спитав:

— Ви серйозно хочете будувати соціалізм?

— Серйозно, Віше.

— І вам серйозно остогидло бути мільярдеркою?

— Серйозно, Віше.

— Гм!.. Нова заповідь каже: **роби** те, що кажеш. Добре. Значить, ви відмовляєтесь од мільярдів?

Мабель здивовано підквнула головою.

— Як одмовляюсь? Чому??

— Тому, що мільярдери соціалізму будувати не можуть. Або мільярди, або соціалізм.

— Але ж мої мільярди лишаються в Америці! Там, у вас, я буду пролетаркою.

Петро посміхнувся.

— Ну, от і ясно. Прощайте, місис Стовер.

І він ще раз простягнув їй руку. Мабель почервоніла й руки не прийняла.

— Але ж це — смішно, Віше. „Відмовтесь од мільярдів.“ Через що? Для чого? Для ко-го? Так зразу, нічого не знаючи, не перевірили. Бог з вами, Віше. Ви — дитина. Так не робиться.

— Значить, вони вам не так уже остогидли?

— О, Віше! Ви занадто простолінійно все берете. Я вам кажу, що я хочу будувати нове життя, я хочу працювати, я хочу бути цінною, я хочу жити з вами. При чому тут мої мільярди? Для чого ці умови? Я ж вам не ставлю ніяких умов.

— Е, не в умовах тут річ! Ну, прощайте, місис Стовер!

І Петро рішуче, примруживши очі, знову простягнув до неї руку. Мабель знову взяла її в обидві свої руки й міцно стисла її.

— Я не хочу прощатись, Віше. Це — божевілля. Це — неможливо! Знайти одне одного і розійтись?! Ви можете це? Можете, Віше? Я не можу. Я іду з вами. Без ніяких умов, без...

Петро визволив руку.

— Прощайте, місис Стовер!

І, вклонившись, він пішов до дверей.

Але біля самого порогу зупинився і похилив голову. Постоявши так кілька ментів, він повернувся й помалу підійшов знов до Мабель. Глянувши їй просто в очі, він раптом ступив до неї і, нахиливши лице до самих уст її, жагучим, гарячим шепотом сказав по-українському:

— Прощай, моя золотява! Прощай, моя Мабель!

І вмить обняв, переломив, притиснув усе тіло її до себе і всмоктався губами в її губи. Мабель жалібно обхопила його руками за шию й заплющила очі. І коли, заплющивши очі, з'єднуються в жалібності дві кузочки, їх можна штовхати, брати на руки, підкидати, вони того не помічають, не відчувають, не роз'єднуються.

Аж коли Мабель важко обвисла в руках Петра і от-от мала впасти, він трудно розірвав поцілунок і націвпоклав її на канапу. А сам, хитаючись і натикаючись на меблі, сліпо вийшов із сальону.

Мабель довго сиділа з похиленою головою і заплющеними очима, переломившись на один бік і мертво-п'яно спершись однією рукою на канапу. Нарешті, ворухнулась, підвела голову, розплющила очі й здивовано, мляво повела ними по кімнаті. І того ж менту, немов пронизана порожнечою від того фотелю, на якому сидів Віш, уся скинулась і рвучко випросталась на ноги й в одчай, тузі, люті закричала:

— Ні! Ніколь! Ні, ні, ні!

І, здушивши обома руками скрові, швидко почала ходити по хаті. Довго ходила, трудно, скупчено думаючи. Потім підбігла до столу і надушила гудзика він дзвінка до Мері. Через

дві хвилини двоє круглих очей кішечки уважно й питально дивились на Мабель.

— Мері, візьміть слухавку і потелефонуйте до містера Віша. Я сама через деякі обставини не можу йому телефонувати. Скажіть, що я прошу його негайно прийти до мене. На три хвилини, не більше. Скажіть, що я маю сказати йому щось **дуже важне**. Коли він буде відмовлятися, ухилитись, скажіть, що дуже важне не для нього. Це все. Беріть слухавку. Я візьму другу.

— Галльо!... Містер Віш? Добридень. Місис Мабель Стовер просить вас негайно прийти до неї.

Мабель, щільно притуливши другу слухавку до правого вуха, напружено дивилась на блискучий кінчик вази на столі й слухала всім тілом.

— Прошу попрохати за мене вибачення у місис Стовер, — зачувся м'який, але холодний баритон у слухавці, — я дуже зайнятий і маю зараз іти до містера Стовера.

Мабель мовчки енергійно закрутила головою до Мері і грізно лохмурила брови.

Мері теж покрутила головою разом із слухавкою і так само грізно та рішуче закричала:

— Ніяк неможливо! Мусите зараз же прийти. На три хвилини. Це — в **ваших** інтересах.

Чуєте? У ваших. негайно. Дуже-дуже важне.
Після короткого мовчання в слухавці зачу-
лось:

— Добре. Я зараз прийду.

Мабель поклала слухавку й на секунду обій-
няла Мері за плечі.

— Дякую, Мерінько. Тепер ідіть до себе.
нікуди не виходьте і чекайте мого дзвінка. Я
маю говорити з вами у дуже важливій справі.

Мері мовчки уважно обвела очима чудне, з
припухлими губами, з тьмяним блиском в очах,
немов би в п'яному піднятті лице хазяйки й,
сказавши своїм рівним, службовим голосом
„слухаю“, вехалливо вийшла.

А Мабель нашвидку подивилась у дзеркало,
поправила зачіску і підфарбувала уста, ті са-
мі уста, на яких тількищо... І тоді набрала
повні груди повітря й сильно, з звзяттям ви-
лихнула його: ну, побачимо, чия візьме! І че-
кальво, непорушно застигла біля столу.

Нарешті застукано. Мабель стріпнулась,

— Увійдіть!

Містер Віш з гладенько, до блиску зачіса-
ною головою і хлопчачими, одвертими очима, в
яких стояло холодне, трохи не вороже чекан-
ня, діловим кроком увійшов у хату і зупинив-
ся метрів на три від Мабель.

— Я до ваших послуг, місис Стовер.

Місис Стовер спокійно хитнула йому голо-

вою на фотель і сама сіла в другий, кроків на
чотири від нього.

— Вибачте, Віше, що я вас потурбувала.
Ви самі побачите, що я мала підставу це зро-
бити. Річ у тому, що я тількищо довідалась
про одну дуже... дуже не то що несподівану,
а... як би сказати?... ну, дуже важливу річ. А
саме: що містер Стовер має розпочати якусь
серйозну акцію проти комуністів і Советського
Союзу.

Напружені і хлопчачі очі загубили напру-
ження і, вражено поширившись, чекальво зупи-
нулись на очах Мабель.

— Так, Віше. Я тількищо йому телефону-
вала, і він мені сам сказав це. Що саме має
розпочати, не хотів сказати. І тільки з тону
його голосу я могла зрозуміти, що він мав
на увазі щось дуже серйозне. На нього вели-
кий вплив справили всі ці події, а особливо
напад на комуністів і та стаття в „Народній
Демократії“. Отже, я вважала за потрібне
вас повідомити про цей намір містера Сто-
вера.

І тільки тепер Мабель узяла цигарку з ма-
ленького столика, з легким тремтінням пальців
запалила її й з насолодою, аж примруживши
очі й закинувши голову назад, затягнулася.

Петро застигло сидів і тільки іноді прудко,
пильно зиркав на Мабель. Але вона його пог-

лядів не помічала, вона курила з такою самою заглибленістю, з якою голодні люди обідають у присутності чужої людини.

— І нічого конкретного, ніякого маленького натяку не зробив? — нарешті тихо й хрипливо сказав Петро і прокашлявся.

— Нічого, Віше... — зідхнула Мабель, — мені дуже шкода, що я нічого більше не можу вам сказати. Я розумію ваше трудне становище. Але я гадаю, що ви самі могли б хутко довідатись від дядя, коли б лишилися на кілька днів. Вам, його найближчому співробітникові і синові, хоч і прийманому, — (вона сказала це без ніякого усміху) — він напевно сказав би все. І напевно ви повинні були б навіть допомагати йому. І тоді ви поінформували б і мене, — додала вона з дружною посмішкою. — В кожному разі, Віше, пам'ятайте, що я до ваших послуг. Не через те, що ми з вами... що... — вона з сердятим замішанням притовкмачила недоцурок у попільничці, — а те... Ну, що я до певної міри поділяю ваші перековання. Мене ще до вас називали більшевизанкою за деякі мої не зовсім... мовденні нахвали. Ні, та це все зайве, що я кажу. Одне слово, коли б я довідалась докладніше, я б вас зараз же поінформувала. Оце все, що я мала вам сказати.

Петро потупився, задумливо покусав губу й нарешті рішуче підвів голову.

— Ну, що ж, мушу лягтися ще на кілька днів. Ви про мій від'їзд ще нікому не говорили?

— На щастя, не встигла. А якраз збиралась підготовлювати дядя до розставня з сном.

Петро встав і злегка вклонився Мабель.

— Щиро дякую за інформацію, місис Стовер, і за вашу милу пропозицію. Я теж гадаю, що пан Стовер повинен хутко сказати мені... А якщо не скаже протягом кількох днів ні мені, ні вам, то будемо вважати, що ви помилились. Правда? Я буду тримати вас у курсі подій.

— А я вас.

— Дякую. До побачення, місис Стовер.

— До побачення, Віше.

Він чемно ще раз уклонився й не п'яними кроками, не натикаючись на фотелі, вийшов із кімнати. А Мабель, з веселою загрозою схопивши нову цигарку й хапливо, гарячково закуривши її, почала прудко ходити по хаті, напружено думаючи, затягуючися майже без спочинку й женучи густий дим за собою. Потім умить зупинилась коло столу, примружила очі так, як роблять люди, що підводять підсумок обрахунків, й тоді надушила гудзик дзвінка.

Мері з'явилася швидше, ніж звичайно, — ма-
буть, майже бігла коридором від своєї кімна-
ти, бо трошки аж задихалась...

— Слухайте, Мері. Візьміть у руки свої
нерви і слухайте стримано. О, не дивіться так
здивовано. Я знаю, що стриманішої за вас лю-
дини трудно знайти на планеті. Але те, що ви
почуєте, якраз вас може вивести з рівноваги.

— О-о-ов! Ви мене лякаєте, Мабель.

— Ну, лякатися ще рано. Слухайте краще.
Що б ви сказали, коли б довідалися, що мі-
стер Віш... тепер тримайтесь добре, Мері!.. що
містер Віш — комуніст.

Мері раптом вирівнялась у фотелі, неначе в
середині її розкрутилась пружина й напнула
все тіло її. Очі з добродушно-круглих зроби-
лись хижо-вузькими, як у кішки, що побачила
собаку, і здавалось, що й волосся її наїжилось,
як шерсть.

Мабель піднято засміялась.

— От бачите! Я ж вам казала!

— Ви не жартуйте, місис Мабель? — тихо
казала Мері й стиснула в ниточку і так до-
сить тоненькі губи.

— Ні, Мерінько, ані трішки не жартую.

І, взявши з шабатурки нову цигарку й заку-
ривши її об недокурок, який потім задушила в
попіллянці, Мабель глибоко сіла в фотель.

— А тепер слухайте, Мері, що я вам роз-

повім. Розповім не як секретарці, а як друзі,
як людині, як... Ну, добре. Я мушу з вами
порадитись і попросити допомоги. Отже, слу-
хайте.

Мері слухала уважно, але очі не вертали
своєї звичайної округлості й губи були так са-
мо стулені в ниточку. І навіть тоді, коли Ма-
бель розповіла про поцілунок (правда, досить
коротко й сухо), Мері не відвела зжужених
очей, не кліпнула ними, не ворухнулась, не-
мов, дійсно, кішка, яка сиділа перед ніркою ми-
ші, що от-от мала вилізти. А Мабель чи від
нього мовчазного слухання, чи від розворушен-
ня того, що тільки що було, навпаки, пройма-
лась усе більшим підняттям.

— Я знаю, Мерінько, вам нестерпно слуха-
ти, що хтонебудь може почувати щонебудь
крім огиди й ненависти до комуністів... Знаю,
знаю, не за їхню теорію, а за їхню мораль,
знаю, Мерінько. Але тут річ для мене не в
тому, що він комуніст, а... а в тому, що я...
попалась, Мері. Страшно попалась. Нічого по-
дібного я ніколи ні до одного мужчини не по-
почувала, що до нього. А я їх, — червоніте,
Мері, — як вам, зрештою відомо, мала не
одного. А такого стану, як за ці дві хвилини,
що ми стояли отут удвох, я ніколи ні від чого
в житті не мала. Ні від чого! Стан такого...
такого глибочезного й насолодного сп'яніння,

ні, такого жагучого, неймовірного блаженства, такого забуття всього на світі, якого ніякий опіум, ніяка слава, ніяке... ну, я не знаю що не може дати. Чого?! Чого від цього чоловіка?! Що в ньому такого особливого?! Не знаю. Але ж були моменти, коли я без огиди не могла думати про нього. А, проте, навіть тоді... Ну, одне слово, Мері, я нічого не розумію. А крім того, а крім того, Мерінько, ви ж увіть собі: це — перший мужчина, який мене... якому я сподобалась не через мої мільйони, який про них нічого не знав, який пізнав мене як рівну собі. Ви розумієте, як це надзвичайно гарно: він плює на мої мільярди! Мільярди, Мерінько! І от коли є такий режим на землі, який **таких** людей може виробляти, то, значить, у ньому є щось добре? Ні, Мері?

Мері нарешті ворухнулася: знизала одним плечем і підвела брови, рівненькі і майже непомітні.

— Життя навіть комуністам дорожче за мільярди, — тихо сказала вона, двілячись у вікно на вершечки дерев у парку.

— Ви думаете, що він од страху кари чи помсти свого уряду відмовляється від мільярдів і від... свого почуття? А, проте, він же не побоявся ризикнути життям ради... своєї справи?

Мері знову неохоче знизала плечем і кинула кудись убік од себе:

— На війні з наказу влади багато людей ризикують своїм життям.

Мабель з легким обуренням запротестувала: — О, Мері, це вже, правда, занадто! Знають, дисципліна, страх і більше нічого?!

— Ні, ще є гіпноза.

— Так, я знаю вашу оцінку комуністів. Але тут... І з дисципліни чи під гіпнозою він кидає і мільярди, і Париж, і... Гм! А я б ради нього кинула б і Париж, і Нью-Йорк, і мільярди, і... здається, навіть життя. Так мені от тепер здається, але, звичайно, не знаю, чи кинула б справді.

— І дійсно поїхали б з ним у Росію?

— Хоч зараз! Куди хоч!

— І мільярди б їм оддали?

— Не знаю. Здається. Мабуть.

Мері блідо посміхнулася.

— Вони охоче прийняли б вас із вашими мільярдами. О, щодо цього, то будь-ласка. Але через місяць оцей самий Петро видав би вас ГПУ, чи як вони тепер звать свою страшну установу вбивства людей... і вас у підвалі десь застріляли б у потилицю. А коли б Петро не згодився вас видати, то й його.

Мабель на мент заплющила очі.

— А за що й для чого вони б мене застріляли? — не розплющуючи оцей сказала вона.

— За те, що ви занадто багато знали б,

що вам було б нестерпно гидко і страшно, що ви хотіли б повернутись додому, що ви не схотіли б чи не змогли б шантажувати вашого дядя, містера Стовера, і витягати й його мільярди для них. О, в них знайшлось би багато законних і справедливих причин.

— Ви справді гадаєте, що так було б?

— Ні на одну секунду не маю сумніву. Ви бачте мені, Мабель, але коли ви покликали мене, щоб як у друга, а не як у секретарки попросити поради, то я дозволю собі від усього серця дати вам таку раду: не їдьте в СРСР, ні з мільярдами, ні без мільярдів, ні з Петром, ні без Петра, ніяк не їдьте. Ви поїдете на страшну неминучу смерть. І не тільки свою, але й Петрову. Він це знає і тому так не хоче вас брати. Та мало смерти, — що смерть? — а страшних довгих мук перед смертю. Ви ж розумієте, що я кажу це не з політичних розходжень з комуністами, а маючи для того реальні підстави...

— Так, я це знаю... — тихо й немов аж троху винувато сказала Мабель.

І раптом вона з усієї сили вдарила кулаком по поруччю фотеля.

— І тим паче я не можу віддати його їм! Не можу! Ні, ні, ні! Можете мене зневажати, глузувати, що хочете, але от тепер, от у цьому, коли я в'являю, що він вїде, і я ніколи

не побачу його, у мене настає така тоска, така гайтюча порожнеча, що я... Ні, Мері, я не віддам його їм! Я його вкраду, я завезу його до Америки, на якийсь дикий острів, я... Ну, ну, не лякайтесь, я дурниці кажу. Силою мати його? Не хочу. Це — не те. Я хочу, щоб він став моїм з доброї волі, силою мого хотіння, мого чуття, силою свого потягу до мене. А він же в нього є, є, я це занадто добре знаю. А мільярди мої? Невже це все разом не може перемогти їхню дисципліну, чи якісь там його переконання, чи все те, що ви розповідали мені? Невже не зможе, Мері, скажіть!

Мері так само посміхнулась.

— А страх ви все ж таки забуваєте. Страх помсти, кари, смерті?

— Він не має страху смерті! Коли чогось дуже хоче або не хоче. Не має! Він це довів своїм захистом містера Стовера. Отже, треба, щоб він дуже схотів мене і не схотів їх. Тільки це. Але як це зробити? Як, Мері? Як не пустити його туди? Мені вдалось затримати його на кілька днів, але як затримати його на все життя? Як? Чам?

Мабель схопилась на ноги й, не чекаючи відповіді Мері, прудко заходила по кімнаті. Мері з своєю застиглою тонесенькою посмішкою і звуженими очима все дивилась у вікно. І раптом тихо сказала:

— Ви, значить, хочете, щоб він став вашим цілком? Не тільки як коханець чи чоловік, але й як... член вашого суспільства, щоб, одне слово, він прийняв ваші мільярди і став капіталістом?

Мабель зупинилась коло Мері, похмуро подумала і рішуче хитнула головою.

— Так, щоб став цілком нашим! Або „во-ни“, або „ми“. Тут хитання, половини бути не може...

Вона сильно затигнулась, пустила віялом дим угору і, засміявшись, весело сказала:

— ... абож я вб'ю його і себе. От! Як у хорошому фільмі. А ви, Мерінько, будете потім свідком. Ну, ну, не дивіться так пильно. Розуміється, я жартую. Куди ж там мені на таке одважитись, мені, такій буржуйці, мільярдерці? Ми, мільярдери, дуже любимо життя. Та й кому ж його любити, як не нам, чорт його забирай? Правда, Мері? Ні, ві, я так легко не піддамся. Ого! Я ще поборюся. Але як зробити, щоб він схотів нас і не схотів їх? Як?!

Мері мовчала, а тонесенький усміх все так само павутинився ва устах її. Мабель стала перед Мері, заклала руки за спину, випнувши наперед невеликі тугі груди, й запитала:

— Мері! Хочете, щоб було написано книгу вашого брата?

Мері вмить ковтнула усміх, і очі широко, кругло, зливано вп'ялись у Мабель.

— Ви можете про це не питати, — рівно, майже безживно вимовила вона.

— Так, я знаю. Це — тільки такий спосіб зацікавлявля вас. Так от: мені здається, що вашу давню мрію тепер можна було б здійснити. І знаєте, хто мав би написати її? Тримайтеся обома руками за поруччя фотелю. Це мав би зробити... містер Віш, Мері.

В Мері знову розірвалась пружина і випростала її.

— Вибачте, Мабель, коли ви жартуєте, то це такий жарт, який...

Мабель підбігла до Мері, сіла на поруччя її фотелю і злегка обняла за плечі.

— Абсолютно ніякого жарту, дорога! Абсолютно! Ви вислухайте, яка це геніяльна ідея! Ви йдете до мого дядя і кажете йому: „Дорогий і високоповажаний містере Стовере, я не можу спокійно жити, я в такому обуренні, що ... Ні, не тільки я, а всі ми, вся Америка, всі ми обурені образою вас, вас, такого самовідданого ідеї рятуння людства. Вам зроблено комуністами закид, що ви не виконуєте своєї нової заповіді, що ви — дурій... Це — нестерпно! Ми всі повинні відповісти комуністам так, як належиться. Ми повинні довести їм і всьому світові, що це вони дурії,

брехуни, що це вони не виконують того, що вони кажуть. І от я, мовляв, містере Стовере, пропоную вам величезний матеріал для доказу цього. Я сама, мовляв, писати не можу і я не настільки багата й вільна, щоб зробити це в співробітництві з якимнебудь літератором. А ви, містере Стовере, могли б доручити цю роботу під вашим вищим доглядом вашому секретареві містерові Вішеві. Отже, я пропоную всім нам разом написати відповідь комуністам. І лядько неодмінно згодиться. Він уже щось таке казав мені. І таким чином наш милый містер Віш буде сам проти себе писати. Ви ж розумієте, що він не може відмовитись, він мусітиме писати! Згода, Мері?

Мабель піднялась і рішуче стала перед Мері. Мері не посміхалась і роздумливо дивилась убік. Мабель щось згадала:

— Ага, чекайте, Мері! Це писання повинно бути в моїй присутності. Я буду виступати як захисниця комуністів, а ж — відома бльшевизавка. Розумієте? І це буде дуже добре для... для моїх особистих відносин з Вішем. Бо він же не зможе сам відповідати вам, чи вашому братові. Він знає стенографію і буде записувати наші дебати. А потім повинен буде звести в одну цілість і скласти нам книгу. Наодинці зо мною він буде відповідати вам, а я буду переказувати це на загальному зібран-

ні, немов би від себе. Це повинно бути надзвичайно цікаво! Ну, Мері?

Мері глибоко зідхнула.

— Ідея мені подобається. Але... я не знаю. Я буду робити все залежне від мене, щоб містер Віш „ве схотів їх“, як ви кажете. Але щоб він схотів вас, це не може залежати від мене...

— Коли він не захоче їх, він тим самим захоче нас! Це ж логічно. Отже, ви робіть так, щоб він не схотів їх. Більше нічого. Решту я беру на себе. Згода? В такому разі зараз же домагайтесь авдитенції у його величності містера Стовера і починаймо нашу кампанію за завоювання містера Віша! Беріть слухавку, телефонуйте його величності! Гайда!

І його величність, містер Стовер, з радістю вхопився за піднесену йому нову ідею. Радість, розуміється, була не бурна, а велична і спокійна. Всі пропозиції міс Мері було прийнято, не виключаючи про присутність місис Мабель, яку було тут же разом з містером Вішем покликано на нараду—на нараду, як дати найкраще „належну відповідь тим негідникам“.

Мабель зиркнула на Петра і спіймала його погляд на собі, погляд порозуміння і змови. Вони висловили твою згоду взяти участь у такій поважній акції. Тільки місис Стовер-молодша категорично попередила містера Стовера і його вірних однодумців, містера Віша та міс

Мері Сміт, що вона, Мабель не поділяє їхніх поглядів і, хоч не будучи комуністкою, буде твердо захищати справедливі комуністичні позиції. Містер Стовер повагався, але кінець-кінцем її умову прийнято. І він навіть ухвалив думку головного референта, міс Сміт, про те, що участь місис Мабель може бути корисною для справи, бо буде утримувати всіх од законної необ'єктивності в ставленні до комунізму, а надто такої особи, як містер Віш, яка найбільше постраждала від нього і яка буде головним арбітром при писанні книги.

— Правильно, — сказав містер Стовер, — насамперед істина!

А після цієї наради Мабель покликала до себе Петра і **по-товариському**, без яких-будь натяків на щось „інше“, умовилася з ним, як їм триматися на засіданнях. Навіть було прийнято, що вона сидітиме за столом поруч нього, і він у тих місцях, де Мері говоритиме кричущу неправду, буде злегка своєю ногою надушувати на її ногу. А так само — про те, що після кожного засідання вони вдвох будуть сходитись і разом обговорювати поданий від міс Мері матеріал. Тут обоє мали дуже байдужий і діловий вигляд. Таким чином, казала Мабель, до писання книги, може, й не дійде, бо позиції містера Стовера і Мері будуть розбиті в самому початку. А коли це пи-

тання вясниться, тоді вясниться, що має саме містер Стовер провадити далі: акцію війни проти ССРСР, чи акцію проти війни, чи просто сходити повернутись додому.

— А тоді й ви зможете виїхати на Україну.

Про себе й про **свою** подорож з ним туди — ні слова.

Петро час од часу гостро зиркав на неї, бажаючи пронизати її до глибини душі поглядом, але абсолютно нічого підозрілого не помітив. І коли ввечері провадив з Кіндратом нараду про це все, він мусів визнати, що їй, Мабель, не було чого закинути.

— Іноді навіть здається, що вона серйозно говорить оте все, що справді немов би не така, як вони всі. „Большевиканкою“ зве себе. Гм!

Кіндрат виявив себе в даному разі рішучим оптимістом. Насамперед він не впав в одчай, що доведеться ще побути в Парижі. А надто коли для справи... Розуміється, буржуазна країна, а все ж таки якось воно... Звичайно, і там в ССРСР демократія, та тут ніби якась вона вільніша. Люди поведуться якось простіше, одвертіше, ніхто нічого не боїться. І живуть усі куди краще. А там, дома, що ж тепер замовчувати! там не так легко живеться. Звичайно, там соціалізм, а тут... А щодо Мабель, то він

Кіндрат, пілком вірив, що вона була абсолютно щира і правдива.

— І, розуміється, вона охоче поїхала б з нами, коли б...

— Е, годі про це! Нікуди вона з нами не поїде. До нас? Сказився 'ти? І взагалі годі про це! Швидше б тільки відповідь од товариша Кішкіна приходила. А там...

Петро похмуро закрив свій бльокиот із стенографічним записом і кинув його на стіл.

Розділ XXIII

Перше засідання було призначене містером Стовером на третю годину в маленькому кабінеті на першому поверсі, — там було затишніше й спокійніше. Картини стародавніх майстрів у важких золотих рамах; товстий, м'який, на всю кімнату перський килим; поважні вази з поважними квітами якогось чудного сорту; все таке поважне, імпазантне, у тон мільярдам. Величезне, на всю стіну вікно дозволяло бачити парк і небо, на якому теж поважно клубились імпазантні хмари з підзолоченими сонцем боками. Час од часу промені того сонця проривались крізь хмари і заливали кабінет невтримним, легковажним, неповажним сміхом.

Однак, у членів засідання на обличчях той сміх не відбивався. Вони всі були дуже сер-

йозні, навіть урочисті, на що у кожного були свої підстави.

Посеред кімнати стояв величеський стіл, накритий зеленим сукном, і чотири зручні, спокійні фотелі. Перед трьома з них на столі лежали бювар, олівець, папір і стояла попільничка. Фотель містера Стовера стояв трохи осторонь столу, був він інший, ніж усі, великий, глибокий, з високою спинкою, як при троні, а прч ньому був окремий столик, теж з папером, олівцем і попільничкою. Містер Віш і мисис Мабель Стовер сиділи поруч по один бік столу, а міс Мері Сміт, яка була блідіша, ніж звичайно, підсунула ближче до себе одну з шемізок, поклала на неї руку, немов би прохаючи підождати, і заговорила тихим, рівним голосом, потупивши очі:

— Я дозволю собі дати маленьку передмову...

Містер Стовер, бачачи, що Віш не почав стенографувати, перебив Мері:

— А ви, Петре, записуйте. Навіть передмову. Ми потім будемо розбирати, чи піде вона до книги...

(Як своєму синові, містер Стовер казав уже тепер тільки „Петро“, а не Віш).

Петро поспішно взяв стильо й почав писати.

— Прошу далі, міс Сміт, — офіційним голо-
сом сказав містер Стовер.

— Моя передмова матиме певне відношення до книги, — тям самим рівним голосом і з потупленими очима почала знову Мері. — Вона дає пояснення, через що автор хотів писати її. Автор її — мій покійний брат, Джон Сміт. Батько наш був робітником на заводі Форда в Дітройті. Батько конче хотів дати освіту братові й приносив усю нашу родину в жертву цьому. Брат завічав університет і вже намірявся відплачувати всім нам свій борг, як він казав, — він хотів дати всім нам, молодшим за нього дітям, теж вищу освіту, — але йому не пощастило зробити це так, як хотілось би, бо він..

Мері на мент зупинилась, але зараз же почала далі:

— ... бо він був комуністом, і його не охоче приймали на службу.

Містер Стовер удав, що його ні трошки не здивував цей маленький деталь. Мабель, навпаки, весело здивувалась:

— О? А я й не знала, Мерінько, що ваш брат був такою передовою, лівою людиною.

Петро швидко записував і ніяк не реагував.

— Так, він був ширим, глибоко переконаним комуністом, гарячим послідовником Леніна і Сталіна. Його віра в те, що в СССР був дійсний соціалізм і щасливе життя, була така, що він не дозволяв нікому з нас у родині ні

одного слова критики чи простого сумніву. Через те в нього часто були сутячки з батьком, який все ж таки дозволяв собі сумніватися. Нарешті закінчилось тим, що брат вирішив їхати до СССР для участі в будівництві соціалізму. А батько з горя заслаб і помер..

Вона помовчала кілька секунд і, не підводячи очей, заговорила далі:

— Я забула сказати: брат шість років вивчав російську мову і знав її так добре, що міг писати статті цією мовою й говорити так, що його часом самі росіяни брали за росіянина. Отже, він міг цілком легко працювати в Росії у своїй галузі (фах у нього був інженера). Але... але він із самого початку побачив таке протиріччя між дійсністю і тим, що він собі в'являв на підставі читаного ним у комуністичній пресі й книжках та усної пропаганди, що йому трудно було звикнути до цієї різниці. Він старався знайти всякі пояснення, бути терплячим, бути вірним своїй доктрині. Але якраз оця саме вірність і заважала йому працювати. Навпаки, що більше він хотів бути справжнім комуністом, таким, як того вимагала чиста теорія, то виразніше відчував оте розходження між теорією і ділами комуністів.

— Розуміється! — твердо й задоволено сказав містер Стовер і закури́в сигару.

— Брат не витримав і почав звертати ува-

ту керівників советського уряду на це розходження. Але його суворо спинили і заборонили робити якубудь критику політики партії та її моралі. Ця заборона не спинила його. Тоді йому загрозили арештом. Та й це не спинило його. Тоді його арештовано й заслано на тяжкі роботи до Сибіру. Він утік. Його спіймали. Він протестував. Його сильно били, мучили, знову заслали на каторжні роботи. Тут надійшла війна. Він знову втік, добився до Москви і сховався в американському посольстві. Посольство вивезло його додому, до Америки. Це було вже в кінці війни. Коли він уперше прийшов до нас, ми його не впізнали, це був якийсь...

Мері знову замовкла, посиділа так неперушно якийсь мент і ще тихіше та рівніше заговорила далі:

— Коли він їхав до Росії, він був таким здоровим і свільним, що... А приїхав він старим калікою. Половина зубів йому була вибита, так само як кілька ребер. Печінка була потовчена. Шлунок цілком хворий. І в останній стадії туберкульоза. Через рік по повероті додому він помер, у великих стражданнях...

І знову Мері замовкла на якийсь мент. Петро швидко писав і час од часу відривав очі від паперу й гостро встромляв їх у Мері. Стовер часто затягувався сигарою і дивився в вікно з таким виглядом, який казав: „Інакше й бути

не могло.“ А Мабель скоса уважно поглядала на Петра.

Мері зняла руку з шемізки, розстібнула її й заговорила знову:

— Він хотів писати цілу книгу про московській комунізм та про режим в ССРСР, але не встиг. Він устиг тільки трохи систематизувати зібраний ним у Росії й тут, за кордоном, матеріял, намітити головні тези книги і дати коротенькі вступні нотатки до кожного розділу. Я йому помагала, і він, помираючи, завіщав мені написати й видати його книгу. Але я досі не могла цього зробити.

— Школа, що ви мені раніше цього всього не розповіли, — невдоволено сказав містер Стовер. — Ви загубляли стільки часу. Ну, нічого, ми постарасємось надолужити загублене. Петро постарасться зробити якнайкраще, я вже бачу з виразу його обличчя, яке враження на нього справила історія вашого брата. Зрештою, йому це повинно бути відомо дуже добре. Він цих мерзотників звав краще, ніж ми. Отже, Мері, ви можете приступити до викладу самої книги.

І Стовер одхилився на спинку свого королівського фотелю й заклав ногу на ногу. Петро дивився на написане і чекав продовження. А Мабель з придушенням задоволенням поглядала на свою секретарку — браво, Мерінко!

— Мені здається, — почала Мері, — що найкраще було б викласти тези брата, як він їх сам намітив. А потім їх розвивати й ілюструвати цими документами. Тут є фотографії, зроблені іншими каторжниками і передані йому в момент утечі. Про торттури й катування людей в ССРСР тепер уже всім відомо, але деякі фото такі... страши, що, може, це для декого буде новим. Отже, може ми почнемо з тез?

І Мері запитливо повернула голову до містера Стовера.

— Згода, згода... — ухвалив містер Стовер, — почнемо з тез.

Мері взяла згори дрібно списаний аркуш паперу, кілька секунд читала його, тоді почала:

— Перша теза така: „Як виник левінізм-сталінізм, чи, як він неправильно називається, „комунізм“. Чи він є явищем закономірним, історично-необхідним, яке конче випливає з розвитку суспільства, як це є, наприклад, з демократизмом або з соціалізмом? Чи була большевицька революція 1917 р. історичною konieczністю? Як усі інші революції людства? Ні, левінізм і його революція ніякою такою konieczністю не були. Це явище випадкове, ненормальне, як буває ненормальним, неконечним явищем в організмі людини гарячка. Большевизм, або російський (російський, а не науково відомий!) комунізм. (тут Мері аж палець піднесла застережливим жестом)... такий комунізм не стан гарячки в організмі людства. З наукового погляду це надзвичайно цікавий випадок масового патологічного стану людей. Подібним явищем був ще фашизм, а вадто гітлеризм. Це — не соціально-політична революція, а краще сказати психо-патологічна на соціально-політичному ґрунті.“

Петро тихо торкнувся своєю ногою ноги Мабель. Мабель триснула головою і рішуче сказала:

— Глибоко негодно! Це таке твердження, що...

— Почекай, Мабель, почекай, — спинив її містер Стовер, — ти будеш потім заперечувати, тепер дай Мері викласти тези.

Мабель обурено знизала плечима й кинула:

— Таке твердження!

— Я всі твердження мого брата постараюсь аргументувати... — тихо сказала Мері й подивилась у папір, що лежав перед нею. — От, коли хочете, перший аргумент суто-логічного характеру. Брат пише: „Левінізм усі комуністи, а за ними й усі неучи вважають за продовження марксизму, за рідного сина його. Це умисна або неумисна помилка. Так, Маркс проповідував революцію, але зовсім не большевицьку. Маркс учив, що соціалізм має витворитись із високорозвинутого капіталізму. А

в Росії, коли Ленін підняв більшовицьку, немов би соціалістичну революцію, не то що розвиненого, а майже ніякого капіталізму не було. Вся Росія була на дев'яносто п'ять відсотків аграрною, мужицькою країною.

Мері на кілька секунд нахилилась над нотатками і зараз же почала знову:

— „Друге. Маркс учив, що при соціалістичній революції має бути „диктатура пролетаріату“ для придушення сиротиву капіталістичної класи. Але ця диктатура мала б бути диктатурою величезної більшості населення над величезною меншістю...”

— Чому так? — скрикнула Мабель. — Активна меншість раз-у-раз...

— Вибачте, місіс Стовер, тоді, за Маркса, не було цієї так званої „активної меншости“. Брат якраз із приводу неї пише: „Вона народилась тільки в останні десятиріччя після першої світової війни. Маркс не міг припустити, щоб якась купка озброєних людей могла захопити владу над десятками мільйонів людей. Це — такий дикий, неймовірний абсурд, що нікому тоді в голову не могло ще прийти. А тим паче — Марксові з його залізною логікою і суворим науковим реалізмом. Коли б йому тоді хтось сказав, що в такій країні, як Росія, де на 150 мільйонів населення було всього чотири чи п'ять мільйонів фабричного

робітництва, і то забитого, малограмотного, майже, без ніяких професійних чи політичних організацій, що в такій країні якісь люди хотіли б підняти **соціалістичну** революцію, він би зареготав і назвав тих людей цілковитими божевільними або політичними шарлатанами. Та ще коли б він знав, що самих прихильників соціалістичної революції, себто членів більшовицької партії було тоді в Росії всього тисяч тридцять, як вони самі те кажуть тепер. Та й ці члени не всі хотіли її...”

— Ну, Мері, вибачте мені, але ви говорите речі цілком... фантастичні. Щоб ота купка людей могла зробити проти волі 150 мільйонів соціалістичну революцію?! Ну, ми будемо, значить, писати не серйозну книгу, а казку з тисячі однієї ночі.

— Цю казку говоримо не ми, а комуністи, Мабель.

— Але ж революція все таки сталася?

— Сталась, тільки не соціалістична.

— А яким же чином вона перевернулася у соціалістичну? Яким чином більшовики зробили її своєю? І як те могло статися, коли, як ви кажете, навіть серед цих тридцятьох тисяч їхньої партії не всі були її прихильниками? Хто ж її зробив?

— Ленін.

— Як, сам один?!

— Майже сам один.

— Ну, знаєте, Мері, я схилиюсь перед вашим поетичним талантом, але... це цілковита фантастика.

Мері була готова і до цього зауваження.

— Мій брат майже так само називає цю подію. Він ось що каже: „З наукового погляду це так само надзвичайно цікаве явище. Воно сильно підтримує позиції тих учених, які надають особливо велику вагу ролі особистости в історії. Так, більшовизм і всю більшовицьку революцію зробила особистість Леніна. Але ця особистість зробила ту революцію не своєю геніяльністю, а своєю, так би мовити хоробрістю, своєю гаряковістю, „гарячкою нетерпіння“.“

Всі здивовано глянули на Мері, а Мабель аж скрикнула:

— О, Мері, це вже така необ'єктивність, що ніяково вас слухати. Весь світ, навіть противники Леніна визнають, що він був геніальною людиною.

Мері це заперечення ні трішки не збило з її твого, рівного тону.

— Мій брат доводить це твердження як логічними, так і фактичними аргументами. Фактичний той, що Леніна, як усьому світові відомо, при кінці свого життя був уже цілком психічно хворим і помер од хвороби мозку.

Переможців взагалі не судять. А Ленін був переможцем. Муссоліні й Гітлера теж називали геніями, поки вони були переможцями. Тепер їх так не називають, бо вже нема їхніх перемог, які гіпногизувала людство. А Ленін для багатьох ще й досі є переможцем, і тому гіпноза перемоги ще діє. Але в чому була його геніяльність? — питав брат. Що нового сказав він людям? Які великі ідеї, духовні цінності створив він? Ніяких. Він тільки взяв ідею Маркса про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату і за всяку ціну хотів реалізувати її в країні, яка ніяк до тієї революції не була готова, яка ніякого пролетаріату не мала. Але в цьому якраз доказ не геніяльності, а хоробривости.

— Ну, знаєте, Мері...

— Мабель, та не перешкожай же ти, нарешті! — суворо сивив її Стовер. — Ти збиваєш Петра. Він через тебе не може записувати. Не зважайте, Петре, записуйте головним чином слова міс Сміт.

Петро похмуро взявся знову за перо. Мері, як спинена на мент писальна машинка, заправувала далі:

— Що в Леніна була „гарячка нетерпіння“, то це доводиться такими фактами. Він більш як двадцять років був емігрантом. Він утік туди з Сибіру, куди його заслал царвзм за револю-

ційну пропаганду. Більш як двадцять років уся його увага, вся мозкова енергія була скупчена на ідеї соціалізму, революції, диктатурі пролетаріату. Отже, цілком нормально, що можна було дістати гарячку нетерпіння. І коли в Росії, нарешті, під тиском першої світової війни вибухла революція, але не большевицька, а демократична, то Леніна вона не задовільнила, — в ній не було того головного, чим він жив десятиріччя, чим горів його мозок, себто: соціалізму, диктатури пролетаріату. Отже, він почав агітацію за захоплення влади його партією, щоб реалізувати, нарешті, ту диктатуру і соціалізм. Це був такий явний абсурд, що навіть його партія, його найближчі товариші, Зінов'єв, Каменев, Сталін та інші висловились проти цього.

Петро так сильно надушив на ногу Мабель, що вона аж кинулась і закричала:

— О, це вже нестерпно! Сталін був теж проти? Сталін?

— Так, Мабель. Це історичний факт, який сталінці, розуміється, ховають. Ось тут цілий асортимент документів про це. Але сила гарячкової гіпнози Леніна була така велика, що вона, кінець-кінцем, перемогла опозицію товаришів, заразила більшість центрального комітету партії і посунула їх на захоплення влади, на оту знамениту жовтневу революцію.

— Вибачте, Мері, — перебила знову Мабель, — я не розумію. Жовтневу революцію зробила ота купка большевиків, яких було, як ви кажете, всього тридцять тисяч? І вона перевернула величезну країну в сто п'ятдесят мільйонів населення?! Ну, хіба ж це не казка з тисячі однієї ночі?

— Я повторюю: це не я і не мій брат кажемо цю казку, а самі комуністи. Розуміється, не ця купка зробила ту революцію.

— А хто ж тоді?!

— Всі оті сто п'ятдесят мільйонів Росії. Весь народ.

— Як?! Оті мужики, оті півдикуні раптом перевернулись у розвинених, організованих пролетарів, установили свою диктатуру над купкою капіталістів і, за рецептою Маркса, стали будувати соціалізм?! І вам не сором казати таке?!

Мері все з тим самим машинковим байдужням одповіла:

— Я ще раз повторюю: не ми так кажемо, а большевики.

— Нічого не розумію, Мері! Хто ж, кінець-кінцем, зробив жовтневу соціалістичну революцію в Росії, купка большевиків чи народ!?

— Народ. Тільки він робив не соціалістичну, а просту собі революцію проти царизму. Народ, себто оті сто п'ятдесят мільйонів салда-

тів і селян були теж хворі на „гарячку нетерпіння“, тільки іншого роду: скінчити негайно війну, яка їх нищила, та відібрати в поміщиків землю, про яку вони мріяли сторіччями. Купка большевиків підхопила це салдатсько-селянське нетерпіння, зробила його бойовим гаслом своєї революції, назвала це соціалізмом і потягла за ним мільйони білих людей. „Кядай рушницю, грабуй награвоване!“ — це був відомий клич большевицької партії, формульований самим Леніним у 1917 р. І вся армія охоче слухала таких гасел, охоче називала себе большевиками, охоче кидала рушницю і охоче провадила грандіозний, фантастичний грабіж, масові вбивства, розстріли і катування людей по всій Росії. І оце була ота славетна соціалістична, пролетарська революція, роковина якої так урочисто тепер святкуються по всіх країнах людьми, які вірять у легенду.

— І з якою вітають советський уряд усі капіталістичні уряди! — додав містер Стовер з усміхом.

Мері зазирнула в свої папери й вела далі:

— Правда, каже брат, спочатку большевики, заражені гарячкою Леніна, щиро вірили, що вони зможуть закласти соціалістичні основи в Росії, що їхня гарячка нетерпіння виправдається. Але хутко навіть найбільший хворий з них, сам Ленін, зрозумів, що не можна ні ся-

люю, ні терором зробити в кілька років у ма-локультурній країні соціалізм. І тому він змінив свою політику і завів так званий НЕП (нову економічну політику). Але Ленін, на жаль, незабаром помер од хвороби мозку. Найближчі товариші його, як ото Зінов'єв, Бухарін, Камєв та десятки інших старих большевиків теж визнали свою помилку і відмовилися від божевільного завдання. Але другорядні товариші його, як Сталін, Молотов, Калінін та інші не схотіли бути таким чесними. Між ними почалася боротьба. Всьому світові відомі оті знамениті московські судові процеси над старими товаришами Леніна, які закінчилися поголовним убивством їх Сталіним.

— Вибачте, Мері, — саркастично перебиває Мабель, — по-вашому виходить, що Сталін та його товариші вбили товаришів Леніна тільки через те, що вони не були такими чесними, як ти? Чи не занадто це просто?

— Ні, місис Мабель, не тільки через те. А ще й через те, що сталінська група не могла конкурувати з лєнінською групою. От що пише брат: „Троцький, Зінов'єв, Бухарін та інші лєвінці були безмірно талановитіші за Сталіна та його одноподумців, вони вільною дискусією могли мати рішучу перемогу над ними. Тому сталінці не могли прийняти чесного бою. Вони воліли просто знищити їх.“

— А чому ж Троцький та його однодумці не знищили сталінців?

— Тому, що сталінці захопили апарати влади в свої руки й мали фізичну силу.

— А чому ленінці не захопили тих апаратів і не мали тієї сили? Значить, сталінці були розумніші, талановитіші?

— О, влада захоплюється (захоплюється, місис Мабель, а не заслужується) переважно не розумом, а підступством, інтригами, грою на егоїзмі, зрадою й такими іншими діями. Так було і в даному разі. І на це є документальні докази. Але про це довго говорити. Факт безперечний той, що сталінці вбили ленінців, так само як те, що ленінці домагались внутріпартійної демократії, себто свободи слова в партії, свободи критики, свободи виборів. А сталінці були проти неї.

— Через що?

— Через те, що, пише брат, — «внутріпартійна демократія неминуче привела б до загальної свободи слова, критики, виборів, до загальної демократії. А ця демократія позбавила б сталінців усіх тих привілеїв, які їм давало становище безконтрольних, безвідповідальних диктаторів. Вони вже ввійшли в смак безмежної влади, овацій, лестощів, вони вже звикли до ролі безпомільних авторитетів, невіддільних ніякій критиці геніїв, вічних, неперейденних ніко-

ли в світі героїв, революціонерів, спасителів. Треба було бути дійсно героями, щоб спромогтися на таку чесність і відмовитись від усього. Відмовитись в ім'я чого? Добра народів? Але хто смів поза ними, єдиними добродіями народів, рішати, в чому є добро тих народів? Адже Леніним і політбюром давно було вирішено, що добро народів тільки в тому, в чому його розуміє політбюро комуністичної партії. Хто не згоджувався з цим розумінням, той був контрреволюціонером, з яким треба було боротися радикальними засобами. Троцький і всі ленінці не згожувалися з розумінням політбюра (очолюваного тепер Сталіним)? Значить вони були контрреволюціонери, реакціонери, і з ними треба було боротися рішуче, радикальним способом. А який спосіб і більш рішучий і перекопливий, ніж смерть? І от, таким чином, найближчі товариші Леніна були проголошені на весь світ „ворогами народу, запродавцями буржуазії, скаженими собаками капіталізму“ (точні вирази офіційного суду і советської преси) і, як справедливо з того випливало, належно покарані. І тепер за саме згадування імен цих злочинців громадянами СРСР їм загрожує тюрма, тортури і навіть смертна кара.”

Тут Мері перебила своє читання й звернулась до Петра:

— Адже це правда, містере Віш?

Петро похмурився і, наче зайнятий записом, мовчав. Тоді Мабель поспішила втрутитись і і невдоволено сказала:

— Ви, Мері, адуживаєте своїм становищем референта. Ви знаєте, як Вішеві тяжко згадувати деякі моменти з його життя, і ставите йому такі запитання.

— Я прохаю в містера Віша вибачення, — винувато сказала Мері, — я тільки в інтересах книги...

Тут утрутився сам містер Стовер, який за непокосно глянув на Петра.

— Чекайте, я вас помирю. Хай міс Сміт в інтересах книги ставить і далі запитання. Коли Петро буде мовчати, значить, правда, значить, він підтверджує. Коли ж неправда, то хай поправляє. Згода, Петре?

Петро, помовчавши, буркнув:

— Добре.

Мері й Мабель презирнулись. Після того Мері нахилилась до своїх матеріалів і взяла в руки новий аркушик.

— Отже, я читаю далі нотатки брата. Він пише так: „І який глум життя: найвірніші одnodумці Леніна перші впали жертвами його філософії й моралі. Та навіть сам він, як казали мені старі більшовики, заслані на каторгу, за опозицію політбюрові був загнаний у передчасну смерть Сталінім. Серед населення Советсь-

кого Союзу це широко відомо, але за поширення цієї чутки—смерть...“ Правда, містере Віш?

Петро понуро сказав у свої записки:

— Мені здається це перебільшенням.

— Добре, — зараз же згодився Стовер.— Значить, це під сумнівом. Занотуйте це. Далі, міс Сміт.

Міс Сміт злегка знизала плечима і покірчо почала далі:

— Брат веде далі: „І от оця політична філософія і мораль левізму стала релігією сталінського, а тому й світового комунізму. Мета: захоплення влади на всьому світі. Засоби: ті самі, що вживались при здобутті влади в Росії. Головніші з них є: обдур, гіпноза, шдкуп і терор. Вони вживаються або в чистому вигляді, або комбіновано, наприклад, обдур і гіпноза, або обдур і терор.

— Але ж це справді неможливо, Мері! — скрикнула Мабель. — Ви малюєте комуністів так само, як те роблять найвуйгарніші реакціонери. По-вашому виходить, що це жорстокі без потреби бандити, з ножем у зубах, кровожерні просто з натура своєї. Але для чого їм ці бандитські засоби, коли їхня мета така гарна, висока, така благодійна для всіх? Подумати ж тільки: соціальна рівність людей, знищення злиднів, мир, щастя їхніх народів і всього людства? Та їм досить одного засобу:

в'яснити своїм народам цю мету і закликати їх іти разом до неї. Невже ж советські народи настільки божевільні, щоб не розуміти свого власного добра? І неевже треба вживати таких, страшних бандитських засобів, щоб примусити їх прийняти їх?

Мері згідно хитнула головою.

— Так, у початку революції вони вживали інших засобів, вони намагались переконуванням викликати віру, добру волю, ентузіазм. Але коли дійсність була в кричущому протиріччі з гарними словами пропаганди, коли ні злидні, ні нерівність не зникли, коли обіцяний соціалізм не приходив у цю відсталу країну, населення слухало комуністів з недовірям, критикувало їх, глузувало з їхніх обіцянок і навіть бунтувалось, і коли це все, з одного боку, загрожувало позбавити комуністів влади з усіма її егоїстичними привілеями їм, — то вони були змушені заборонити всяку критику і наказати сліпо виконувати всі їхні накази. Отже, стало конечним вірити не тільки в майбутнє щастя, але й у теперішнє в Советському Союзі. Таким чином, це логіка речей, а не їхня кривавість примусила комуністів виробити таку систему брехні, примусу, жорстокості, яку ніякий бандит на світі не може собі уявити. І тепер у залежності від цих засобів громадяни Советського Союзу діляться на кіль-

ка категорій: облурених, загіпнотизованих, підкуплених і тероризованих.

Хоча ні Мері не запитувала підтвердження у Віша, ні Віш не надшував на ногу Мабель, вона не витримала й перебила:

— Ну, знаєте, Мері, ви властесь до зовсім вульгарних аргументів реакціонерів. Значить, по-вашому, в Советському Союзі немає невідкуплених, незагіпнотизованих, нетероризованих, себто — простих, чесних громадян?

— Ні, є, — сумно відповіла Мері.

— Ага! все ж таки є?

— Так, вони є, але це, власне, не громадяни, місис Мабель. Це раба.

— О, Мері, правда, це — просто неестетично повторювати оті фантастичні казки з тисячі однієї ночі. Рабство в країні соціалізму?

— Так, місис Стовер, крім комуністів, ніхто на Заході вже тепер не має сумніву, що в СССР існує формений інститут рабства. Ось тут я маю цілий ряд документів, які підтверджують свідчення десятка чесних людей, знайомих з цим явищем. Ось фотографії цих нещасних і їхніх каторг. Вони позбавлені будь-яких людських прав. Їх можуть брати на тортури катувати, вбивати без ніякого, навіть советського, суду, без ніякої відповідальності убивників. Умови їхнього існування такі страшні, що

ні в якій найстрашнішій казці не можна знайти такого страхіття.

Петро перестав писати і невідвратно, як зачарований, дивився на Мері, яка немов не помічала того. Мабель скоса зиркала на нього і не рухалась. Навіть Стовер не нагадував Петрові, щоб він записував.

— Ці раби, місис Стовер, живуть у спеціальних каторжних концентраційних таборах. Статистика, базована на секретних даних самого міністерства внутрішніх справ Советського Союзу, нараховує кількість таких рабів до 15-20 мільйонів. І оце є ті, що ви звете, „чесні громадяни“, це ті, що не піддалися ні на облуду, ні на гіпнозу, ні на підкуп, ні на терор. І це вже не буржуї, не експлуататори (їх давно всіх перебито там), це — робітники, селяни, інтелігенти.

Мері підсунула до Мабель купу знятків. Мабель, похмурившись, обережно взяла їх і почала переглядати. Стовер підвівся і підійшов до столу. Нахилившись над фотографіями, він після Мабель теж розглядав їх і машинально пересував до Петра. Петро скоса дивився на страшні постаті, подібні до мертв'яків, поставлених на ноги чи посаджених у різні пози. Деякі були сфотографовані після чергового катування з равами на обличчях, з виразом тупого жаху. Мабель усе так само поглядала на Петра

і час од часу презиралася з Мері. Нарешті, не витримавши, сказала:

— Я пропоную на сьогодні припинити наше засідання. Мене це занадто нервує. Та й Віша, здається, теж...

Стовер швидко глянув на Петра і стурбовано сказав:

— Правда, правда! Голі на сьогодні. До завтра. Сховайте, Мері, ці страшні документи. І мої вітання вам: ви прекрасно провадили ваш реферат. Я бачу, що ми приготуємо добру відповідь на паскудну статтю цих мерзотників. Я з виразу обличчя Петра помічаю, що він їм покаже. Дякую, міс Сміт, я твердо готовий сказати: дякую! Огже, я більше вас не затримую. До завтра!

Мабель сховала собі в торбинку свої цигарки та папірець з нотатками й пішла за Мері з кабінету. За ними вийшов і Петро. За дверима в коридорі піджидала його Мабель.

— Я вас чекатиму в себе за годину — тихо сказала вона і, не ждучи його відповіді, швидко пішла за Мері.

Петро повільно, з тією самою застиглою понурою задумою в очах попрямував до себе. На нього вже чекав Кіндрат з нетерплячою цікавістю в усій постаті.

— Ну?... Ну, Паню? Ну, як? — зараз же засипав він питаннями.

Але Петро не зразу відповів. Він вийняв з кишені стенографічні записки, поклав їх на столі й почав ходити по кімнаті, схрестивши руки на грудях. Тоді Кіндрат сів у фотель і втерпляче почав закурювати: коли схрестив руки на грудях і похилив голову, значить, погано.

Нарешті Петро сів за стіл, узяв у руки записки й помалу почав розповідати, іноді цитуючи цілі уступи з записок. Кіндрат спочатку задавав питання, виявляв свої почуття у вигуках і рухах, але содалі, то все непорушніше слухав. Коли Петро закінчив, Кіндрат тихо з силуваним усміхом промовив:

— Та-ак. І виходить, що ми з тобою або вечесні підкуплені падлюки, або задурені чи затероризовані?

Петро не відповів нічого. Спершись ліктями на коліна, він узяв голову в руки і закам'янів. А Кіндрат довго поглядав на нього, довго сам непорушно дивився в вікно і, нарешті, хрипло, ледве чутно сказав:

— Ну, а що ж ти думаєш, Паню? Правда все те, чи ні? І коли правда, то що ж нам з з тобою робити? Невже не вертатись додому?

Петро не відповідав. У палаці стояла величезна тиша, яку ніхто не смів порушувати. Кіндрат підвівся й, не засвічуючи світла, підійшов до вікна й почав дивитись у нього. В парку бу

ло темно, але над ним аж до хмар стояло тьмяне величезне сяйво Парижу. Довго стояв так Кіндрат, дивлячись на те сяйво, й не бачив його. Потім раптом круто повернувся й швидко підійшов до темної купи схиленого тіла Петра.

— Ні, Паню, це ще не так страшно! — гаряче заговорив він. — Йй-богу, Паню, не страшно. Ну, добре, хай воно і так, і так у нас. Розуміється, не рай там. Але ж ми його тільки почали будувати. А, крім того, ми хочемо будувати його ще й по всьому світі і для того себе в жертву приносимо, і тому у нас так тяжко. Правда ж Паню?

Паньо не рухався і не знати було, чи чув він Гриця, чи не чув. А Кіндрат уже й не ждав відповіді.

„Нова заповідь, нова заповідь!“ А от ми побачимо, хто краще її виконає. Ог тут на цьому питанні розбродення та тої колектократії виявиться, хто її дійсно виконає. На словах і Стовер он як бореться з війною і будує мир, а як стало питання пожертви за це частинкою свого панування, — тільки ж частиною! — так і розбродення, і мир послав к чортовій матері і готов на найстрашнішу війну згодяться. Ну, а наші не так поставляться, Паню. Я глибоко, я всією душою вірю, що наш рапорт буде дуже добре прийнято Москвою. Ого, Паню, як вони підхоплять цю ідею колектократії, як во-

ви розголосять її по всій планеті, як вони її виставлять у тих Об'єднаних Націях! Та й кому її виставляти, як не Москві? Нехай тоді Стовер та всі їхні Волл Стріти спробують одхилити пропозицію Советського Союзу. Ану! Ага, скажуть їм навіть їхні трудящі, так ви одкидаєте таку умову миру на землі? Так ви, щоб не дозволити нам бути хазяями своєї праці, хочете погнати нас на війну? Е ні, голубчики, дайш роззброєння, мир, колектократію! Або ж—революція на всій планеті. І тоді, братухо, дійсно, спалахне світова революція, тоді всі трудящі без різниці партій будуть битися в ній. Та Волл Стріти не посміють одмовитись, їй-богу, Паню, не посміють!

А тоді, Паню, ти дивись: ми ж будемо попереду всіх, у нас же для колектократії все вже підготовано, у нас капіталістів уже нема, а їм ще треба буде їх потрошку переводити на посади директорів, чи якого там чорта. Отже, чого нам журитись? Чуєш, Паню? Чого ж нам не вертатися додому? Чого нам боятись, коли у нас і скрізь буде поставлене питання колектократії. Правда ж, Паню? Що ти думаєш про оцю мою діалектику, га?

Петро довго не відповідав, потім ворухнувся, раптом підвівся й обійняв Кіндрата.

— Молодця Грицю! Сї-бо, молодця! Правильно діалектуєш!

Гриць аж стріпнувся від радості.

— Правда, Паню? Так думаєш? По-ширості?

— По ширості, Грицю. Інакше, дійсно, не може бути. В Москві наші повинні це прийняти. Це — справді єдиний вихід із страшного світового конфлікту. Або (правду казав той бородастий) раніше чи пізніше, війна, загибель усіх нас, усього людства. А наші не можуть цього допустити. Маєш рапю, Грицю, за наш рапорт вони повинні висловити нам своє визнання. І товариш Кішкін, може, матиме нагороду за посилку нас сюди.

А коли так, то справді, чого нам журитись? Ну, нехай у нас, дійсно, там... ну, всяке там: нехай ми загінотизовані, затероризовані, а ми додому все ж таки вернемося і будемо булувати нашу колектократію.

— Самі, чи, може, ще з кимнебудь? — несміливо й лукаво запитав Кіндрат і пригорнувся до Петра. Але на це „діалектування“ не було вже такої ухвали, як на попереднє. Замість відповіді Петро м'яко відсунув ол сєбе Кіндрата, підійшов до столу й засвітив лампу. Зеленкувате, приглушене абажуром світло розлилось по стелі й запнуло сяйво Парижу.

Кіндрат винувато вийняв пачку з цигарками й почав закурювати. Петро глянув на годинника і злякано сказав:

— О, я вже мушу йти до Мабель! Приходь завтра, в цю саму годину. Бувай!

Розділ XXIV

Мабель уже ждала Петра. Вона зустріла його просто, по-товариському, з деяким співчуттям, але без підкреслювання його. Не гачи часу, вони взялись за перегляд тез Меріного брата й за обмірковування відповіді, яку повинна була дати Мабель. Правда, відповідь та складалась досить обмеженою й якоюсь ніби сьлужаною. Від чого це було, Мабель було трудно розібрати. Може, від того, що вони сиділи занадто близько одне від другого? Чи чого іншого? Петро мусів так сидіти, щоб бачити, як саме вона записувала. Але все ж таки не так, близько, треба, сказати правду, щоб торкатись до неї. Коли Мабель повертала до нього голову, то її лице було так близько від його лица і так воно довірливо, так незвично кивало на всі його слова, і таке воно було нестерпно миле й гарне, що Петро старався дивитись не на нього, а на її милий бльокнотик з золотими обрізами. А вона, навпаки, дивилась тільки на нього і то так пильно, що аж записувати забувала.

Так, розуміється, було трошки трудно працювати, але від цієї трудности таке блаженне хвляювання почало охоплювати все тіло, що Петро і бльокнотика вже майже не бачив. То-

ді він устав, походив по хаті й сів по другий бік столу. Мабель нічого не помітила, вона сиділа собі так само й зовсім нічого не-товариського не думала й не мала на увазі. А коли огляд було несподівано закінчено, Петро халливо підвівся й подав руку Мабель.

— Дякую дуже, — сказав він серйозно.

— За що? — з таким самим серйозним дивуванням підвела вона вгору брови і, взявши його руку, не випускала її, зайнята чеканням його відповіді.

— За поміч, за увагу, за... розуміння.

— Але ж це — таке натуральне.

— О, ні, на вашому місці це — не таке натуральне. І колись, коли я дома буду згадувати цей час... Ну, не варто про це говорити. Огож, до завтра?

І Петро злегка потягнув свою руку. Мабель тільки тепер помітила, що тримала її в своїй, поспішно випустила й сказала:

— До завтра. А ви коли б хотіли виїхати додому?

— Як тільки дозволять обставини. Я думаю, що це буде хутко. Я чекаю на розпорядження мого уряду. І думаю, що після одержання його зараз же виїду,

— А книга ж як? — посміхнулась вона.

— А книгу напише містер Стовер з міс Сміт.

— Вас не захитали її теза? — з тим са-

ним усміхом розуміння й насмішки з Стовера та міс Сміт кинула Мабель.

— Як бачите. Хоч і „загігнотизований“ та „затероризований“, а все ж таки їду.

— Правильно. Я твердо готова сказати: правильно!

Обоє засміялись.

— Цікаво, які страші теж завтра будуть у Мері? — сказала гумористично-змовницьким тоном Мабель.

— Мабуть, такі самі, як і сьогодні, — посміхнувся Петро і, вклонившись, не подавши руки, пішов із кімнати.

Мабель не затримувала його. Але як тільки зачинилися за ним двері, з лица її зсунулася кудись униз її товариська веселість, і вона подзвонила до Мері. Коли та ввійшла, Мабель сділа у фотелі й, заклавши ногу, з похмурою заклопотаністю курила.

Мері чекально наставила на неї свої круглуваті очі.

— Сідайте, Мері.

Мері сіла. Мабель ще якийсь час мовчки курила, потім почала:

— Знаєте, Мері, на нього, видно, не дуже вплинули ваші тези. Навпаки, от він готує вам моїми бідними устами серйозну відповідь. Подайте мені, будь-ласка, мій бльокнот, я вам прочитаю його заперечення.

Мері подала й бльокнот і потім слухала Мабель уже з тим самим немов би байдужим, тихим виразом лица. Коли Мабель закінчила, вони почали вдвох обмірковувати програму внутрішнього засідання. Але в Мабель уже не було того войовничого завзяття, що було вчора. Вона все задумувалась, не дослухувала, була не то стомлена, не то сумна. А, відпускаючи Мері, сказала їй майже благально:

— Ви ж, Мерінько, завтра зробіть усе, що можете, щоб якнайдошкульніше зачепити його. Я згоджуюсь, його уваги й заперечення несерйозні, але чого він мав такий тон зо мною? Чого, Мері? Наляжте, наприклад, на національне питання, на долю їхньої України. Повинен же він мати якийсь чуття до рідного краю? І взагалі... Я, справді, не знаю... Мені вкінці сьогоднішнього засідання виразно бачилось, що він був... немов би аж пригнічений. Його безумовно вразили тези вашого брата.

— Та й я так помітила... — тихо зауважила Мері.

— І от, тепер немов би нічого не чув. Невже до такої міри загігнотизований? Але ж він занадто розумний, чулий і чесний, щоб такі факти, коли він довідався про них, не подіяли на нього. Тероризований? Він не з похлихливих. Підкуплений? Ми ж знаємо, що мільйони доларів його не спокушають. В чому

ж річ?! Я нічого, Мері не розумію. Що сталося з ним? І чим його врятувати від них? Чим?

Мері безсило розвела руками й тихо повторяла:

— Мені теж здавалось, що його зачепило. Добре, я постараюся скупчити аргументацію таку, щоб його, дійсно, зачепити.

— І не вагайтесь мене лаяти, навіть ображати. Примусьте мене почути сором. Розумієте, Мерінько?

— Я постараюсь, Мабель. Але попереджаю: я не можу навести нічого іншого, ніж те, що є в матеріалах мого брата, а він писав тільки правду. Отже...

— Прекрасно, Мерінько, прекрасно: тільки правду! Але жорстоку, одверту, безмилосердну!

— Добре. Я постараюсь... вибрати відповідний матеріал.

І тому містер Стовер, провадячи засідання на другий день, довше ніж звичайно зупиняв погляд на Мабель: занадто вона була в веселому, бойовничому піднятті, десь очевидно, назбирала своїх глухих більшовицьких аргументів і хотіла ними зірвати зібрання. Вона весь час вигукувала протести, вставляла заперечення, одне слово, не давала працювати, так що містер Стовер кінцем-кінцем мусів зупинити доповідь Мері й суворо заявити:

— Якщо ти, Мабель, не будеш поводитись

коректно, я попрохаю тебе залишити засідання. Ти поведишся зовсім по-більшовицькому. Це — неможливо. Я твердо готовий сказати: це — неможливо!

Мабель звизала плечима.

— Добре. Я буду мовчати. Але коли тут говоряться речі, які йдуть проти правди, то мені трудно мовчати.

— Ти будеш говорити потім скільки схочеш свою правду, а тепер дай докінчити наше засідання. Петре, не звертайте уваги, я бачу, що й ви обурюєтесь таким поводженням міссис Мабель, але ми з тим покінчимо. Міс Сміт, прошу далі.

Петро, уже з червоними вухами і стисненими устами, наготувався далі записувати. Мабель скоса поглядала на нього. А Мері, все так само, тримаючи в руці свої матеріали, заговорила знову:

— Я читаю далі записки мого брата. Він каже: „Всім чесним і об'єктивним людям відомо, що левінсько-сталінський комунізм і мету і засоби взяв у старої інквізиції.

Мета і в тієї і в того та сама: опанувати людство, взяти над ним владу, користуючись його горем і вічним прагненням щастя (на небі, чи на землі — однаково). Засоби, як і в тих, так і в тих, раз-у-раз виправдані метою. Це, повторюю, всі знають. Але мало хто на

Заході мав можливість бачити зблизка, яких колосальних розмірів і вдосконалення своїх засобів панування дійшов ленінсько-сталінський комунізм у порівнянні з іквізіцією.

Я мав жахливу нагоду зазнайомитися з нею і в теорії й на практиці. Теорію мені виклали на каторзі все ті самі старі близькі товариші Левіна. Вони розповідали, як він учив найближчих своїх співробітників оперувати, наприклад, засобом брехні. „Брехати, — казав він, — усі можуть і всі певною мірою це роблять, і прості смертні, і всякого сорту політики. Але комуністи повинні мати силу й уміння брехати так, щоб у брехню мусіли вірити. А яка є така брехня? Це — так звана у дурників „неймовірна брехня“, себто надмірна, безмежно-смілива, така брехня, яку простий розум не може відкинути якраз через оту неймовірність, надмірність її. Простяцький розум, наприклад, не може припустити, що можна так гаряче, з таким патосом обурення обвинувачувати ограбовану тобою людину, що це вона тебе ограбувала. Така брехня здається цілком неймовірною, антиприродною, значить, це не брехня, а правда. А коли до цього ще прилучити неможливість якогосьбądź заперечення нізвідки, що легко здобувається при диктатурі“ то успіх брехні майже цілком забезпечено.і..

— Але ж це — неможливо, що ви кажете,

Мері! — запротестувала Мабель. Дайте приклад, дайте хоч один приклад!

Мері проглянула свої записки й вибрала потрібне місце.

— Ну, от вам такий приклад. Брат лише: „Яка є сутня, притаманна їй риса демократії? Це свобода, свобода слова, організацій, виборів і т. і., Демократія без свободи все одно що дихання без повітря. В СССР ніяких цих свобод немає. Як багатьом уже відомо, це країна, де за вільне слово критики уряду (та що! — за мовчання! та більше: за запідозрений мовчазний сумнів щодо правильності політики) там карають тюрмою, каторгою, смертю. Це — країна, де кожний четвертий чи навіть третій громадянин мусить бути тайним агентом політичної поліції і зобов'язаний доносити навіть на рідного батька, коли він вислоблює якунебудь критику уряду. Це — режим, в якому все населення живе в постійному напруженому страху за свою свободу і життя, де кожний без ніякої йому відомої причини, без ніякого слідства, без ніякого суду може бути схоплений, завезений до каторги, замучений, убитий. І от оцю кричущу криком жаху прогнилість демократії, оцю кошмарну деспотію політбюро комуністичної партії та всі його куплені, залурені, чи залікані агенти називають „найбільшою в світі демократією,“ так

званою ними „Народньою Демократією“, а життя в ній „веселим, радісним, щасливим, найкращим на планеті, життям“.

Та що ще вражає так це те, що між цими двома стами мільйонів мешканців Советського Союзу ніколи ні один голос не злімається публічно, щоб заперечити ці твердження. Навпаки, всі голоси тільки дякують і славословляють партію, а надто „нашого коханого, нашого єдиного, нашого обоговленого,“ батька народів, великого Сталіна, генія тисячоріч, мозок людства, серце планети“ — за це щасливе життя, яке він їм дає. „Я не знаю іншої такої країни, де б так вільно дихала людина“, де б вона жила така щаслива. Оце слова однієї пісні, що є майже советський гімн, пісня, яку по всіх містах і селах співають молоді, старі, діти, каліки, всі ті, які не хочуть, щоб їх заїдозріли в мовчанні, (бо це є злочинство). Чужинці, мусять думаючи цей спів усього населення, мусять слухати: невже ж оцей народ у лахміттях, напівголодний, тероризований, нещасний до крику, може співати з таким запалом і так одводушно. що його країна є найщасливіша на світі? Чи це ж можливо устами самого катованого народу так кричуше кричати? Ні, така брехня — неймовірна, проти природна! Значить, це — не брехня, а правда; значить, советський народ справді щасливий. А советський режим,

значить, є найкращий режим на світі. Сам Ленін чи міг би він уявити собі щинічншу, більшу понад усяку міру брехню? „Містер Віш повинен знати це по собі, він і сотні тисяч таких, як він, утікли від тієї демократії щастя на Захід і завдають собі самогубства, коли їх хочуть вернути назад до того щасливого життя. Правда містере Віш?“

Петро не підводив очей і понуро писав. А містер Стовер, пильно глянувши на нього, поспішно сказав:

— Петро мовчить, значить, правда. Далі, Мері, далі.

Мері вибрала новий уступ і почала читати:

— „І ще характерна риса ленінсько-сталінського засобу будування того щастя: всякий свій акт, який є огидний і шкідливий для своїх і чужих народів, політбюро приписує своїм противникам. І душення свободи, і терор, і експлуатація і захоплення територій, все це тільки в капіталістичних країнах, а СССР і його вожді тільки борються всіма силами проти цього зла. А це фінальне злочинство над усією планетою, оця третя планетарна війна, до якої вони готуються всіма силами? Вони ж, готуючи її, в цей же час кричати, що це Америка, Англія, Франція її хочуть і готують її, тоді як вони, люди Кремлю, проїняті тільки духом миру і бажанням мирного співжиття всіх

народів та клас на Землі". Ви задоволені, цими прикладами, Мабель, чи хотіли б іще?

Мабель, не знаючи відповіді, знизала плечима. А Мері, не чекаючи, вибрала новий уступ і казала далі:

„Весь так званий Союз Советських Республік це велетенська фабрика пропаганди, брехні, камуфляжу, шпіонажу, терору як усередині, так і ззовні“

— Пишіть, Петро, пишіть! Це — надзвичайно цікаво, — ласкаво нагадав Стовер синові, який, забувши за писання, уп'явся очима в уста Мері. Петро схаменувся і почав писати.

— „Та в самій назві цієї країни скупчена ота лєнінська сміливість. Західньому розумові навіть не спадає на думку, що в назві може бути щось інше, ніж говорять слова. Англія має назву британського королівства. Значить, це монархія. Франція називається республікою. Так само нічого в цій назві нема неможливого. От собі республіка та й годі. Так само, очевидно, і з назвою „Союз Советських Соціалістичних Республік“. Значить, це союз, значить, соціалістичних, значить, советських, значить, республік. Але в дійсності, в кожному слові цієї назви є ота лєнінська, надмірна, безмежно-смілива брехня. Ніякого ві союзу, ні соціалізму, ні республік там немає.

— О, це вже занадто! — не витримала Мабель.

А Петро швидко підвів голову і наставив на міс Сміт поширені очі. Навіть містер Стовер з особливою увагою зупинив на вій свій погляд. Мері на це тільки хитнула головою й провадила далі читання:

— „В цьому твердженні для людей об'єктивних нема нічого особливого. Візьмемо перше слово з цієї назви: „Союз“. Союз — це значить добровільне об'єднання різних держав на рівних умовах. Так? Але нічого цього в советському „союзі“ немає. Це просто імперіалістичне захоплення Росією багатьох народів з їхніми територіями. На словах, у назві, в програмі комуністичної партії донедавна стояло: союз вільних, незалежних народів, які мають право навіть відділитися. Але на ділі було раз-у-раз і є тепер цілковите заперечення цього безсормного камуфляжу...“

Мері зупинилась і звернулася до Петра:

— Та от перед нами живий свідок, член однієї з націй, захопленої російським імперіалізмом, України. Скажіть, містєре Віше, Україна добровільно ввійшла в „Советський Союз“? І чи має вона право на те, щоб вийти з нього, а хоч натякнути про це?

Петро мовчав і непорушно дивився в свої запи-

ски. Мабель пильно зиркнула на нього й обурено накинулася на Мері:

— Це — недікатно з вашого боку, Мері! Ви знаєте самі, наскільки містерові Вішеві болюче це питання, і звертається з ним до нього.

— Добре, — згодилася Мері, — мій брат відповість за нього, а містер Віш, коли вважатиме, що брат каже неправильно, хай заперечить. Так от, брат, пише: „Україна ніколи добровільно не входила в склад ні царської, ні советської Росії. Триста років тому вона ввійшла в воєнну спілку з Москвою як цілком незалежна, самостійна держава. Але Москва обдуром, підступством і насилло відняла в неї всі права вільної держави й зробила її своєю колонією. Триста років Україна не переставала всякими способами боротися за свою самостійність, але російський царизм тяжко душив її. Коли настала велика російська революція, Україна вирвалася з ярма вікового поневолення і здобула свою самостійність. Але російський більшевизм, так само як російський царизм, обдуром, підкупом, насилло знищив ту самостійність і зробив її знову російською колонією. Він би охоче, теж, як царизм, не тільки її державність, культуру знищив би, а навіть саме ім'я Україна заборонив би, але на це він не мав і не має сили: народ України настільки вже пройнявся відродженням своєї державнос-

ти, що було б небезпечно робити на це замах.

І кожний син цієї сорокмільйонної, багатой на природні ресурси, талановитой нації, чи він демократ, чи навіть комуніст — бореться за свою незалежність. Але таких чесних, вірних, своєму народові людей Москва переслідує, засилає на каторгу, розстрілює. І тільки або безнадійно загіпнотизовані, або смертельно залякані, або підкуплені не сміють протестувати, а деякі так навіть служать Москві проти своєї нації, немов би в ім'я справи соціалізму. І це цілком жалюгідні люди. Це вільні чи невільні зрадники, ренегати...“ Містер Віш повинен прекрасно знати їх і зневажати їх од усієї душі...

— Він так і робить! Будьте певні! — з гордістю скрикнув містер Стовер.

Петро підвів лице від запису, залився рум'янцем, хотів щось сказати, але зараз же низько нахилив голову, ніби розбираючи недобре написане. Мабель уважно, як на хворого, якому дано серйозного ліку, подивилася на нього й презирнулася з Мері. І та зараз же заговорила далі:

— „І так є з усіма іншими народами цього так званого союзу. Революція на мент і їм принесла визволення, але комунізм знову запряг їх у ярмо своєї неволі. І ця неволя така

безмірна, така безконтрольна, що з нею не може порівнятися режим завойовників середньовіччя. Отже, слово „Союз“ тут звучить як страшний глум грабіжника над ограбованим.“

— Цілковита правда! — задоволено підтвердив Стовер. — Так і запишіть, Петре. Хай голос ограбованої нації вашими устами прозвучить на планеті.

— Далі, Мері!

Петро не підвів голови, а Мабель пустила дві сигарки вгору, — вона не хотіла бути присутньою при образах реакціонерів борцям за соціалізм.

— „Друге слово з назви: „Советський“. Та сама цілком безмежна сміливість, яка тільки довірливим чи простякам на Заході може здаватися правдою. А там, по той бік заслови, навіть уже не сміються і не плюються. Там знають, що ніякісної советської влади в них немає.

„Совет“ — це рада. Так, з початку революції були ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Але влада їхня, справжня влада була тільки рік, максимум півтора роки в Росії, та й то обмежена владою большевицької партії. Потім вона була тією партією цілком знищена, і вся влада перейшла до рук центру, себто того самого політбюро партії. „Совети“ тепер там є, але це прості муніци-

палітети. Отже, коли наші комуністи й комунізани тут з ентузіазмом вимагають „Скрізь Совети! Скрізь Совети!“ то з цього там гірко сміються „підсоветські“ люди“. Я прошу вибачити, місис Мабель, але це так.

Мабель уперто підвела голову.

— І все ж таки - не вірю! І все ж таки я думаю, що там дійсно є влада Советів!

— В такому разі нехай питання вирішить наш арбітр! — запропонувала Мері. Скажіть, містере Віше є там влада Советів? Чи дійсно там Совети вирішують усі державні справи?

Петро мовчки дивився в свої записки.

— Вибачте, місис Мабель? Це таке пигання, якби хтонебудь спитав француза чи англійця: „А чи правда, що вся державна влада у вас належить вашим муніципалитетам?“ І що містер Віш мовчить, то це цілком зрозуміло.

— Значить, підтверджує ваші слова! — постановив містер Стовер. — Далі міс Сміт.

Мабель збентежено мовчала і чиркала олівцем по папері. А Мері знову взяла в руки нотатки.

— Про третє слово „Соціалістичних“ немає чого говорити. Весь світ починає вже виразно бачити, що ніякісного соціалізму там немає, що там панує такий жорстокий, деспотичний капіталізм, якого на планеті ніколи не було, немає й бути не може. Це слово є все та са-

ма сміливість над міру! І, нарешті, четверте слово „Республік“. Так само ніякої республіки там немає. Це лад деспотизму, це — олігархія...

— Ну, Мері, — перебила Мабель з обуренням, — це ви повторюєте банальності всіх реакціонерів! Це неінтересно.

— В такому разі дозвольте мені спитати вас, місис Мабель, що таке реакція. Комуністи та всякого роду комунізани всяку критику їх зараз же називають реакцією. З цим треба покінчити. Будь-ласка, скажіть, що таке, по вашому політична реакція?

Мабель знизала плечима.

— Наївне запитання. Всі прекрасно знають, що це таке.

— Цілком правильно. Але, на жаль, на політичній мові ще не встановлено точного визначення цієї теми. Брат про це пише так: „Реакцією треба назвати той політичний лад, в якому для більшості населення, себто для трудящих нема ніяких засобів захищати свої права та інтереси, нема ні свободи слова, ні свободи організацій, ні свободи страйків, ні свободи праці, ні свободи виборів? Таким режимом були фашизм і нацизм. Але й вони неможуть дорівнюватись у реакційності до режиму сталінізму. Безконтрольність, безвідповідальність влади, страшна, нечувана навіть у фа-

шизму експлуатація трудящих, каторжна праця їх, убивства масами своїх підданих, організація голоду в цілих країнах, наприклад, на Україні, для придушення опозиції населення колективізації, все це дає право назвати весь лад у цьому так званому Союзі найстрашнішою, найчорнішою реакцією, яка колинебудь існувала на світі. І треба мати дійсно ленінсько-сталінську безмежну сміливість, щоб, будучи такими чорними реакціонерами, називати всіх, хто не є московський комуніст, реакціонерами.“

Петро не надушував на ногу Мабель, не підводив голови, — він, затиснувши уста, наче люто тримав у них нитку, записував без устанку. А Мері взяла новий аркушик.

— І от що пише, Мабель, брат про тих, які в Європі чи в Америці зуть себе комуністами, комунізанами, друзями Советського Союзу та всякими іншими подібними назвами: „Не можна дивуватися з тих сотень тисяч чи мільйонів малоосвічених, темних, вимучених тягою життя робітників, які записуються в комуністичні партії. Вони так пройняті „гарячкою нетерпіння“ визволитися з-під панування капіталізму, від соціального і політичного визиску, що сліпо, безкритично вірять своїм агітаторам і вождям, які запевняють їх, що там, в СССР, уже настало це звільнення, що воно

може бути й тут, коли пролетаріят буде слухатись Москви і своїх комуністів. І не можна дивуватися, що ці маси з ненавистю ставляться до тих, хто захитує їхню віру в цю казку, хто розбиває їхню ілюзію. Але можна дивуватися з тих немов би освічених, людей, які теж вірять (чи вдають, що вірять?) у цю казку. Чому це так? Пояснення і тут те саме: більшість із них або заіпнотизовані, або неукі, або сноби, або теж підкуплені советськими агентами...

— Ну, Мері, ви собі вже занадто дозволяєте! — обурево скрикнула Мабель. — Я — підкуплена?!

— Ні, місєс Стовер, ви — не підкуплені, а ви, вибачте мені, снобка. Ви хочете бути передовою, „лівою“, як те хочуть тисячі чесних, хороших, але мало поінформованих людей в Європі й Америці серед журналістів, учених, політиків, навіть малярів. Ви хочете належати до революційної еліти людства. Але брат мій ось що пише про цих людей. „Ви погані революціонери й творці нового життя, коли ви заплющете очі на те, що діється за Залізною Заслоною. Ви виправдуєте все, що діється Москвою, тим, що це діється, за її словами, в ім'я добра людства: насильство — в ім'я майбутньої свободи; каторгу праці — в ім'я майбутньої вільної творчости; ненависть до всього світу — в ім'я майбутньої взаємної любови;

страждання мільйонів, криваві жертви — для майбутнього раювання. І ви не смієте поставити собі такого питання: хто дав право невеличкій купці людей (а то часто тільки одній людині) вирішувати питання життя і смерті мільярдів людей, які населяють Землю?

Коли ви люди чесні, ви повинні визнати, що в усіх країнах є люди, які теж хочуть добра своїм народам і всьому людству. Через що ж ви гадаєте, що тільки в тієї купки людей із Кремлю це хотіння шире, або — тільки її способи здійснення добра людства єдино-правильні? Якими фактами? Чим вони це доказали? Ось вони: тридцять років Москва дає своїм народам такі жахі страждання, які ніяким майбутнім добробутом інших народів і всього людства не можуть бути виправдані. І вони хочуть дати такий самий режим іншим народам, такий самий „соціалізм“, як у себе, і так само буде виправдовувати страждання їх майбутнім щастям людства? І от цього ви хочете для своєї батьківщини? Але в тому страхітті, яке принесла Москва нашій країні, чи хоч ви матимете якість визнання від московського комунізму за вашу допомогу? Ні! Ви матимете його тільки тоді, коли будете покірними, абсолютно слухняними автоматами, коли ніякої своєї думки, ніякої критики, ніякого сумніву не то що виявляти, а в глибині душі мати не будете,

коли будете плазувати і всяку свою індивідуальність класти під ноги вашим панам. Коли ж ці, то за всяке вільне слово, за всяку критику ви будете покарані або знищені.“

Мері підвела очі на Мабель і від себе спитала:

— Ви теж цього хочете, Мабель?

— Ні, я цього не хочу. Але коли советський народ це терпить, не бунтується, не скидає свій уряд, значить, йому цей режим підходить, відповідає його історичним традиціям.

— О, Мабель, ви повторюєте все те, що кажуть егоїсти або неuki Заходу. Ви прекрасно знаєте, що ніякі вияви організованого протесту в суперполіційному режимові, де на трьох громадян один мусить бути таємним агентом поліції й безмілосердним донощиком, неможливі, — і ви робите такий закид його жертвам! Сором вам! Мій брат, який прожив у цій країні двадцять років, каже всім захисникам цього режиму: „Коли там, в ССРСР, є отой уже збудованій соціалізм, як це кажуть усі комуністи й комунізани, коли там є щастя народів, то чому уряд Кремлю не звалить оту Заслоно, не розчинить широко двері ССРСР і не крикне на весь світ: Ідіть, усі брехуни, наклеянки, реакціонери, ідіть, усі маловіри, дивіться, слостерігайте, навчайтесь, як треба будувати соціалізм, як треба творити нове, щасливе

життя. От воно в усіх деталях, ідіть куди хочете, говоріть з ким бажаєте, критикуйте, спечайтесь. Бойться шпівнів, капіталістичних держав? А чому капіталісти не бояться ніяких шпівнів, чому не забороняють ходити по їхніх країнах без ніяких гідів, дозорців? Бойться Кремль пропаганди чужинців, агентів капіталізму, пропаганди ворогів соціалізму та комунізму серед населення ССРСР? Але коли те населення вже має соціалізм і щастя, то яка ж пропаганда може його переконати, що треба боротися проти свого щастя? Які агітатори візьмуться за це божевільне завдання? Та саме населення без ніякої поліції советського уряду просто засміяло б таких дурнів або відвело б їх у лікарню для психічнохворих. Чого ж уряд ССРСР ніколи такого простого й найкращого доказу не дає! Чому на ділі не показує того, про що так багато нам каже на словах?“

— Правильно! — голосно сказав містер Стовер. — Я твердо готовий сказати: абсолютно правильно!

А Мері, глянувши на Стовера, вела далі:

— „Отже, чи не є це для всякої чесної людини доказ того, що кремлівські люди бояться показувати чужинцям те, що у них за Залізною Заслоною, не через те, що бояться економічного чи військового шпівнажу, а що бояться вияву перед ними правди, отієї страшної

правди, отієї чорної реакції, яка там царює. Отже, ще і ще раз — ви бідні простяки, комуністи й комунізани Заходу, ви не передові люди, не ліві, не захисники революції, а праві, а захисники найстрашнішої реакції. І то не тільки реакції там, по той бік Залізної Заслони, а й по всьому світі. Людство, довідуючись про правду там, у країні немов би соціалізму, жахаючись того страхіття, яке провадиться там божевільними чи злочинними диктаторами, почне відсахуватись від самих тих слів, якими ці люди прикривають свої дії: від демократії, прогресу, соціалізму. А надто від соціалізму. В американців уже, наприклад, слово „соціалізм“ викликає недовір'я, страх. А у людей „підсоветських“ ці слова будуть у шлях поколів викликами огиду й жаху. Коли б якимсь чудом населенню ССРСР було дано право в'їхати з ССРСР і забезпечено було їм працю в інших країнах, то, не боячись перебільшення, можна сказати, що вісімдесят відсотків робітників і селян кинулись би з нього тікати. В ССРСР лишився б Кремль зо своїми жандармами.“ Правду каже мій брат, містер Віше, чи ні? Скажіть чесно й сміливо?

Але Мабель знову не дала йому відповіді.

— Справді, Мері, ви не маєте почуття тактовності. Я не поділяю поглядів містера Віша, який є **вашим** однодумцем, але

я краще за вас розумію, чи можна йому ставити такі запитання.

Тут знову втрутився містер Стовер:

— Читайте далі, міс Сміт. Петро мовчить. Значить, заперечення немає. Далі.

Мері кинула оком у Петра, який не підводив голови, і почала читати:

— „Коли я тікав в останній раз із каторжного концтабору, мені товариші мої, які допомагали мені, казали: „Коли тобі пощастить живим вибратися за межі ССРСР, то розкажи світові про те страхіття, яке ти бачив і пережив у ньому. Перекажи світові наш крик лютого обурення. Обурення не на наших катів. О, тут не обурення, тут таке чуття, якому нема назви людською мовою, бо не було ще в людства такого мерзенного страхіття, яке там пауус під украденою вивіскою соціалізму. Ні, крик обурення на людство, на те людство, яке знає про те, що діється за Залізною Заслоною, і яке терпить це. Провідні європейські й американські політики хваляться тим, що вони не втручаються у внутрішні справи інших держав, а надто в справі ССРСР. Але ж те, що діється в ССРСР, є не тільки його внутрішні справи, — а всіх держав, усіх народів, це **ганьба всього людства**. Як може воно терпіти це в собі? Об'єднані Нації не допускають до себе фашистської Еспанії. Але еспанський фашизм у по-

рівнянні з московським комунізмом це блоха в порівнянні зо спрутот. Блоха паразитує на тілі самої Еспанії. А спрут захоплює в свої полапки десятки народів, душить їх, висмоктує з них усе життя. І спрута шанують, спруга тримають на почесному місці, спрут має право вега, спрут забороняє, спрут командує, спрут вирішує долю всього світу. Бо він фізична, брутальна сила? Ганьба!..“

— Цілком справедливо! — скрикнув Стовер і аж ударив кулаком по своєму столику.

— „Перекажи світові, доручили мені товариші мої, що ми, ті, які жагуче бажали всебічного визволення трудящого людства, які через це бажання сліпо повірили московській облуді, які жорстоко заплатили за свою віру, скажи, що ми маємо найперше, найбільше право кричати про цих злочинців супроти людства. І що палкіше було наше прагнення, що жагучіша віра, то дужче наше розчарування й справедливіша наша ненависть. І тому ми вам кажемо: люди Кремлю та їхні агенти по всьому світі на всяке слово критики гвалтують: „Це — антисоветське, це — антисоветське!“ Так, неначе бути антисоветським це сором і провинність. А ми вам кажемо: — Ні, це сором і злочинство не бути антисоветській кожній чесній людині, а надто тим, хто прагнуть всебічного визволення трудящих! Це заслуга,

це честь, це обов'язок боротися проти цього всебічного деспотизму, проти цієї ганьби людства, проти гнобителя всякої свободи, гідності й права людини! О, ми знаємо: керівники держав керуються не чуттям справедливості, огиди, жаху, а „святим національним егоїзмом“. Вони будуть слухати його крик. Тому ти, насамперед, кричи до тих простих членів людського колективу, які так само чесно і жагуче шукають порятунку від страждання людського, які, як і ми колись, вірять, що купка людей у Кремлі дурить, мучить, грабує, убиває в іатересах дурених, мучених, убиваних. Ти скажи їм: або ви задурені, загіпнотизовані до непри- томности, до втрати волі й здатности думати; тоді ви нікчемні, жалюгідні автомати. Абож ви знаєте все і ви не протестуєте, ви навіть захищаєте в своїх егоїстичних інтересах злочинства. Тоді ви — співучасники тих злочинств, ви — політичні спекулянти, ви — свідомі захисники найдеспотичнішої реакції, а тому самі ви найчорніші реакціонери...“

Мабель скося подивилась на Петра, бурно підвелась і схвильовано звернулась до Стовера:

— Я прошу, дядю, насьогодні припинити наше засідання. Я більше не можу!

Зібравши нашвидку свої речі зо столу, вона поспішно вийшла. За нею підвівся й Петро.

— Знаєш, Паню, я думаю собі так: якщо ми самі перед собою знаємо, що робимо не для себе, а для великої справи, то хай собі кажуть про нас що хочуть, хай лають, б'ють по пиці. Коли для справи, то й самому себе можна бити по пиці.

Петро розплющив очі і гостро, немов прокинувшись, глянув на Кіндрата.

— А як ти сам перед собою не знаєш, за що б'єш: за оту велику справу чи за велику брехню? — несподівано-твердим, своїм звичайним голосом сказав він.

Кіндрат мовчки злякано поширив на нього очі.

— А як ти мусиш, **мусиш** весь час казати собі: „А що як це все правда, що вони кажуть, то якій же справі я служу? Ради чий же інтересів я б'ю себе по пиці? Отих наших політбюристів, міністрів, бюрократів, щоб вони могли почувати себе героями, вождями, щоб могли мати вілли, шампани, біфштекси? А наші батьки та брати щоб жили рабами в землянках і мерли тисячами з голоду?“

Кіндрат сильно затягнувся, струсив попіл просто на килим і тихо сказав:

— Але ж ми постановили, що будемо ждати відповіді на наш рапорт. Ця відповідь нам покаже, кому ми служимо. А вона, я твердо все ж таки вірю, буде така, що... що

покрис всю минулу... неправду, що все, закреслить. Почекаймо ще трохи, Паню. Кола вони, дійсно, захисники всього трудового людства і миру, то як вони можуть дати іншу відповідь? Як?

В двері постукало.

— Ввійдіть! — крикнув Петро.

Двері обережно розчинились, і в кімнату тихенько ввійшов, наче вплив, Жозеф. У лівій руці він тримав шоферського картуза з галунами, а на устах була привітна (з шербиною посеред зубів) посмішка. Так само обережно ачинивши двері, він підплив до Петра та Кіндрата й по черзі подав їм руку. Петро запропонував йому сісти, але він, подякувавши, одхилив це запрошення, для чогось озирнувся на двері та по кімнаті й тихо сказав:

— Товариш Аврі прохав переказати вам, щоб ви обидва сьогодні о шостій годині були в кав'ярні Дюпон, біля Монпарнаського вокзалу, в сутерені.

— Там буде Аврі? — запитав Петро і швидко глянув на Кіндрата.

В того було радісно-схвильоване лице. Не витримавши, він по-українському кинув Петрові:

— Оце ж і є, мабуть, відповідь!

Жозеф кліпнув білявими очима на незрозу-

мілу фразу товариша Кіндрата й поспішив одповісти Петрові:

— Ні, це буде не Анрі, а **російський** товариш. Ви повинні бути на побаченні обидва. Російський товариш буде мати в руках синю пачку цигарок і буде стукати по ній цигаркою. Отак-о... — і Жозеф постукав зігнутих пальцем по зігнутій лівій руці. — Хтонебудь з вас повинен мати в руках так само синю пачку і, побачивши російського товариша, теж стукати цигаркою по пачці. Розумієте?

Жозеф казав це з таким змовницьким смаком, що, видно було, роля ця його дуже захоплювала.

— Коли ви прийдете раніше, то займіть місце за столиком і нікого до себе не пускайте. Чуєте? А як він прийде, то стукайте цигаркою по пачці. А коли він підійде до вашого столу, то він повинен сказати: „Вибачте, я вас не **дуже** потурбую, коли сяду біля вас.“ Неодмінно щоб сказав „дуже“. Розумієте? Так само й ви повинні сказати, коли пізніше за нього прийдете. А ви на його запитання повинні сказати: „Навпаки, паве, нам **дуже** приємно.“

Він ще раз і ще раз майже пошепки повторив усі вказівки, адресу кав'ярні, годину побачення. Тепер не було ще п'ятої, отже, часу було досить, щоб доїхати.

А коли він закінчив офіційну частину доручення, то знову для чогось озирнувся і ще тихіше сказав:

— Тільки от що, товариші: якщо цей товариш буде вам пропонувати підвезти вас або перейти в якесь інше місце для розмови, то не згоджуйтесь. Чуєте?

— Чому так? — здивовано буркнув Петро, а Кіндрат неспокійно поширив свої віясті очі. Жозеф нахилив ближче до них обох лице і зашепотів:

— Треба бути обережними. Здається, вами там у Москві невдоволені. Анрі має таке враження.

— Не знає він, за що? — стримано кинув Петро.

— Напевне не знає. Здається, немов би за вашу якусь опозицію.

— Нашу опозицію?!

Кіндрат і Петро Perezирнулися. А Жозеф ще ближче присунувся до них обох і, дивлячись по черзі то на одного, то на другого, зашепотів:

— Так ми з Анрі сказали собі: „Українці — хороші, свої хлопці, треба їх попередити, хай будуть обережні.“ І це ми придумали, щоб вам це побачення зробити в кав'ярні. Вони хотіли, щоб ви приїхали на якесь там помешкання, а ми сказали, що ви не схочете,

що вам зручніше в кав'ярні. Розумієте? Бо якщо ви там чимсь викликали невдоволення, то вас зараз же схоплять, засалять вас на свій пароплав чи авіон і гайда в Москву. А там...

Петро й Кіндрат мовчали, не знаючи, як реагувати: сміятись, обурюватись чи лякувати. Жозеф ще повторив свої інформації та поради і, нарешті, зо співчуттям дивлячись на них, попрощався і так само обережно, м'явко, як на лажвах, вийшов із кімнати. А Петро й Кіндрат і тепер не знали, що це все мало значити: була тут якась загроза в цьому побаченні чи, навпаки, обіцянка радості? Що побачення мало бути не з Анрі, звичайним їхнім посередником, а з російським товаришем, це казало за те, що воно мало бути особливим. Але яким саме?!

— Напевне, Паню, це реакція на ваш рапорт. Напевне! Ну, та зараз довідаємось. Ідьмо? Треба першими приїхати.

І вони, дійсно, приїхали першими. Зійшовши за вказівками Жозефа вниз у сутерени кав'ярні, вони обійшли всю залю, але ніде не побачили самотнього добродія з синьою пачкою цигарок у руках. Тоді вони зайняли один столик у самому кутку. В залі було ще мало народу, година була саме перед вечором. Звідкись із-за стін сялося приглушене світло, було тепло, затишно. Кіндрат вийняв з кишені

синю пачку, витяг з неї одну цигарку й поклав поруч з пачкою, щоб можна було зараз же, як з'явиться російський товариш, стукати нею.

За сусідніми столиками сиділи парочки або групи молодих людей і неголосно балакали. Іноді від них розкочувався по залі молодий, зарозликий сміх. Гарсон приніс замовлену для Петра воду „Віші“, а для Кіндрата „демі“-пиво. Обидва почали з байдужим виглядом сьорбати своє питво, час од часу поглядаючи до сходів, що вели згори в сутерени. І Петро що далі, то все нетерплячіше тарабаняв пальцями по столі.

Нарешті сходами зійшов униз високий, обрядний добродій років сорока, в капелюсі, елегантно одягнений, чисто виголений, з повною білою шиєю, з упевненим, спокійним поглядом гарних сірих очей. У лівій руці він тримав синю пачку цигарок. Кіндрат вхопив заготовлену цигарку й почав нею стукати об синю пачку. Тоді добродій підійшов до їхнього столика і, ввічливо скинувши капелюха, майже чистою французькою мовою спитав:

— Вибачте, я вас не дуже потурбую, коли сяду біля вас?

— О, навпаки, будемо дуже раді... — сказав Петро і навіть трохи посунувся до стінки.

Добродій посміхнувся гарними чіткими устами й сів біля Кіндрата. Взагалі він був такий чистий, гарний і привітний, що Кіндрат увесь немов одтанув, як одтає задубілий від морозу кожух біля вогню.

Російський товариш милим дружим жестом простягнув до Кіндрата пачку з цигарками й по-російськи сказав:

— Що ж, тепер можна й закурити ці цигарки.

Кіндрат ввічливо й хапливо вхопив нігтями одну з цигарок і витяг її, хоча своя лежала на пачці. Петро серйозно відмовився, буркнувши:

— Дякую, не курю.

Російський товариш не здивувався, тільки ще раз зупинив уважний погляд на них обох. А коли гарсон підійшов до нього, він звичним тоном замовив щось таке, що ні Петро, ні Кіндрат ніколи не чули. Після того товариш оперся ліктем лівої руки на стіл і, обернувши все тіло до Кіндрата та Петра, тихо почав:

— Так от, товариші, справа в тому, що ви через сорок вісім годин повинні виїхати до Москви.

Петро й Кіндрат напружено-чекально дивились на нього.

— Ваш останній рапорт одержано, і ви маєте дати усні пояснення.

Обидва все ж таки мовчали й ждали. Російський товариш затягнувся, пустив дим угору й байдуже повів поглядом по залі, зупинивши його на групі студентів у кутку.

Тоді Петро, потупивши очі, спитав:

— А чи не можна знати, як там поставились до нашого рапорту?

— Цього я не можу вам сказати, товаришу, — ласкаво сказав російський товариш. — Та й не наше з вами діло про це питати. Питання настільки важливе, що нам, простим рядовим нашої армії, не личить задавати такі питання.

Петро потарабанив пальцями по столі.

— Нам це цікаво було б знати, бо це нам помогло б краще провадити далі наше завдання...

— Яке завдання? — з легким дивуванням сказав товариш. — Нагляду за Стовером? Але тим самим, що ви виїдете, воно кінчається.

— Але ж ми ще не вияснили остаточно намірів Стовера. Якраз саме тепер він намічає свою лінію....

Гарні соковиті губи російського товариша склались у вибачливу посмішку.

— Не будемо дискутувати на цю тему. Я розумію: вам не хочеться так швидко виїздити з цієї обстави в нашу, але...

— Зовсім не через те! — гаряче скрикнув Кіндрат.

— Тш, товаришу, не так голосно. Розуміється, жити в палаці мільярдера, бути в ролі його приймака-сина і начальника його охорони...

— Я про це писав у своїх попередніх рапортах, — вставив Петро, почервонівши.

— Я знаю, знаю, ти писав, це там відомо.

Петро пом'явся і нерішуче сказав:

— Я не знаю... Ми, власне, весь час зносилися безпосередньо з товаришем Кішкіним. Ми від нього одержували накази...

— Товариш Кішкін? Але ж вам відомо, що його вже... що він уже не є на цьому посту?..

І зрозумівши з виразу обличчя співбесідників, що він зробив помилку, проговорившись, російський товариш трошки швидше сказав:

— Ну, одне слово, ви свої пояснення даєте в Москві. Я — тільки передаточний етап. Але я по-товариському, по-дружньому раджу вам, товариші, через сорок вісім годин виїхати з Парижу. Через сорок годин ви повинні явитися на адресу товариша Анрі, який вам скаже все, що ви повинні далі робити. Більше я вам нічого не можу сказати. Правда, ще одна маленька дружа порада: не здумайте не послухатись наказу партії. Ви знаєте, чим кінчається непослух і зрада. Ну, а тепер дозвольте мені побути самому.

Російський товариш підвівся і відійшов трохи

набік, щоб дати змогу Кіндратові й Петрові вийти з-за столу. Вони похопились це зробити. Російський товариш дуже мило, дуже тепло потиснув їм їхні руки й зайняв місце за столом. Кіндрат скаменувся, вихопив з кишені гроші й поклав їх на те місце, де сидів Петро. Російський товариш на це так само ласкаво та тепло посміхнувся і покнявав їм головою на білій повній шні.

Розділ XXVI

Вийшовши з кав'ярні, Петро й Кіндрат мовчки, машинально, повільно пішли бульваром. Вечір м'який, вогкий, тихий. Щоб уникнути гуркоту автобусів, рвкоту й верещання автомобілів, звернули в якусь бічну широку вулицю з деревами. Набачивши порожню лаву, Кіндрат запропонував сісти. Петро мовчки, автоматично згодився. Обидва, сівши, не дивились одне на одного і блукали порожніми очима по вулиці.

Нарешті, Кіндрат вийняв цигарку і тоді сказав:

— Та-ак. Так оце така нам відповідь.

Петро дивився поперед себе, і невідомо було, чув чи не чув Кіндрата. Тоді цей рішуче спитав:

— Ну, що ж будемо робити, Панасе? Через

сорок вісім годин поїдемо до стінки*), чи як?

Панас задумливо і тихо сказав:

— Треба ховатись.

— Думаєш, не знайдуть?

— Париж великий. Як добре залізи в хаші його, не лашити за собою ніякого сліду та не виходити зо схованки, то не повинні знайти. А надто, коли змінити ім'я.

Кіндрат подумав і знову спитав:

— А потім? Не будемо ж ми вік свідти в схованці. І треба ж чимнебудь жити.

Петро тим самим рівним, задумливим і байдужим голосом одповів:

— Та не будемо. Я думав про це. Правду кажучи, Грицю, я їхню відповідь знав. Не хотів з тобою сперечатись, щоб тебе не засмучувати зарані. Та й сам трохи думав: „А може ж?“ Ну, та не так, іноді. А по-справжньому думав, що доведеться нам з тобою тут лишатись. Додому, на Україну нам уже не повертатись.

— А де ж нам бути?

— Десь треба шукати притулку. Я збирав тут усіякі довідки про еміграцію. До Аргентини хоче пускають емігрантів. От я й думав: як-

*) Враз „до стінки“ на політичному буденному жаргоні Советського Союзу значить: бути поставленим до стіни лицем і розстріляним у поліцию.

що стане так, що вороття додому нам не буде, то їхати до Аргентини. У мене є тисячі півтори долярів моєї платні в Стовера, що на французькі гроші складає кілька сот тисяч франків. Ну, хай нам, коли приїдемо до Аргентини, лишиться тисяч триста. На ці гроші будемо закладати якусь кооперативну справу, чи то майстерню, чи фарму. Та й будемо починати колектократію.

Кіндрат помовчав.

— Невеликі це гроші, — сказав він сумно.

— Та невеликі. А все ж таки, може, зачепитись якомсь можна буде.

Кіндрат знову помовчав і передком черевика покачав камінчика. І так, пильно дивлячись на того камінчика, випустив з уст:

— А з Стовером же як?

— З Стовером? — здивувався Петро. — А що ж з ним? Кінець, звичайно. І то негайно. Не через сорок вісім, а щоб через вісім годин мене там уже не було.

— А, власне, чого так, щоб тебе там не було?

— Як так „чого“? А як же інакше? Лашатись у нього? Ти думаєш, що ти кажеш?

Кіндрат підвів голову і сміливо глянув у лице Петрові.

— Я не кажу, щоб лишатись. Це, конешно,

не годиться. А, скажемо, позичити грошей у Мабель на кооперацію. Чекай, Паню. Я знаю: це тобі... ніяково. Але скажемо так: чві в неї, та й у Стовера, гроші? Не їхні ж, не їхніми ж руками зароблені, а наші, пролетарські, нашими руками їм наскладані. Так хіба є який сором узять у них для колектокрагії крихітну крапочку з їхньої купи золота? Коли Мабель така, як ти кажеш, ліва та перелова, їтак ставиться до тебе, то чому б вона не могла допомогти? Петро аж випростався і пальто застігнув.

— Ні, цього не буде! Я з грошовою справою до неї не звернусь. Це ти брось, Кіндрате. Вона — капіталістка. Та ми вже мали розмову на цю тему. Годі. Ми самі ввб'ємось. Та й що сказали б там, у нас, коли б ми взяли гроші у Стоверів?

Кіндрат спалахнув.

— А нам що до того, що там скажуть? А хто казав увесь час: „Коли ти сам перед собою знаєш, що робиш чесну справу і не для себе особисто, то плювать на те, що „там сказали б“.» А ти на яку справу прохав би? На особисту?

— Та й на особисту. Колективна й особиста злились би, — понуро бовкнув Петро.

— Неправда! На особисту нам досить триста тисяч, а головне наших рук та голови. Ми — не каліки, ми ними проб'ємо свій шлях.

Ні, нам треба на колективну справу, на колектокрацію, хоч би на початки її та на пропаганду її. От на що! Життя своє віддамо, а будемо її проповідувати. І нехай нас за це убивають, оті, що звать себе борцями за нове життя. Нехай! А ти, значить, для цієї справи не хочеш пожертвувати своєю амбіцією. А як же, мовляв, що подумає вона, принцеса. „З грошовою справою.“ Та нехай що хоч думає, аби виконувала „нову заповідь“: що визнаєш на словах, те роби на ділі. Співчуваєш колектокрагії? Так давай їй поміч. От і все. І нема чого дурня виробляти. Ходім додому, чи що? Коли будемо тікати? Зараз?

Петро струснів із себе понурість і задуму.

— Добре. Ходім. Ти йди додому, складай усі наші речі, плати за готель, а я поїду до палацу. Треба із Стоверами якось улаштувати, якось пояснити таке раптове зникнення. А то почнуть нас шукати і наведуть на наш слід тих. Я години через півтори-дві буду в тебе. І зараз же переїдемо в інший куток Парижу. Берімо таксі. Я завезу тебе до тебе, а сам поїду до палацу. Вставай.

Але Кіндрат усе сидів і качав камінчик передком черевика. Потім підвів голову до Петра і благально сказав:

— А ти все ж таки поговори з Мабель, Паню. Чекай... Адже ми тепер будемо цілком

самотні. У нас у Парижі буде тільки двоє швидко прихильних до нас людей: Мабель і Жозеф. Якщо з нами щось станеться, а ми й з цими людьми порвемо, то ми ж будемо цілком беззахисні. І як нас тут уб'ють, то ніхто ніколи там на Україні й не знатиме, куди ми ділися. Не треба, Паню, так...

Петро помовчав і повуро сказав:

— Добре. Побачимо.

— Ти кажеш так, щоб одчепитись?

Петро вийшов на край тротуару й замахав рукою на таксі, що якраз повільно їхало згори. Таксі зупинилось.

Кіндрат уже не смів більше звертатися з тим самим до Петра, але весь час переїзду до готелю уважно, допитливо зупиняв на ньому свій погляд.

Зсадивши Кіндрата, Петро дав шоферові адресу валапу.

Приїхавши й стараючись не зустрітись ні з ким із родини Стоверів на сходах, він пройшов до себе й зараз же почав телефонувати до Мабель. Вона щойно повернулася з вечері, й голос її радісно закричав у слухавці:

— Та розуміється, я хочу вас бачити! Де ви були? Чому на вечерю не прийшли? Ідіть, ідіть швидше!

І прийняла вона Петра з тією самою радістю, з радісним і трохи нетерплячим блиском

у вогких очах. Але коли спильно глянула на Петра, то радість одразу приглушилася тривогою.

— Що з вами, Віше? Що сталося, ради Бога?!

Петро, сидячи проти Мабель і не дивлячись на неї, почав розповідати. Мабель, суворо стягнувши брови до переднісся і ставши іншою, жадібно, всім еством слухала. Коли він закінчив, вона тихо спитала:

— Що ж тепер, Петре?

Петро злегка знизав плечима.

— Що ж? Ховатися. Вийхати з Франції, переїхати до якоїсь іншої країни й почати нове життя.

Мабель з тим самим суворим непорушним виразом постановила:

— Завтра вранці ми разом вилетимо до Нью-Йорку. Я зараз дам розпорядження, щоб...

Петро помалу з усміхом покругив головою:

— Ні, місис Стовер, я не...

— О, Петре, хоч у такий мент залишіть ви цей тон, що нещасну „місис“. Я — Мабель, Петре.

(Вона сама вже не казала „Віш“.)

— Добре, Мабель. Я дякую вам за вашу... дружку ласку, але я не можу з вами летіти до Нью-Йорку.

— Чому??

— Тому, що це значилоб... те, чого немає.
— Себто?

Петро з зусиллям, з неохотою видувив із себе:

— Для чого, правда, говорити про те саме?
Мабель рвучко вирівнялась.

— Ні, будемо говорити! Говоримо одверто, ясно. Так от слухайте. Я вас люблю. Чуєте? Люблю так, як нікого досі не любила. Нікого. Ви любите мене чи ні?

Петро подивився собі під ноги і тихо сказав:
— Люблю.

Мабель не розиравила брів і з тією самою суворою діловитістю сказала:

— Огже? Чому ми не можемо нормально і консеquentно продовжувати нашу любов? Чому не можемо побратись?

Петро помалу підвів голову, якийсь мент подивився своїми твердими „автомобільними ліхтарями“ просто в очі Мабель і сумво посміхнувся.

— У вас, Мабель, на Україні є одна народня пісня, в якій співається: „Легше тому каменеві проти води плисти, ніж убогому багатую любити без користи.“ Це — мудрість віків, Мабель.

— Я її не визнаю! Можна! Ви можете. І потім...

Петро з тим самим сумним усміхом покритив головою.

— Ні, Мабель, і я не можу. І ніхто не змо-

же. Чекайте. Ну, говоримо ж, справді, одверто і тверезо. Як ми можемо жити разом? Ми — зовсім чужі собі люди. Коли б я піддався оцеому... скаженому, проклятому, біологічному потягу до вас, який примушує мене дні й ночі носити вас у собі, як якусь тяжку й солодку хворобу, коли б згодився на вашу пропозицію полетів з вами до Нью-Йорку, то через місяць я загриз би й себе, і вас. А через два місяці ми розійшлись би ворогами. Для чого ж це! Розійдімося краще друзями.

Але Мабель розходатись ні ворогами, ні друзями не хотіла.

— Неправда! Ми не розійдемося. Через що? Через те, що я багата? Так усе моє багатство буде й вашим. Крім того: ви будете прийманим сином мого дядя. Що ви були комуністом? Це його не злякає. А, може, навпаки, він буде ще більше вам вірити і любити вас. Ви будете своїм, нашим, а не чужим!

Петро, не зганняючи свого усміху, дивився на неї так, неначе надовго хотів всмоктати очима в себе і ці сіро-зелені очі, й такий мдлий, навіть у суворості й діловатості, розріз уст, і всю істоту її, таку неповторну. Коли вона зупинилась, чекаючи його відповіді, він знову покритив головою:

— Ні, Мабель, я не буду вашим. Такий уже я є, нічого не зробиш. Бо подумайте ж, Мабель:

усе моє свідоме життя на світі (значить, з тринадцяти, чотирнадцяти років) проймалося ідеями) на жаль, тільки ідеями, а не прикладами!) творення нового ладу на землі. Нехай воно у вас там було і є не таке, як ми мріяли, хай це є і спекуляція наших проводирів на цих мріях, а все ж така ця мрія, навіть проти їхньої волі, робила в наших душах свою дію. Все ж таки я все своє життя мріяв про ту справедливість, про те щастя людей і все життя своє я проймався ворожістю й ненавистю до капіталістів, до людей, які експлуатують, які тримають у соціальному та політичному поневоленні цілі народи. Нехай я тепер виразно, свідомо бачу, що й у нас було та й є це саме, а часом то ще й гірше поневолення, ця сама експлуатація. Але з цього не випливає, що я повинен перестати почувати ворожість до насильників і експлуататорів, де б вони не були, що я сам можу стати таким. Ви не ображайтеся на мене, Мабель, за мою одвертість. І я ніякої пропаганди з вами не роблю. Я просто пояснюю вам, через що я не можу бути вашим чоловіком і прийманим сином містера Стовера. Так само я розумію, що ви не зможете бути іншою, ніж ви є, ніж тою, якою вас зробило ваше життя. І з цим ми з вами нічого зробити не можемо. Я з товаришем поїду до південної Америки. Ми закладемо там кооперативну майстер-

ню й почнемо боротьбу проти вас за колектократію. А ви поїдете до північної Америки і, якщо наша колектократія почне розвиватись, будете боротися проти нас. Це — неминуче...

— А чому ж ви не можете починати вашу колектократію в північній Америці? — тим самим суворим, діловим тоном кинула Мабель.

— Тому, що для північної Америки в нас немає ніяких шансів хоч на крихітний успіх — капітал, містер Стовер нас одразу роздушить. А в південній Америці...

— А звідки ви знаєте, що капітал буде вас душити? А як, навпаки, допоможе вам?

Петро злегка засміявся.

— О, цього напевне не буде. Я вже мав нагоду чути відповідь капіталу, містера Стовера. Та й ви чули її. Ну, вибачте, Мабель, я мушу вже йти.

І він підвівся. Але Мабель не вставала. З тими самими суворо стягненими до переднісся бровами і затисненими устами вона пильно щось думала. Петро простягнув їй руку.

— Прощайте, Мабель.

Мабель злякано схопилась на ноги.

— Але ж ви не хочете сказати, що зараз виїдете?

Петро на мент затримався з відповіддю і сказав:

— Ні, я зараз ще не виїжджу. Але завтра,

післязавтра я мушу виїхати звідси, — „сорок вісім годин“. Я тільки прошу вас ще нічого не казати містерові Стоверові. А коли я зникну, ви скажете йому, що мене, мабуть, схопили большевики і вивезли в ССРСР.

— Але ж ви дасте мені свою нову адресу? Ми ж будемо бачитись?

— Розуміється.

— Ми будемо ще говорити, Петре. Я завтра хочу з вами як слід говорити. Чуєте, Петре?

— Чую, Мабель. З охотою. А тепер...

І він раптом сильно обняв її, притяг до себе і почав жадібно, сліпо, хапливо цілувати її очі, лиця, плечі, груди. Нарешті вгризся в її уста своїми й довго, п'яно пив її всю. Потім раптом сильно відірвав її від себе, поклав на канапу й, не озираючись, майже вибіг із кімнати.

Прибігши до себе, він очмаїло, розгублено, ще важко дихаючи, якийсь мент стояв посеред хати. Потім сильно потер, як умиваючись, обома долонями лице й глянув круг себе. Подумавши, він одімкнув стіл, вийняв з шухляди гроші і фото Мабель, яку вона кілька днів тому дала йому, запасні карти „д'ідантіте“, дані йому французькими товаришами, поклав у свій портфель, одяг пальто, капелюх і обві-

ши прощальним поглядом усі речі в кімнаті, помалу вийшов у коридор.

Через пів години він був у Кіндрата, який уже ждав його з упакованими валізками. Побачивши Петра з великими руками, він злякано спитав:

— А де ж твої валізки?!

— А ось. Оце ж моя.

— А ті, що Стовер тобі купив?

— Ті лишилися Стоверові.

— І всі убрання, і вся білизна, і...

— Усе чисто. Поперше, це не моє, це „діврея“ дому. А друге, що, коли б я те все взяв, то це б показало, що я сам виїхав, утік. А це для нас небезпечно. Нехай думають, що мене вкрадено большевиками і вбито.

Кіндрат сьляно почухався і сказав:

— Ех, шкода! Які ж кустюмчики! А білизна? А краватки? Шовк, та який!

— Ну, братухо, нам тепер шовки не личать. Тепер ця ліврея нам не пасує. Ну, ідмо шукати іншого палацу для себе.

Кіндрат пильно глянув на Петра.

— Ну, а той... а як же з Мабелю? Балакав?

Петро посміхнувся.

— Балакав.

— Ну? І про кооперацію та колектократію казав, може?

— Та казав.

— Ну, й що ж вона?

— Та нічого. На словах визнає і співчуває.

— На словах? А на ділі? Нічого не запроувала? А як же заповідь?

Петро вхопив валізки в руки.

— Ну, нема чого довго розводитись тут. Виходьмо. Ти не помітив, сліжки за готелем немає? За мною, здається, ще не було. Ну, ходім, таксі чекає. Чи швидко вайдемо свій новий палац?

Та хоч і не швидко, а все ж таки знайшли. Це був невеличкий, досить чистенький готельчик, майже в самому центрі міста, — Петро вирішив, що в центрі їх менше шукатимуть, ніж десь там у передмістях, а Кіндрат охоче прийняв те рішення. Записались вони на нові запасні карти як емігранти — чехо-словаки.

Кімната була хоч і не велька, але чиста, ясна, з двома ліжками, з шафою, з опалом, усе як слід.

— Нічого, братухо, якось пересидимо тут нашу облогу! — бадьоро, бадьоріше ніж треба, сказав Петро. — Завтра смальнемо до аргентинського консульату, подамо заяву про іміграцію та й будемо тут у пій ворці чекати візи. Кажуть, що іноді дуже швидко дають, аби люди були молоді, сильні та знали роботу. Ну,

а в нас чого-чого, а цього не бракує. Правда, Грипенятко?

Грипенятко й з ним згодився, але, розкладаючи речі в шафі, все ж таки зідхнув:

— Ех, кустюмчки які були!...

— Нічого, наживемо краші! Як розведемо свою колектократію в Аргентині, та як.... — і зупинившись, Петро додав: — та як аргентинський капітал вхопить нас за горло, то матимемо он які кустюмчики.

— Побачимо, хто кого вхопить!

Ну, одне слово, до аргентинського консульату пішли, заяву зробили, набрались у ньому надії, вернувшись до своєї норки, зажили в ній. Виходили з неї тільки для того, щоб купити їжу, газету, цигарок Кіндратові та іноді забирались у кіно. Але постановва була: по-зможі не виходити нікуди поодино з будинку, тільки вдвох. І то з револьверами в кишені пальта. Ні про Стовера, ні про Москву ніде поза своєю кімнатою не балакати, а про Мабель навіть у своїй кімнаті мови ніколи не зніматися. Так постановив Петро, а Кіндрат ту постановву неохоче прийняв.

Розділ XVII

Жан Рульо, закінчивши свої офіційні денні справи, поїхав увечорі до Ленуарів. Акція посувалась так мляво, скрізь була така сила вся-

ких дрібних і більших перешкод, байдужжя, глупоти, інерції, що на вечір брала така втома, що хотілось ось тепер отут перед дверима помешкання Жака сісти на підлогу, заплюшити очі й не рухатись до самого ранку.

Але в Ленуарів втому як вітром здуло, — вони обоє зустріли його з таким веселим сяйвом на очах, що не до втоми було. Навіть Жак загубив свою стриманість і аж перебивав Матільду в її розповіданні. Та й як було не сяяти, вони знайшли капіталіста! Справжнього, чудесного капіталіста, який брався бути командитером їхньої газети, яка мала б виходити тричі на тиждень, а потім, може, й щодня. Пропонував назвати „Роззброєння і Мир“. Давати в ній тільки той матеріял, що стосувався б до колектократії, розуміється. Це чудо — промисловець, власник великих миловарень, мільтімільйонер Жорж Поль Савояр. Йому ідея світового миру способом колектократії так сподобалась, що він готовий хоч зараз викласти мільйони на пропаганду її.

— І на організацію колектократичних миловарень, Жако, ти забув!

— Так, і на організацію миловарень!

Жан Рульо широким жестом погладив бо-ролу.

— Гм. Це трохи інший мільйонер, ніж містер

Стовер. Цього колектократія, значить, не залякала? Наші капіталісти, виходить, розумніші за американських?

— Наші краще бачать веббезпеку війни. Вони перші будуть її жертвами.

— Може. Де ж ви його знайшли, такого хорошого?

— Це — батько мого учня, члена ячейки в коледжі. Хлопець страшно гордий, що це він переконав батька згодитися, розповівши про мої розмови в ячейці. Хлопчисько буде корисний співробітник, нехай тільки матуру здасть.

— Ну, чудесно.

— І завтра, вже тут, у нас, о дев'ятій годині вечора має бути з ним побачення. Я гадаю, що нам з тобою треба завтра, перед побаченням зійтись і намітити всі головні питання, які ми будемо з ним розглядати. Сьогодні я, на жаль, не можу, в мене ячейка, я зараз мушу їхати туди.

Жан охоче згодився і попрощався. І, вже ні трошки не стомлений, швидко й бадьоро виїшов од Ленуарів. А вона обоє повернулися до кабінету Жака. І тут Матільда, не витримавши почуття, яке всю її здіймало, гаряче обняла Жака.

— Ах, Жако, яка я щаслива, коли б ти знав! Яку прекрасну справу ми будемо прова-

двти. Хіба ж, дійсно, для неї не варто віддати весь свій час, усі сили, та що! — все життя своє, коли треба?

В передпокої залирчав дзвоник. Матільда, не дивуючись і не питаючи, хто може дзвонити, вибігла відчинити. Побачивши візитера, вона трошки здивувалась, але не стурбувалась: це був Ваше, милий, старий, хороший Ваше, прекрасний товариш і найвірніший партієць.

Жак теж трошки здивувався, але теж не занепокоївся. Швидше зацікавився: що таке могло привести до них Ваше, з яким у них це було, крім партійности, нічого спільного?

— Прошу вибачити, я на хвильку, просто так... — почав Ваше, сівши в запропонований йому фотель.

Маловиразве, все в дрібних і добрих зморшках лице його виявляло чи то ніяковість, чи то сум.

— Я, власне, до Вас, щоб висловити вам моє... мій жаль, що ви відходите від партії. І товариші всі так шкодують...

Жак, сидючи за столом, розвів руками.

— Ми ж не винні, товаришу Ваше.

— Ну, хто винний чи не винний, не будемо говорити. Але... але я хотів би прохати вас, чи не могли б ви хоч на якийсь час утриматись од вашої пропаганди? Ну, хоч на якийсь час. Нехай у партії трошки забудуть, може во-

но якось... Правда, товариші, зробіть це, я вас дуже прошу! Ну, хоч з місяць!

І видко було з виразу лица, і чутно було з голосу, що йому, дійсно, і дуже жаль, і дуже сумно, і дуже хотілось, щоб вони хоч на мент припинили свою діяльність.

Жак безсило зідхнув.

— Не можемо, Ваше. Хоч би й хотіли, то вже не можемо. Ми вже втягнені в машину.

— Ходять чутки, що ви маєте видавати свою газету, що капіталісти дають вам гроші?...

Жак і Матільда презирнулись: так швидко стало там відомо? І Жак тільки в цей мент виразно усвідомив собі, що це, дійсно, капіталіст, ворог соціалізму, дає гроші. Але він тільки тихенько про себе засміявся і сказав:

— Так, капіталісти, але вони їх дають на пропаганду ліквідації капіталізму.

— А не комунізму?

— Як якого, Ваше. Зрештою, ти побачиш сам, що ми будемо писати в своїй газеті. І коли ти будеш об'єктивний, ти скажеш, що ми мали рацію.

Ваше похилив голову і якийсь час аж пригнічено сидів так. Потім помалу відвівся, чудно, мовчки постояв і простягнув руку Жакові.

— Ну, вибач, що турбував. Прощай Ленуаре.

Він міцно й довгим потиском стиснув руку Жакові і пішов із кімнати. Із дверей ідальні вийшла Матільда. Він з нею попрощався з тим самим чудним, немов прибитим виглядом і тихо вийшов із помешкання.

— Милій Вашо, йому, видно, справді сумно... — зідхнула Матільда і, подивившись на годинник, весело-заклопотано скрикнула:

— Ой, Жако, вже геть по дев'ятій! Поки доберешся в тринадцятий арондісман...

— Нічого, трохи підждуть. Ячейка вже звикла до цього. Ти лягай спати, не жди мене, я, мабуть, пізно вернусь.

— Добре, Жако, я ляжу.

І вона почала влягати його як у далеку дорогу: щільно застігнула пальто, гарненько замотала шарфом ший, — тепер така провикувата вогкість стоїть у Парижі, — і, нарешті, провела долонями по лицьох йому згори до низу. Жак поцілував обидві руки і вийшов.

На вулиці він підняв комір од холодного вітру і швиденько пішов до метро. За ним зараз же вдлипла від стіни будинку постать старенької жіночки й тим самим, що й у нього, кроком попрямувала за ним.

* * *

А Жан Рульо в цей час тихенько відчинив своїм ключем двері до помешкання Люсьєн. Він у темноті лукаво посміхався: от здивуєть-

ся, — сьогодні ж він не мав бути в неї. А потім як буде радісно ошелешена новиною про французького капіталіста. І, напевне, простить йому невдачу з капіталістом американським, за яку навіть досі сердилась. Ще чого доброго й колектократію згодяться визнати, ту саму, яку (очевидно, за якимсь „авторитетом“) називала „дитячою утоп'єю“.

Запалюючи світло в передпокої, він так само тихенько, навіть навшипивках і з поширеним лукавим усміхом пішов через сальон до дверей спальні, з-під яких видно було тоненьку смужку світла. Обережно відчинивши їх, він у пальті й капелюсі почав просуватися в них. В спальні сильно пахло пахощами, тютюном і центральним опалом. Люсьєн, очевидно, була вже в ліжку — за драпі алькову її не було ще видно. І раптом звідти зачувся зляканий голос її:

— Хто там?!

Жан Рульо підійшов ближче до ліжка і... застиг зо своїм лукавим усміхом над широкою бородою: з ліжка на нього дивилося дві пари очей, напружених, зляканих, а голі руки швидко тягли на голі тіла простирала. Друге обличчя було з тонким носом і тонкими губами маркиза де Монфор.

В Жана Рульо машинально вихопилось: „А, пардон!“ Він незграбно сивною посунувся на-

зад, наштовхнувся на двері, трохи не збив капелюха з голови, і вийшов у передпокії. Там він ошелешено озирнувся, чогось пошукав очима і, ніби щось згадавши, одімкнув двері й вийшов із помешкання.

Вийшовши з будинку, він ходив вулицями. Вони стали вже порожніми й сонними, а він усе ходив, піднявши комір пальта і засунувши глибоко в кишені його руки. Часом починав іти дощик, тоді Жан машинально ховався під якінебудь ворота, не перестаючи думати. Коли дощик затихав, він знову йшов, не цікавлячись, куди його несли ноги. Йому треба було зробити в собі знову маленький підрахунок, навести лад у помешканні, з якого раптово й болючо винесено щось, що цілих два роки займало стільки місця, відбирало стільки часу, уваги, нервових, фізичних та й матеріальних сил.

Тепер, коли нема вже цієї „дорогої дитинки“, можна буде повернути сили на те, що таким радісним, хвилюючим холодком обзивається в ньому при згадці про нього. „Роззброєння і Мир“, — хорошу назву подав капіталіст. Тільки чи не виявиться і він таким самим гарячим миротворцем, як Стовер, коли з'ясує собі виразно, чим він повинен заплатити за цей мир. Але Люсьєнка, Люсьєнка!

І знову почуття сорому за себе, знову

якийсь незрозумілий біль, знову почуття гнітючої порожнечі заливало його черговою хвилю. А надто мучила згадка про те, як він гупо, соромно, понизливо сказав оте „А, пардон.“ Як він міг сказати таке? Але що сказав би, що зробив би на його місці хтось інший? Бив би їх, стріляв би, говорив би драматичні слова? Це було б, очевидно, ще глухіше й понизливіше.

Але назва все ж таки хороша. А Жак з Матильдою ще кращі.

І знову, вже навмисне пригадуючи радість, захоплення, захвати Ленуарів, він викликав іншу хвилю, яка покривала першу. І так аж до того, коли під ранок, весь стомлений ходнею і хвилями, але вже спокійний і звиклий до порожнечі, він прийшов до себе, нашвидку передягнувся в піжаму і впав у ліжко. І в той же мент не зчувся, як пішов на дно сну. І через кілька ментів він почув над собою:

— Пане Рульо!... Пане Рульо!

Біля ліжка стояла прибиральниця Франсуаза з віничком у руці й неспокоєм в очах. В лице Жака било світло пізнього ранку.

— Пане, вас кличуть до телефону. Давно вже. Дуже важливо. Якесь нещастя.

— Котра година?

— Вже пів до десятої.

— О, чорт!

Жан схопився й у піжамах, босий побіг до кабінету. На столі біля телефонного апарату лежала слухавка. Він схопив її й щільно при-тулив до вуха.

— Алльо! Я слухаю. Тут Жан Рульо. Алльо!

Чийсь чужий, жіночий голос поспішно й схвилювано заговорив:

— Пане Рульо, приїздіть негайно до Ленуарів. Тут сестра Матільда. Жак убитий, а Матільда хвора.

Жана Рульо хитнуло так тамо, як тоді, коли під час війни біля нього розірвалася бомба і струсом повітря звалила його з ніг.

— Алльо! Ви чуєте, пане Рульо?

— Я чую... — мертвим голосом сказав Жан. — Де... де Жак?

— Його вже перенесли до їхнього помешкання. Матільда кличе вас.

— Я зараз іду...

Він мертво поклав слухавку на апарат і, хитаючися, зачіпаючись босими ногами за килим, пішов до спальні.

Через півгодини він уже входив до помешкання Ленуарів. Двері були розчинені, на пальці в передпокої були якісь люди, в кабінеті за столом сидів комісар поліції й щось писав. Перед ним стояло двоє поліцаїв. На канапі лежало тіло Жака, накрите простинею, а в ногах

його скорчене тіло Матільди. Жан підійшов до неї й злегка торкнувся рукою до плеча. Матільда ледь повернула голову, — зачіска її зсунулась на бік, на лице з мертвими слухлими очима. Але, побачивши Рульо, вона стріпнулась, уся скинулася, скопилася на ноги, об'їняла Жана й, затрусившись новим риданням, судорожно пригорнулася до нього.

— О, Жане!... О, Жане!

Більше нічого вона не могла сказати. І Жан не питав нічого, він стояв і тільки тулив до себе тепле тіло Тіль, що все тремтіло й вибухало риданням. До них підійшов комісар і ввічливо, з офіційним співчуттям, але твердо попросив Жана й Матільду вийти з кімнати, — вони заважали протоколові.

— Ні, ні, ні! — закричала Матільда й знову впала на старе місце й обхопила ноги Жака, що висувались із-під простирала, а комісар одвів убік Жана. Довідавшись, що він був другом убитого, він зараз же почав робити йому допит, сам давши Жанові інформації.

Жака Ленуара сьогодні вранці знайдено на вулиці біля самого його будинку. Він був убитий ножем у спину. На грудях йому прикололо папірець із написом: „Смерть комуністам!“ Ні годинника, ні портфеля з грошима не взято. Очевидно — діло політичних супротивників. Жан машинально відповідав на запити комісара

і час од часу поглядав на канапу, де лежало двоє тіл, одне моторошно-непорухне, закрите з головою білим простиралом, друге скручене, замертвіле в одчаї. Двоє тих тамих тіл, які вчора в оцій самій кімнаті так сяjali, так вібрвали уявою майбутнього, радістю, захватом.

В ідальні кризь розчинені двері видно було якихось людей. Якась жінка, подібна до Матільди, когось випихала з передпокою (мабуть сестра Матільди, Одетта, — машинально подумав Жан).

* * *

Жан Рувль майже не відходив од Матільди. Він покидав її тільки для того, щоб поїхати до себе, дати розпорядження секретареві, взяти кореспонденцію та забігти в ресторан попоїсти. Матільда мусіла відійти від тіла Жака і зачинитись у спальні, бо все помешкання й кабінет особливо стали повні людьми, партійними товаришами, і то переважно видатними членами центрального комітету. Одні виходили, другі приходили. Не пустити їх було, розуміється, неможливо, тим паче, що вони виявляли таку щирість скорботи, таке нещадне обурення, таке глибоке співчуття до Матільди, надто жінки, старі товаришки, з яких не одна гірко плакала.

Але щоб не розлучатися зовсім із Жаком, Матільда, за дозволом комісара, взяла з со-

бою Жакове пальто, все в крові, з розрізаною спиною. Вона лягла на ліжку, поклала пальто біля себе, пригорнула його кров'ю до себе, обійняла, уткнулась лицем у нього й лежала так, не рухаючись. Тільки час од часу скидалась таким рвучким, повним одчаєм риданням, що Жан підводився з фотелю, в якому сидів біля неї, клав їй руку на плече, а потім тихо, винувато, з болем крехтав і ходив по кімнаті, — ажже, коли б він не спокусив Жака цією сиравою світовою роззброєння, той би й досі жив. Матільда ж напевно про це думала.

Чи думала про це Матільда, чи ні, цього вона ніяк не виявляла, але що вона десь там, у глибині своєї підсвідомості думала про винник у смерті Жака, то це виразно виявилось на другий день. Після одного з вибухів одчаєм вона раптом схопилась і рішуче побігла до дверей кабінету. Жан ледве встиг зуинити її.

— Куди ви, Матільдо?

— Пустіть мене, я вижену їх! Я не можу більше терпіти цих убійників Жака! Я вижену їх! Пустіть мене!

— Тихо, Тіль, тихо! Вони можуть почути.

— Нехай чують! Нехай чують! — піднесши голос, майже закричала Матільда. — Я в лице скажу їм: убійники!

— Тіль, ви не маєте ніяких підстав це казати, ви можете зробити собі велику шкоду.

— Яка більша шкода мені може бути **тепер!** Пуссстіть мене!

Але Жак аж обійняв її за плечі й не пускав.

— Тіль, Тіль, не треба, заспокойтеся трохи. Послухайте мене, послухайте, що я вам скажу. Жак напевне не ухвалив би вашого наміру. Так, так, Матільдо не ухвалив би. І коли, він тут десь є з нами (а він, можливо, є, тільки не може виявити себе), то він напевне не ухвалює. Ваш вчинок викликав би **їхню** — (він кивнув головою на двері до кабінету, за якими чувся гомін голосів) — їхню реакцію на ваш виступ, а це відбилось би на тій справі, яку Жак мав провадити.

— Але це вони, це вони його вбили!! — скрикнула Матільда, і лице її скривилось такою чи то ненавистю, чи одчаєм, що Жан здивовано не подумав, а відчув, як воно, це миле, гарне ще вчора лице за цей час могло так дуже посіріти, постарітись, як незвично для Матільди позагиналась донизу уста, які очі стали якимись косими, безживними.

— Тихо, Тіль, тихо. Ми не маємо права так казати.

— Я маю право! Я маю! Я все пам'ятаю. Він, отой Кольє, приходив до нас із виразною гримасою. Він казав: „Ми вміємо нищити тих, хто нам шкодить.“ Він виразно казав, що ми

їм шкодимо. Вони перелякались нашої акції. Вони бачили, як Жака слухали робітняки. І той Вашо так само в той вечір приходив. Він, мабуть, дещо чув, він широко прохав Жака утриматись. Він немов попереджав. О, Боже!.. О, Боже! Що ж я тепер? Що ж я тепер, Жане?! Для чого ж я тепер маю жити?

І вона, хитаючись, пішла до ліжка, впала на нього, обхопила обома руками пальто й заридала в нього.

Жан Рульо помалу підійшов до неї, безпорадно постояв і винувато, тихо заговорив, стоячи над нею:

— Послухайте, Матільдо. Жак не вмер, не зник, він з нами. Чуєте, Тіль? Він з нами тепер, він чує і бачить нас.

Матільда затихла і, хоч не підводила голови, видно було, слухала Жана всім тілом.

— Згадайте наші колишні розмови про потойбічне існування, про досліди й докази багатьох серйозних учених. Ви пам'ятаєте? Не містичне, не релігійне, а цілком реальне існування по смерті, можливо, є, Матільдо. А коли є можливість, то, можливо, що душі померлих, дійсно, можуть бути присутніми при нас. А, крім того, Матільдо, він не зник для нас уже хоч би тому, що він живе в нашій психіці, він постійно з нами, в нас самих. Отже, впадати в такий безмежний одчай не треба, Тіль...

Тіль лежала тихо, непорушно, тільки спина злегка злімалась од дихання.

— А до того, Тіль, у нас же ще лишається наша справа, в якій є частина Жака, за яку його, може, принесено в жертву. Ми не повинні хоч би через це лишати її, ми повинні в пам'ять і в честь Жака провадити її далі. А для цього потрібні наші сили. Ви розумієте мене, дорога?

Матільда не відповідала, все так само лежачи лицем у пальті.

— Розумієте, Тіль?

— Розумію... — нарешті тихо й глухо почувся з-під голови Тіль.

Жан тихо відійшов і обережно сів у фотель, — тепер треба було дати Матільді змогу побути самій з тим, що вона зрозуміла.

І, видно було, дійсно зрозуміла, бо вибухив одчаю було все менше та менше, і були вони вже не такої сили. Вона навіть послухалася сестри і згодилася попоїсти, поправити зачіску, втерти лице мокрим рушником. Але вийти туди, де були ті, які захопили останки Жака, які зробили їх своєю партійною власністю, вона не хотіла. Аж на третій день, коли мали виносити домовину, вона тихою, скупченою, немов одміреною ходою вийшла до кабінету. Посередині на столах стояла вся закрита квітами, широкими стьожками з написами, домови-

на, в якій кидалось в очі лице Жака, — жовто-сіре, вошане, з дуже опуклими повіками і збільшеною горбинкою носа. Матільда підійшла до домовини тим самим немов би сомнамбулічним кроком, припала лицем до лица Жака і лишилась так якийсь мент. Вона вже не тремтіла, не ридала, навіть не плакала. Потім, нарешті, відійшла від домовини і з невидючими очима стала збоку. До неї зараз же підійшли Одетта й Жан. Одетта хотіла взяти її під руку, але Матільда мовчки, тихо звільнила свою руку й стояла так далі, ждучи продовження конечної процесури.

Жан розумів Матільду й не пробував її підтримувати, коли домовину виносили, навіть не говорити до неї. Домовину несли члени центрального комітету, серед яких були Кольтє і Вашо, але Матільда ніяк на це не реагувала, — вона „зрозуміла“.

Так само Жан не говорив з нею й сьогодні про те, яке враження справило на весь Париж оце убивство, як уся преса, без винятку партійности, висловлювала обурення, гнів до убійників. А особливо, він не смів казати їй, як комуністичні газети звеличували Жака, як виставляли його за найвірнішого прихильника вождя світової революції і Советського Союзу, як обвинувачували в убивстві праві партії, як запевняли Жака, що його смерть не мине без-

карно злочинцям, мовляв, помста народніх мас виявиться хутко й страшно.

На цвинтарі це саме було в усіх промовак ораторів над могилою. Промови були повні найщирішого гніву, найпалкішого болю, найрішучішої загрози „великої й останньої помсти“.

Матільда, Жан і Одетта стояли разом біля самої могили. Матільда так само ніяк не реагувала, так само невидючими очима дивилась поперед себе на кашу людських облич, що оточували могилу, немов, дійсно, була в гіпнозі. Тільки тоді, коли раптом Жан Рульо шарпнувся вперед до трибуни, вона ворухнулась, немов затурбувалась, видючими очима почала стежити за високою, широкоплечною постаттю Жана і голою загостреною лисиною. Жан щось говорив до розпорядчиків, сперечався, вимагав, потім раптом виліз на трибуну збоку й закричав своїм відомим на зібраннях і в парламенті „ревучим“ голосом:

— Жаку Ленуаре! Твоя смерть не мине убійникам безкарно! Ти чуєш мене, Жако? Та справа, за яку тебе підло вбито злочинцями, в яких найбільшим аргументом їхнім є убивство, покарає їх! Присягаюсь тут над твоєю домовиною, що все мое життя покладу на те, щоб та справа не...

Але тут оркестра з усієї сили заграла Інтернаціонал. Жан Рульо ще щось кричав, але

його голос був заглушений оркестрою і головами, що співали за ним гімн боротьби за перемогу поневолених, окривджених, убитих за мир і щастя на землі.

Матільда й Одетта з цвинтаря поїхали до Одетти, а Жан до себе, пообіцявши Матільді завтра зранку прийти до них.

Але йому не довелось прийти: вранці покоївка, що прийшла прибирати, не дочекавшись виходу пана депутата зо спальні, потихеньку ввійшла до нього і знайшла його в ліжку мертвим з простреленою головою. Вона з жаху вилетіла до кабінету й телефоном викликала поліцію.

Комісар поліції констатував смерть Жана Рульо від пострілу в праву скроню. Револьвер лежав на підлозі біля ліжка під звислою над ним рукою мертвого. Ніяких слідів насильства чи боротьби не було. Так само ніде ніяких ознак ламання дверей чи замків не констатовано. Портфель, золотий годинник лежали на нічному столику біля ліжка. Всі дані свідчили за самогубство. Але ніде ніяких ластів, які звичайно пишуться в таких випадках, навіть проті передсмертної записки „прошу в моїй смерті нікого не обзвувачувати“ не було ніде.

Та й ще одна маленька обставина: в шухляді нічного столика, на якому лежали портфель з грошима і годинник, лежав ще один ре-

вольвер, налаований, у доброму стані. Чому Жан Рутьо убив себе з іншого револьвера? Отже, може це було убивство, а не самогубство? — подумав комісар.

Жана Рутьо так само поховали його партійні товариші і так само вся преса відгукнулася на цю подію. Але що слідством ще не було встановлено, самогубство це було чи вбивство, то смерть Жана Рутьо ніяких особливо політичних реакцій ні в кого не викликала. Були в газетах вислови жалю, обурення, були дуже хвальні некрологи, була згадка про дивну послідовність смерті одного друга після смерті другого, в деяких органах, надто противних соціалістичній партії, розповідались інтимні подробиці останніх днів життя Жана Рутьо, навіть проскакувала згадка про розрив його з коханкою, відомою акторкою Люсьєн Тандр. А комуністична преса, крім цієї причини самогубства соціалістичного депутата, згадувала про його невдалі спроби вступити на службу до американського мільярдера і водстрігських трестів. Мільярдер і Волстріг одвінули запропоновані послуги французького соціаліста допомагати колонізувати Францію і це, очевидно, разом із зрадою полюбовниці вклало в руки цього „громадського діяча“ револьвер, який і закінчив його плідну діяльність.

Матільда на похованні не була, — довідавшись про смерть Жана, вона почала так пово-

дитись і говорити такі речі, що сестра Олетта примушена була покликати лікаря. За його наказом, Матільду було перевезено в клініку для нервово-хворих і наказано не допускати до неї ніяких знайомих і родичів, крім сестри.

Зате на похованні Жана Рутьо була Люсьєн Тандр. Вона була в елегантному жалібному тайєрі й капелюсі, який був їй дуже до лиця. З нею був маркіз де Монфор, який час од часу серйозно потішав її й вів під руку від цвинтаря до свого автомобіля.

Ніде ні в некрологах, ні в промовах над могилою чи в приватних розмовах, так само як і при похованні Жака Ленуара, ніяким ні словом не згадувалось про акцію світового роззброєння, миру й колектократії.

Розділ XXVIII

Жозеф мав обов'язок майже щодня інформувати товариша Колює про все, що діялось у Стоверів, а головне про розшуки двох зниклих українців. Але Жозеф, хоч і сам хоче розвідуватися, нічого особливого не міг довести товаришеві Колює. Все так само: Стовер, що був аж ослаб спочатку від горя за сином і люті на комуністів за вбивство його, не перестав вимагати від паризької поліції та приватних детективів, щоб вони неодмінно знайшли йому хоч останки його, хоч місце, де було його

вбито. Звичайно, на поміч цій вимозі сотні тисяч франків перекочувались із його кишені в кишені інспекторів поліції, комісарів, детективів.

А місіс Мабель так само цілими днями цим зникненням була зайнята, кудись їздила, когось прохала, комусь видавала так само сотні тисяч. Казала її покоївка, що Мабель цілими годинами ходила пішки по найдальших закутках Парижу, усе надіялася зустріти свого вкраденого чи втеклого нареченого. А весь палац і собі тільки цими розшуками був зайнятий, — правда, Віша в ньому майже всі дуже любили.

— Нічого, ми його знайдемо, — з тонким усміхом сказав раз товариш Кольтє і погладив своє довге підборіддя. — Власне, паризька, заплачена Стовером, поліція знайде його нам. Ми трошки випередимо Стовера і будемо мати приємність раніше за них зустрітись з ним. Вони спіймають нам цих своїх слуг.

Жозеф, як звичайно, покліпав своїми білами віями й несміливо запитав:

— А як же так, товаришу, ви кажете — слуги, а вони покинули Стовера? Він же міг бути сином його, мати його мільярди? Я цього трохи не розумію, товаришу.

Кольтє вибачливо посміхнувся і, як дитині, роз'яснив:

— Це все комедія, не тікання. Коли Стовер матиме виїхати до Америки, син його знай-

деться. Він знає, що Стовер з усіма його мільярдами слабший за нас, і тому воліє сховатись так, щоб і Стовер не знав, щоб не навів нас на його сліди. А тим паче наречена.

Жозеф згідливо покліпав віями й подумав, що товариш Кольтє вважав його за більшого дурня, ніж він був.

— І ти думаєш, товаришу, що ми все ж таки спіймаємо цих зрадників? — спитав він тим самим довірливим тоном, який у нього був у зносинах з Стовером, Авсом і всіма своїми начальниками.

— Без ніякого сумніву, — категорично хитнув головою Андре Кольтє. — Вони хоч і дуже обережні, але досить наївні. Коли вони сховались у Парижі, то поліція їх знайде через тиждень-два, а коли втекли на провінцію, то через місяць-два. Та й годі.

— А мені можна буде знати, коли їх знайдуть? — цікаво запитав Жозеф.

— Розуміється. Можливо, що ти будеш навіть потрібний у цій справі.

— А? — здивовано протягнув Жозеф і не додав: „Я дуже радий“.

Та таки, дійсно, настав день, коли Кольтє, приймаючи Жозефа для чергового рапорту, весело сказав йому:

— Ну, Жозефе, птачки звайшлась! І задоволено двома пальцями, як бороду,

розгладив підборіддя. Жозеф мовчки широко розгорнув білі вії й навіть злегка роззявив рота, показавши щербину.

— Так, знайшлися. Тепер тільки треба їх спіймати. І отуг твоя поміч просто конечна. Слухай уважно. Завтра ти візьмеш авто Стоверів і поїдеш на ту адресу, яку я тобі дам. Ти прийдеш до українців і скажеш, що приїхав по них від місис Мабель Стовер. І даси їм записку від неї.

— А де ж я її візьму? Вона хіба знатиме? Кольє терпляче вислухав.

— Ні, Жозефе. Записку буде приготовано почерком Мабель Стовер. Вона писатиме йому, що посилає по нього тебе і свого вірного слугу, льокая, який покаже, куди їхати. Це буде російський товариш. Українці тебе знають, тобі вірять і поїдуть. А ти привезеш їх туди, куди тобі скаже російський товариш. Завтра о третій годині пополудні ти повинен бути тут з авто Стовера.

Жозеф широко дивився на Кольє і не відповідав.

— Ну, Жозефе, в чому річ?

— А чи не міг би хтонебудь інший це зробити? — спитав той обережно.

— А чому не ти?

Жозеф трудно крутив у руках свого шоферського картуза.

— Та я... Я був з ними в таких приягельських взаєминах...

— Отто! Та якраз це ж і добре, через це ж і доручає тобі партія це важне завдання. І як дисциплінований член партії ти повинен з радістю взятися за виконання цього почесного доручення. Ти ж не хочеш сказати, що воно не досить почесне: спіймати зрадників, ренегатів, ворогів пролетаріату?

Жозеф усе ж таки не виявляв рішучої згоди.

— Розуміється, завдання почесне, але... Андре Кольє здивувався.

— Ти вагаєшся? Себто, ти вагаєшся виконувати доручення партії? Значить, ти стаєш на бік зрадників і ренегатів? Значить, ти сам стаєш зрадником? Але ж ти знаєш, що буває зрадникам і ренегатам?

Жозеф злякано скинувся.

— Та ні! Я не стаю на їхній бік. Розуміється, я не... той... Але ж я так само ризикую, виконуючи це доручення.

— Чим?!

— Та тим, що може вийти якесь... непорозуміння. Може вони не схочуть їхати з нами?

— Не схочуть, не треба. Ми інакше їх пиймаємо. Твоє діло виконати доручення. Більше нічого. Але **чесно** виконати. Чуєш, Жозефе? — з холодною загрозою додав Кольє.

— А як вони щонебудь помітять там, куди я їх привезу, і почнуть виявляти спротив, битися, стріляти? Або вони когонебудь уб'ють, або їх уб'ють, або мене... А в мене родина, жінка, діти. А як не уб'ють, то набіжить поліція, мене арештують, будуть судити...

Кольє пильно дивлявся в лице Жозефа й не перебував його. Коли той замовк, він повільно сказав:

— Ти ставишся до завдання не зовсім так, як повинен поставитись дисциплінований член партії. Але деякі твої міркування раціональні. Розуміється, все може статись — на війні, як на війні. Ми — салдати революції. Кожний з нас раз-у-раз ризикуює і свободою, і родиною, і життям. Партія враховує цей ризик і старається компенсувати особисті... жертви. Так, наприклад, у цій справі: якщо мав би бути суд або ще які інші тобі прикроці, то партія бере на себе захист тебе на суді і покриття всяких можливих матеріяльних збитків. На це тобі асигнується сто тисяч франків. П'ятдесят тисяч ти одержиш завтра перед виїздом до українців і п'ятдесят по закінченні операції.

Жозеф живо подивився на Кольє і зараз же погупився. Кольє помалу вийняв цигарку, узяв із нього одну цигарку і підвіс його через стіл до Жозефа. Жозеф швидко взяв цигарку й вставив її собі в рот. Кольє підвіс йому за

пальничку з вогнем і сам закурив. Жозеф знову, з цигаркою в роті, нахилив голову. А Кольє спокійно курив, переглядав папери, чиркав у них. У сусідній кімнаті гомоніла голоси, стрякотіли, як пвіркуни, писальні машинки, на вулиці чулися дзвінки, гудки, скряки, як поросят, і вершання автомобілів.

Нарешті, Жозеф підвів голову й, дивлячись убік, глухо спитав:

— А де ж я візьму того російського товариша?

— Він буде тут, коли ти прийдеш.

— О третій годині?

— Так. Постарайся бути точно о третій.

Жозеф підвісся і мовчки простягнув руку Кольє. Той теж устав, міцно потиснув її й сказав:

— І не турбуйся, Жозефе: партія вміє і захищати, і нагороджувати вірних членів своїх.

На вірних він зробив легкий натиск. Жозеф глянув на нього, надів картуз і пішов до дверей.

І на другий день він стукав у двері кімнати № 45 притулка товаришів українців. На крик „увійдіть!“ він обережно відчинив двері, ввійшов і зараз же швиденько зачинив їх за собою. Потім скинув картуза і, широко посміхаючись жовтими зубами з шербиною посередині

ні, помалу підплив до Петра й Кіндрата. Вони вражено дивились на нього, Кіндрат з ліжка, тримаючи газету в руках, а Петро від столу з пером у руці.

— Здорові, хлопці! — привітно й лукаво хитнув ім головою Жозеф і по черзі подав ім руку. Вони машинально потиснули її й ошелешено-чекально дивились на нього.

— Що! галали, що здорово сховались? — добродушно сказав він і зараз же поліз до кишені й обережно, поштиво витяг з неї листа. З тим самим лукавим усміхом подавши його Петрові, він додав:

— Там весь палац за вами журиться.

Петро помалу, поглядаючи на Жозефа, взяв листа, надірвав коверту й витяг з неї аркуш товстого, жовтявого паперу. І зараз же, глянувши на підпис, жадно вціявся в нього очима. Кіндрат устав з ліжка й підійшов ближче до Жозефа та Петра. Жозеф, щоб не заважати читати, мовчки і так само лукаво моргнув Кіндратові на Петра. А той читав:

— „Дорогий Віше, я негайно мушу Вас бачити в надзвичайно важливій для вас справі. Посилаю до Вас Жозефа з автом і мого вірного слугу Антуана. Можете довіритись їм, як мені самій. Буду ждати вас у такому місці, яке знає тільки Антуан. Усе поясню, як побачимось. Писати більше нічого не можу, Ви ро-

зумієте — через шо. Ради Бога, не вагайтесь, приїздіть. Мабель.“

— В чому річ, Петре?—не витерпів Кіндрат.

Петро ще якийсь час вдивлявся в листа, потім по-українському переклав його Кіндратові. (Жозеф з цікавістю прислухався до незрозумілих слів.) Вислухавши, Кіндрат так само по-українському ситав:

— Що ж ти скажеш?

Петро тримаючи листа в руках, поглядає на Жозефа, знову читав. Жозеф спокійно, добродушно зустрічав його погляд, цілком розумів його вагання і терпляче чекав.

— А як ти думаєш, — нарешті звернувся Петро до Кіндрата, — можна вірити? Від неї чи ні?

Кіндрат, розуміючи, що він це запитав для заспокоєння сумління, сам вірячи, що лист „від неї“ без вагання відповів:

— Розуміється, від неї! Та й привіз же його цей вірний товариш. От тільки, щоб ти не сам їхав. Ми поїдемо вдвох.

— Та це само собою. Але все ж таки... чи варто їхати? Чи дійсно вона має щось важне? Жінки, ти ж знаєш, важнішого за кохання нічого не розуміють. Може, просто хоче побачитись?

Кіндрат рішуче з цим не згодився.

— Ну, знаєш! Не дівчинка ж вона. Розуміє

ж вона, чим ти ризикуєш. Коли так кличе, значить, дійсно, є щось дуже важне. Їдьмо, Павлю, нема чого вагатись!

Петро помалу поклав листа в кишеню й сказав:

— Щось воно мені все ж таки здається якимсь... чудним.

— Ну, ми до всього тепер ставимся з підозрою. Нічого чудного нема. Їдьмо та й усе.

Петро рішуче зняв з вішалки пальто, капелюх, одягся й кавув Жозефові:

— Їдьмо!

І пішов із кімнати. За ним вийшли Жозеф і Кіндрат, який замкнув за собою двері.

Біля Стоверового авта на вулиці стояв досить пристойно одягнений молодий чоловік, з важкими рисами голеного лица і пильним, теж важким поглядом. Коли Жозеф з українцями підійшов до автомобіля, він здійняв капелюха й стояв так.

— Це Антуан, післанець мієкс Стовер, — тихо сказав Жозеф. Антуан уклонився, а Петро й Кіндрат мовчки ввічливо хитнули йому головою. Петро першим сам увіз до авта, за ним Кіндрат. За ними втиснувся й Антуан, сівши проти них посередині сидіння. Чого він не сів поруч з Жозефом, щоб показувати йому дорогу? Петро пильно глянув на нього, але нічого не сказав. Жозеф уместився за стер-

ном, озирнувся і зараз же пустив машину.

Петро й Кіндрат не балакали ні між собою, ні з Антуаном. Та й про що було балакати? Аби швидше приїхати. Але автомобіль усе летів та й летів, і ні по спиві Жозефа, ні по виразі застиглого, трохи масного й важкого обличчя Антуана не видно було, що хутко має бути кінець їзди. Нарешті, Петро не витримав і по-англійському спитав Антуана:

— Ще далеко?

Антуанове лице трохи ворухнулось. Він непорозуміло глянув на Петра й сказав по-французькому:

— Вибачте. Я не розумію. Я — француз. Петро здавовано подавився на нього й повіврив питання по французькому. Антуан відповів:

— Ні, вже не далеко.

І глибше засунув обидві руки в кишені пальта. А в той же час пильно зиркав то на Петра то на Кіндрата.

Петро тихо, майже на вухо, щоб перемогти гуркіт авта і вулиці, сказав Кіндратові.

— Дивно: у Мабель уся, без винятку, прислуга американці. Французів у неї не було. Я цього чоловіка ніколи не бачив біля неї. Не дивись на нього, щоб він не зрозумів, що ми про нього балакаємо.

Кіндрат не дивився на Антуана, але все ж

таки кілька раз зиркнув в його бік. І що разувін, так само як і Петро, бачив чудний, важкий і пильний погляд післэнця.

— Ви давно служите у місис Стовер? — раптом по-французькому спитав Петро Антуана. Лице тому знову сколихнулось, але він не зразу відповів, немов міркував, як краще відповісти, й, нарешті, сказав:

— Так, давно.

Тоді Петро трохи підвівся й рішуче крикнув Жозефові:

— Жозефе! Стійте! Зупини...

Та не докінчив: Антуан вихопив обидві руки з кишень з револьверами, навів їх на Петра й Кіндрата і по-російськи крикнув:

— Руки вгору!

Кіндрат машинально й злякано підняв руки. Але в цей мент Петро, теж піднявши руки вгору, з усього розгону вдарив кулаком по скроні Антуана. Антуан, як переломлений, упав набік. Але одночасно вибухнуло два постріли. Петро вхопився правою рукою за лівий бік грудей. А Кіндрат кинувся на схиленого на бік Антуана і вхопив у нього з ослаблених рук револьвери. І зараз же застукав одним із них до Жозефа й закричав:

— Стій! Стій! Буду стріляти!

Жозеф, який при пострілах Антуана був злякано озирнувся, ще раз повернув на мент

назад голову, блимнув широкими від жаху очима й зараз же, звернувши до тротуару авто, зупинив його. А Кіндрат кинувся до Петра:

— Що, Паню, що? Тебе ранено? Ранено.

— Здається... — трудно сказав Петро, що став увесь сірим, як замазка.

Жозеф одчинив дверцята автомобіля й з тими самими повними жаху очима зашепотів:

— Швидше тікайте! Швидше! Советські їдуть за нами, вони зараз доженуть нас. І не кричіть, нас усіх арештують. Тікайте!

Кіндрат навів на нього револьвер.

— Звертай з цієї ulиці, вези до першої клініки! Чуєш? Спитай, де найближча. А то зараз же тебе в поліцію! Швидко!

Жозеф зачинив двері автомобіля й побіг кудись убік, очевидно, питати про клініку. Антуан з заплющеними очима, без капелюха, що, збитий ударом, валявся під негами, все так само лежав переломлений на правий бік, і з носа через губу й підборіддя текла густа майже чорна кров. А Петро, теж з заплющеними очима, теж мертво-сірий, усе тримав праву руку на грудях і важко хилився на правий бік до Кіндрата. Кіндрат обняв його і нетерпляче поглядав через віконце дверцят. Нарешті Жозеф прибіг, ускочив в авто, озирнувшись усіх, і, пустивши мотора, почав завертати вбік. Кіндрат тривожно поглядав на

Петра, міцно тримав його лівою рукою й зиркав на Жозефа, не випускючи з правої руки револьвера.

Раптом авто стало. Жозеф висгрибнув з нього, підбіг до дверців збоку, одчинив і зашепотів, не дивлячись в очі Кіндратові:

— Клініка. Виходьте.

Петро ледь розплющив очі й за допомогою Кіндрата почав висувати своє велике тіло з машини. Жозеф підхопив його з-надвору, а Кіндрат підтримував і підпихав зсередини. Коли Петро нарешті ступив обома ногами на землю, вони підхопили його під руки й повели до залізної брами, за якою, за невеличким подвір'ям, посипаним жорствою, стояв одвоповерховий білий будинок. Із нього вибігло двоє чоловіків у білих халатах з ношами в руках. Петра поклали на них і понесли в дім. А Жозеф зараз же, не глянувши ні разу в очі Кіндратові, не сказавши ні слова, прожогом кинувся в своє авто і рвонувся ним по вулиці.

Через півгодини лікар, невеликий, сивуватий, з короткими чорними вусами і стомленими очима чоловік, говорив Кіндратові:

— Становище раненого серйозне, але не безнадійне. Куля засіла в легенях. Треба оперувати. І то негайно.

Говорив він майже байдужим, стомленим,

голосом, - скільки він уже бачив і оперував тих серйозних і не безнадійних людей.

Петро вже майже нічого не чув, будиши в напівнепритомному стані. Він, переодягнений у білизну лікарні, лежав у білому ліжку й часто дихав, Кіндрат на все казав „уй,уй“, на половину не розуміючи від хвилювання й тривоги, що йому говорилося. Лікареві він сказав, що Петро сам себе ненавмисно ранив, необережно поводячись з револьвером. Петро не заперечував, і лікар не цікавився подробицями, які його професії не торкалися.

* * *

Операцію було зроблено, кулю витягнуто, але стан Петра не поліпшився, навпаки, немов би погіршився, — виявилось запалення легенів. Кіндрат, оселившись в одній кімнаті з пораненим, майже не відходив од нього. А виходячи куди-небудь з клініки хоч на півгодини, настійно прохав адміністрацію нікого не допускати до хворого. Що Жозеф не зрадив удруге, він цього був майже певний, бо це йому самому найперше загрожуvalo б різними прикрощами.

З огляду на те, що Петро весь час гарячував, Кіндрат не хотів повідомляти Мабель. Але сам про себе постановив, що, як тільки Петрові хоч трохи стане краще, він неодмінно викличе її до клініки, навіть не спигавшись Петра.

Нарешті, температура трохи спала, Петро вже був притомний, і Кіндрат рішив, що можна покликати Мабель. Одначе, він наперед спитав лікаря, чи не може пошкодити хворому, коли до нього завітає людина, яка йому є до рога, але яка може схвилювати його.

— Коли хвилювання приємне, шкоди не може бути, — байдуже відповів лікар. — Навпаки, це може піддати сил і опорности в боротьбі з хворобою. Оптимізм і радість, молодий чоловіче, є найкращий лік для того, хто на нього ще здатний.

Кіндрат зараз же пішов до телефонної будки клініки, скомцовував номер телефона Мабель і приклав слухавку до вуха. Година була така, що Мабель повинна була бути дома, — друга пополуноді. І, дійсно, в слухавці зачувся жіночий голос з англійським акцентом:

- Алльо! Хто телефонує?
- Я хотів би місис Мабель Стовер.
- Я є місис Мабель Стовер. Хто питає?
- Тут є Кінд. Кінд. Ви знаєте, хто це?

Якщо б голос сказав, що не знає, то ясно було б, що треба було швидше класти слухавку й шукати іншого способу звестися з Мабель. Але жіночий голос не то що сказав, а закривав:

— О, Кінд?! О, яке щастя! О! Де він! Де?

На це Кіндрат поспішно сказав, тримаючи зарані наготовану записочку:

— Привіздій зараз на ріг таких улиць..

І він прочитав назви двох улиць, що були недалеко від клініки. І з тієї самої записочки процитував фразу:

— Як привідете, одпустіть своє авто, а самі жлігть. Вііздіть зараз же.

— Добре. Я зараз іду.

Кіндрат непомітно викликав інферм'єрку, яка була при Петрові, до коридору, сказав їй пошепки, що має на короткий час одлучитись із клініки, але попрохав її не говорити нічого про це хворому і до нього абсолютно нікого не пускати.

Не дійшовши до призначеного для Мабель рогу, Кіндрат сховався під ворітьми якогось будинку і став ждати. Котились авта, пролітали автобуси, закриваючи ріг, перехожі затуляли його від зору Кіндрата, але він ближче не хотів підходити. Нарешті, до рогу, з іншого боку, ніж чекав Кіндрат, підкотило велике авто і стало. З нього вийшла постать у футроному пальті, у темному капелюшку, з під якого на плечі вибивалися золотаві кучері. Авто зараз же рушило за ішими автами і хутко звикло. Тоді Кіндрат підійшов іззаду до Мабель, яка невеличкими кроками ходила біля рогу, й тихо сказав їй по-французькому:

— Добридень, місис Мабель!

Мабель рвучко озирнулась, уся зашарілась і, вихопивши його руку, сильно-сильно потиснула її.

— Добридень, о, добридень, Кінде! Де він? Де він?

Вона взяла його під руку, пригорнулась до нього й, жадно зазираючи йому в уста, повторувала:

— Де він? Де він? Він є тут, у Парижі? Він живий, живий?

Кіндрат, стараючись іти в ногу з нею і складаючи в умі фрази, почав розповідати. Мабель, не помічаючи того, сильно душила йому руку вище ліктя, але не перебивала, не скрикувала, не дивувалась, — навіть не сердилась на перехожих, які заважали їм іти. І тільки один раз, коли він говорив про постріли в автомобілі й Петрів удар кулаком, вона випустила руку Кіндрата й притулилася спиною до стін будинка. Але зараз же відірвалась і далі пішла одривчасто кидаючи питання. Підходячи до клініки, Кіндрат сказав:

— Лікар сказав, що йому треба говорити приємне, радісне. Це підвище його сили. Та, правда, він, побачивши вас, уже так зрадіє, що...

— А він про мене згадував? — якось убік кинула Мабель.

— Під час маячіння він майже весь час тільки з вами балакав і вас кликав...

Мабель нічого не відповіла, тільки глибоко-глибоко зідхнула. Коли вони вже мали вийти в двері клініки, вона швиденько вийняла з торбинки дзеркальце і червоний для уст олівець і злегка провела ним по губах. Потім сквнула рукавичку і мизинцем розмазала на них фарбу.

Перед кімнатою Петра вони зупинились і Кіндрат пошепки сказав:

— Одну хвилину почекайте, я пройду наперед і підготую. Все ж таки й радістю не треба дуже хвилювати.

Мабель згідно захитала головою і навіть одсувалась набік од дверей.

Петро лежав із заплющеними очима. І тепер, коли мала на нього дивитись Мабель, Кіндрат помітив, як сильно змарнів Петро. Його правда, сьогодні, на прохання Кіндрата, дуже щільно повололи, але від цього скудність, синявість лица не зникли. Навіть ямочка на підборідді скудла, зменшилась, обтяглась товкою шкірою.

Кіндрат сів коло ліжка і тихо сунув:

— Ну, як тобі, Паню?

Петро злегка підвів догори повіки й шепотом одповів:

— Нічого. А ти де був?

Кіндрат про себе скрикнув: таки помітив.

— Та я тут в одній справі виходив. Тут, знаєш, Павю, одна людина хотіла б тебе бачити. Ні, ні, не бійся, своя, хороша, мила..

Петрові очі стали трохи ширшими й живішими.

— Тут Мабель прийшла, Паню. Я її виклав. Ти ж нічого не маєш проти?

Я думав, що...

— Де вона? Швидше!

Кіндрат схопився, вибіг з кімнати й зараз же повернувся з Мабель. Впустивши її, він вийшов і став у коридорі біля дверей, щоб нікого не пускати. А Мабель підбігла до ліжка, вхопила слабо простягну до неї руку Петра, стала на коліна перед ліжком і почала жадібно невідривно цілувати її. Петро, заплющив очі, й на лиці його чи від приливу крові, чи від легкої блаженної посмішки почала немов би танувти схудлість.

— Мій Петро! О, мій дорогий Петро! — час од часу виривалось у Мабель, і вона знову цілувала біду, схудлу велику руку.

Потім вона, не випускаючи руки, підвелась нахилилась над ним і легкими, ніжними, материнськими поцілунками почала вкривати його волосся, чоло, щоки. Петро не розплющував очей, не рухався, тільки злегка ніби тягся до неї за кожним дотиком її уст.

Коли Кіндрат, нарешті, мусів увійти до

кімнати (бо інформ'єрка вимагала допустити її для вимірення температури), коли неспокійно глянув на Петра, він побачив, що той лежав з таким виглядом, якого в нього тут ні разу не було. Але температура трохи піднялася, і інформ'єрка сказала, що візиту треба припинити. Мабель зараз же підвелась. Кіндрат та інформ'єрка вийшли, щоб дати попрощатись. Петро жалібно, як мала дитина, скривив уста і сказав:

— Не треба йти, Мабель, ще трохи посидьте.

— Я завтра прийду, милай. І ми постараємось уже більше не розставатись. Правда? Я попрохаю доктора відвстити вас зо мною до Америки. Треба, щоб вам було спокійно і гарно зо всіх боків.

Петро перестав блаженено посміхатись і то-скно покрутив головою по подушці.

— Ні, Мабель, я не полечу до Америки.

— О, Петре не треба бути таким... недвірливим. Я — ваша, Петре, я вся з вами. Я хочу того, чого ви хочете. Ви мені не вірите? Я не хочу бути капіталісткою, я хочу бути людиною. Чуєте?

Петро не розплющував очей. До кімнати ввійшла інформ'єрка. Мабель погладила руку Петра і напівголоса сказала:

— Я мушу йти, Петре. До завтра.

Петро розплющив очі, слабецько посміхнувся і прошепотів:

— До завтра. Спасибі.

Мабель ще раз погладила його руку й помалу, озираючись, вийшла. В коридорі на неї чекав Кіндрат.

— Я завтра прийду, Кінде. Я сподіваюся змогти його переконати, щоб він згодився перейти до Америки. До завтра, Кінде. Бережіть його.

І вона, вся пройнята якоюсь думкою й терпінням, нашвидку потиснувши руку Кіндратові, майже побігла до виходу

* * *

Мабель цілий цей день і наступний ранок їздила, телефонувала, телеграфувала, була по кілька разів у посольстві, в консуляті, в нотарів, знову в консуляті. Але коли вона рівно о другій годині входила до кімнати Петра, вигляд у неї був спокійний, певний, хоч і не без хвилювання.

Кіндрат зараз же лишив її на самоті з Петром. Вона, не гаячи часу, тільки привіталася з Петром, вийняла з торбинки коверту, а з неї великий папір і, тримаючи його в руках, почала:

— Ну, Петре, ми будемо говорити з вами серйозно. Ви можете? Не бійтесь, я думаю, що вам не буде неприємно те, що я вам скажу.

Добре? Так от, Петре, хочу виконати дядькову нову заповідь: виконати на ділі те, що я визнаю на словах. Я сказала вам учора, що я — ваша, що я з вами. Правда? Так от, я принесла вам доказ, що це — не порожні слова. Тут, у цьому папері, офіційному, засвідченому всіма законними інституціями, з усіма підписами, печатами й таким іншим, я зобов'язуюсь передати в колектократичну власність частину своїх фабрик і виробень. Частину тільки на перший час, на два роки. Потім і решту. Я заявляю, що, коли через два роки перехід на кооперацію (чи краще: на колектократію) покаже, що від того в підприємствах не сталося ніякого хаосу, гризні, безладу, що вони стали прибутковішими, то я передам нову частину. І так до кінця. Я тільки виговорю собі й моїм дітям, якщо вони будуть, постійну працю і таку платню, яка забезпечувала б мені і їм цілком достатнє існування. Я ж маю на це право, Петре, га?

Петро дивився на неї цілком розгорненими великими очима й нічого не казав.

— Я бачу, що ви ще не зовсім вірите. Добре. Це — цілком нормально. В нашому посольстві й консуляті на мене дивились як на божевільну. Але я тепер, тепер, Петре, коли я над цим думала стільки днів і ночей, тепер я знаю, що в о н и всі божевільні. І мій дядько, і

посол, і Волл Стріт, і ваш, чи той екс-ваш Кремль, усі вони божевільні. Той бородатий депутат, якого ми тоді разом з вами слухали у дядя і який так малодушно скінчив самогубством, був, дійсно, як він казав, найпрактичнішим, найреалістичнішим політиком, пропонуючи оту колектократію. Правда, правда, мій Петре, згодитесь ви їхати зо мною до Америки, чи не згодитесь, я все-одно це зроблю, я рішила це зробити ще того дня, коли ви зникли, коли я думала, що комуністи вас схопили і вбили.

Як я себе мучила, Петре, ах, як я себе карала за те, що вас не зберегла! Ну, нічого, тепер ви знайшлись. Я не хочу вас знову загубити. Не хочу тим більше, що я більше не хочу жити так, як досі жила. Чекайте, чекайте, Петре, я не кажу, що я змінилась, переродилась і таке інше. Це фільмова фантазія. Але я скажу вам, Петре, що я ж такого самого походження, як і ви: мій дід, батько мого батька і містера Стовера, був простим робітником на заводі. Ах, Петре, мені треба, так багато, так багато вам сказати. А ще більше зробити. Насамперед я хочу, щоб усе те, що зроблено руками робітників на моїх підприємствах, пішло їм і їхнім дітям, а не було розтрошене, знищене тією війною, яку оті Волл-стріти й Кремлі готують.

Щоки Петра все більше й більше рожевіла. Він простягнув до неї руку, не зводячи з її лиця очей. Мабель узяла ту руку й не випускаючи її, поспішно заговорила далі:

— Ви мовчіть, мовчіть! Дайте мені сказати до кінця. Я не хочу більше ніяких непорозумінь між нами. Так от, Петре, я теж хочу боротися проти війни. Але не так, як мій дядько, а так, як отой бородатий депутат і як ви, Петре. І для цього я виговорю в цьому акті, щоб певний відсоток од колектократизованих підприємств ішов на пропаганду війни проти війни. Я в цьому документі не кажу, про те, що я буду робити на ті гроші, які матиму з інших моїх підприємств. Ні ми, це знатимемо вдвох, Петро, якщо ви згодитесь зо мною працювати. О, дорогий, ми переможемо! Ви справедливо казали: за такий мир, на таких умовах будуть усією душею стояти всі: і комуністи, і соціалісти, і республіканці, і фашисти, і націоналісти, та господи! Всі, хто чесаю, щіро хочуть миру на землі, а не своєї влади й панування над іншими людьми. Та, я певна, багато розуміючих, чесних капіталістів згодяться на такий мир. Навіть дядько мій згодиться, ви побачите. Він не такий запеклий капіталіст, як здається. Та який же не цілком божевільний або злочинець ради свого панування згодиться засудити все людство на те страхіття, яке має принести війна?! Хто,

хто може бути проти такого миру? Нехай виявлять себе Правду казав бородатий депутат треба кричати до всіх матерів, до всіх закоханих, до всіх, хто хоче жити для життя, а не для готування смерті, щоб вони вимагали від Об'єднаних Націй поставлення на світовий референдум цього питання. Нехай народи його рішають, а не Волл-стріти й Кремлі.

Петро лежав з заплющеними очима, й на вилицях йому горів рум'янець. Коли він розплющив очі і глянув на Мабель, вони були такі мокрі й гостро блискучі, що Мабель аж трохи злякалася.

— О, вибачте, любий! Я — ідіотка, я не повинна була вас так... стомлювати.

Петро закачав головою по подушці.

— Ні, ви мене не стомили. Навпаки, я почувую, що Але, Мабель, я грохи....

Він слабо посміхнувся.

— ...трохи практичніше давлюся. Ви дуже ризикуєте, Мабель. Адже і Волл стріт, Кремль будуть уважати нас за небезпечних шкідників. Ім удвох буде зовсім легко нас „ліквідувати“.

І він зупинив на ній пильний погляд. Мабель посміхнулася.

— Нехай, нехай нас особисто ліквідують. Але вони не ліквідують ідеї. Навпаки, цим убивством вони тільки зміцняють її, бо всьому світові стане відомо, за що вони нас убивля. Нехай

убивають, будь-ласка. Я волю вмерти за мир, ніж за війну. Огже, кажіть, Петре, полетимо разом до Америки? Лікар казав, що вас можна відпустити. Переліт візьме півдоба. Але на всякий випадок візьміть цей документ, я хочу, щоб він був у вас. Ні, ні, милий, візьміть, я хочу так. Мені буде радісно знати, що він у вас. Ось, я кладу його під подушку. Він вам допоможе видужати. О, Петре, як я хочу, щоб ви швидше видужали! О, любий, ми з вами зробимо так багато! Ви вірите, Петре, вірите?

Петро якийсь мент давивсь на неї гостроблискучими очима, потім повільно взяв її руку й підніс її до своїх гарячих уст. І потім, з легким усміхом сказав:

— Якщо нас не „зліквідують“, може дещо й зробимо. Побачимо.

Мабель шасливо труснула головою:

— Побачимо!

К І Н Е Ц Ї

П. УШ. 48.

„Закуток“. Мужен.

Помічені помилки

I частина

Сторінка:	Рядок:	Надруковано:	Треба:
17	8 зн.	озирвув	озираув
101	21 зг.	Жан	Жак
104	4 зн.	Жако	Жане
105	2 зн.	робика	робила
106	19 зг.	звірвала	зірвала
108	8 зг.	похитало	похитала
109	8 зг.	це	ще
118	14 зг.	ва	ви
124	2 зн.	мрп	мірп
134	2 зн.	Жак	Жан
135	10 зг.	Жак Рульо	Жан Рульо
195	5 зн.	змовщи	змовщик
215	1 зг.	квннма	квнлма
215	8 зн.	американкого	американського
219	10 зг.	відкладеоу	відкладеву

II-га частина

9	4 зг.	ней	неї
9	8 зг.	жостокости	жорстокости
15	2 зн.	Петрову	Петрові
32	1 зг.	загадки	загадка
37	12 зг.	попадаю	подаю
44	2 зг.	насла	наслая
47	2 зг.	— ” —	— ” —
58	1 зн.	на	не
68	5 зн.	ва	та
71	1 зг.	проблму	проблему
71	7 зг.	я	а
80	4 зн.	свой	свої

85	6 зн.	небуда	не буде
87	2 зг.	баз	без
88	4 зг.	тебе	себе
100	11 зг.	усмішком	усмішкою
104	9 зн.	заміялася	засміялася
149	11 зг.	таким	такими
191	13 зг.	очинивши	зачинивши
198	5 зн.	дружа	дружня
221	6 зн.	Жака	Жана
222	12 зг.	тамо	само
224	4 зг.	тамх	самх
243	15 зг.	поввіярив	повірив
243	16 зг.	відпото	відповів
253	12 зн.	блаженешо	блаженшо